

ISSN 2277 - 3908 // VOLUME-6 // ISSUE-1 :: 2017

SPM-JAR

JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH

Peer Reviewed

Annual Research Journal

For

Multi-disciplinary Studies

**SARDAR PATEL MAHAVIDYALAYA,
CHANDRAPUR**

MANAGING EDITOR

Dr. R. P. Ingole

Principal

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

EDITOR

Dr. Vijay S. Wadhai

HOD, Department of Microbiology
Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

JOINT EDITOR

Dr. S. B. Kishor

HOD, Department of Computer Science
Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

ASSOCIATE EDITORS

Dr. Smt. S. M. Potnurwar, Dr. V. D. Bansod,
Prof. Kavita S. Raipurkar, Dr. Raksha P. Dhankar, Prof. R. K. Kamble

EDITORIAL CONSULTANTS

Dr. Kirtiwardhan Dixit

Principal, RCERT, Chandrapur

Dr. Babanrao B. Taywade

Principal, Dhanwate National College, Nagpur

Dr. Anjali M. Rahatgaonkar, Joint Director

Higher Education, Nagpur Division

Dr. N. S. Kokode

Principal, N. H. College, Bramhapuri

Dr. Vinayak Irpate

Registrar, Gondwana University, Gadchiroli

Dr. Shankar Lal Garg

Indore, India

Dr. Kamal Singh

Former Vice-Chancellor
SGB Amravati University, Amravati

Dr. A. B. Z. Abidi

Rt. Professor, Lucknow University, Lucknow

Dr. Navnit Chauhan

Sardar Patel University, Anand, Gujarat

Dr. Harishchandra Thorat

Mumbai

Dr. Santosh Sadar

Department of Business Admin. & Mgt.,
SGB Amravati University, Amravati

Dr. Dixit, Principal

Principal Womens College of Arts & Commerce,
Nandanvan, Nagpur

Dr. Anjali Hastak

Dean of Law faculty & Principal,
S. P. College of Law, Chandrapur

Dr. D. A. Pardhi

Vice-Principal,
N. H. College, Bramhapuri

Dr. N. S. Pathan

Principal, Arts & Commerce College,
Gondpipri, Dist. Gadchiroli

Dr. S. M. Warkad

Principal, Arts & Commerce College,
Korpana, Dist. Chandrapur

Dr. Sunil Sakure

Principal, S. R. M. College of Social Work,
Chandrapur

Dr. Pramod Katkar

Principal, Shankarao Bejalwar College, Aheri

Dr. Nandkumar Nikam

Principal, C.T. Bora College, Shirur, Pune

Dr. P. K. Butay,

Professor, Department of Computer Science,
Kamala Nehru Mahavidyalaya, Nagpur

Dr. S. B. Thorat

Chairman of Computer Science Professor,
Department of Computer Science, Nanded

Dr. R. G. Munghate

Principal, G.M. Arts & Science College, Kurkheda

Dr. P. M. Tumane

Associate Professor, PGTD Microbiology,
R. T. M., Nagpur University, Nagpur

Dr. G. S. Gond

Associate Professor, Department of Biochemistry
Guru Nanak College, Ballarpur

Dr. Maruthi I

Associate Professor, (ADRTC)
Institute for Social and Economic Change
Nagarabhavi, Bangalore

Dr. Pravin Telkhade

ACS College, Chandrapur

Dr. S. N. Nikam

Principal,
Smt. P. H. M. Mahavidyalaya, Malegaon

Dr. H. B. Rothod

Vice-Principal,
Hawagiswami College, Udgir, Dist. Latur

Dr. Anil Shinde

Officiating Principal, Mahila Mahavidyalaya, Ballarpur,
Dist. Chandrapur

FORM IV

(See Rule 8)

**Statement about ownership and other particulars about
the Journal, SPM-JAR- Annual**

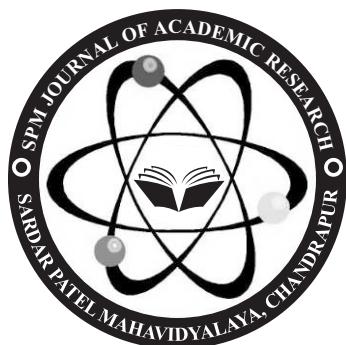
1. Place of Publication - Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur - 442 402 (M.S.)
2. Periodicity - Annual
3. Printer's Name - Ashtvinayak Paper Mart, Chandrapur
Nationality - Indian
4. Publisher's Name - Dr. R. P. Ingole
Nationality - Indian
Address - Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganj ward,
Chandrapur - 442 402 (M.S.)
5. Editor's Name - Dr. Vijay S. Wadhai
Nationality - Indian
Address - Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganj ward,
Chandrapur - 442 402 (M.S.)

I, Dr. R. P. Ingole, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Contents

1. Fungal Diversity in Vegetables and Their Impact On Human Health With Reference to Losses	Archana Junghare, P. N. Nasare and Mousmi Bhowl	01-03
2. E-Banking in India : Innovations, Challenges and Opportunities	R. A. Fulkar and R.P. Ingole	04-09
3. चलनी नाण्यांचा उगम	शरयु मनिष पोतनुरवार	10-12
4. Exigent of Good Governance in Higher Education	Devendra R. Bhagat	13-16
5. Sandra Cisneros's The House on Mango Street : A Quest for Identity	G. N. Khamankar	17-21
6. Environmental Sanitation in Ancient Buddhist Monasteries	Rahul K. Kamble	22-29
7. अल्पमुदती महिला निवासगृहातील शासनाच्या योजना व सुविधा	अनिता वडस्कर / मत्ते	30-33
8. मुल तालुक्यातील धान पीक व संकरीत बि-बियाणे एक भौगोलिक अभ्यास	वनश्री लाखे	34-38
9. महिला उत्पीडन एवं मानवाधिकार (घरेलू हिंसा संरक्षण अधिनियम के विशेष संदर्भ में)	नियाज अहमद अंसारी	39-42
10. सलाम आखरी : वैश्या जीवन की दास्तान	लक्ष्मेश्वरी कुर्रे	43-47
11. हिन्दी का शब्द भंडार	पुनम देबनाथ आणि सुनिता बनसोड	48-51
12. नारी चेतना पंक्ति : पंतजी के संदर्भ में	सुधांशु गौर राय और शैलेंद्र कुमार शुक्ल	52-53
13. हुंडा बळी - एक ज्वलंत समस्या	प्रिती बाबुराव वानखडे	54-57
14. व्यक्तिमत्वातील विविधता - एक निरीक्षण - भाग - २	श्वेता शिरीश गुंडावार	58-60
15. Narco Analysis Test ? - Present Legal Scenario in India	Abhay Butle	61-64
16. Union Membership, Locus of Control and Job Satisfaction	Purushottam Borkar	65-67

17. Importance of library and books for society	Sanjay S. Bhutamwar	65-67
18. आदिवासी साहित्यिकांच्या समस्या	मृदुला रायपुरे	68-70
19. भगवान बुद्धाच्या काळातील जातिव्यवस्थेची स्थिती	विद्याधर बन्सोड	71-75
20. दुराचारी संत आणि तुकारामांचे विचार	संतोष सदाशिव देठे	76-80
21. आदिवासी कवर जमातीची वैवाहिक जीवन आणि विवाहगीते	सोहन कोल्हया	81-86
22. गाडगेबाबांचा सामाजिक विचार व कार्य	धनराज डी. मुरकुटे	87-90
23. 'असंभवातून संभवाकडे' एक आत्मशोध	पद्मरेखा धनकर	91-93
24. Isolation and Detection of the Enzymes Amylase, Protease and Lipase, Produced By Neurospora Intermedia MTCC 1230 and Rhizosporus oligosporus MTCC 556.	Kumbhare P. H.	94-98
25. Study of physical properties of soil affected by coal mining activities near Gaouri OPC in Chandrapur dist. of Maharashtra	Varsha C. Thakare	99-102
26. चंद्रपूरच्या धम्मक्रांतीनंतर ग्रामीण दलित वस्तीतील महिलांचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाचे अध्ययन	कल्पना एम. कवाडे	103-106
27. भारतीय समाजव्यवस्थेत आदिवासींच्या चळवळीचे योगदान	रणधीर साठे	107-113
28. Major Problems of Women Faces in Indian Society	Jyoti B. Deogirkar	114-118

Fungal Diversity In Vegetables And Their Impact On Human Health With Reference To Losses

¹Archana Junghare ²P. N. Nasare And ³Mousmi Bhowl

Department of Botany, Hislop College, Civil Lines, Nagpur, Maharashtra, India
Department of Botany, Nilkanthrao Shinde Science and Arts College Bhadrawati, Dist-
Chandrapur 442902 MS, India. Corresponding author Email: pnnasare@rediffmail.com

Abstract

The present work was carried out on vegetable to study fungal diversity and their impact on human health and businessman with reference to losses. The vegetable were purchased and collected from Bhadrawati and Warora vegetable market and incubated to grow fungus on them. The Total of 22 vegetable were collected and catergorised them as Earth vegetables, Underground vegetables, Herbage vegetables and Fruit vegetable. Among these, collected 22 vegetables those infected by fungus were identified as Pythium sp., Phytophthora sp., Aspergillus sp., Aspergillus niger, Helminthosporium sp., Rhizopus sp., Verticillium sp., Trichoderma sp., Rhizopus sp., Fusarium sp., Alternaria sp., Trichoderma sp., Mucor sp., Fusarium sp., Colletotrichum sp. Cephalosporium sp., Erysiphe sp., Cladosporium sp.etc. This shows that there is a great fungal diversity in vegetables. These fungi growing on vegetables showing their impact on human health and businessman with reference to post harvest losses.

Keywords : Fungal diversity, Vegetables, Bhadrawati, Warora.

Introduction

Fungal is the plural of the word fungus which is derived from the Latin word FUNGOUR which means to flourish. The fungi may be defined as non-green, nucleated thallophytes. However, mycologists have defined fungi more scientifically. According to Alexopoulos (1962), the fungi include nucleated spore bearing achlorophyllous organisms that generally reproduce and whose filamentous branched somatic structures are typically surrounded by cell walls containing cellulose or chitin or both. A more technical definition of fungi was later given by Bessey (1968) which say that fungi are chlorophyll-less non-vascular plants whose reproductive or vegetative structures do not permit them to be assigned to positions among recognized groups of higher plants or algae. Fungi grow in diverse habitats. Majority of fungi prefer to grow in darkness and dimlight in most habitats (Vashishta and Sinha, 2002).

Material and Methods

The vegetables samples were purchased and collected from Bhadrawati and Warora vegetable market and the vegetables were incubated to grow fungi on them. For the identification of fungi, temporary slides were prepared by using cotton blue prepared in lactophenol is used as staining material for staining fungi. The temporary slides were prepared by scraping small fragments of infected portion and sealed with paraffin wax and observed under light microscope. On the basis of morphological and reproductive characters, fungi were identified. For this standard literature was used and experts opinion was taken.

Market survey was carried out in fruit market of Warora and Bhadrawati, Dist- Chandrapur to assess the losses to the businessman due to fungal infestation on vegetables. The formal interaction was made with businessman regarding the attack of fungal on vegetables and losses. The impact of vegetables fungal on human health was studied on the basis of literature survey.

Results and Discussion

The numerous earth vegetables, underground vegetables, herbage vegetables and fruit vegetables

from Bhadrawati and Warora vegetables market were found to be infected by various fungi (Table 1). Large number of vegetables were infected by fungi. Earth vegetables were infected by *Pythium* and *Alternaria* sp., Underground vegetables were infected by *Phytophthora*, *Asoergillus* and *Pythium* sp., Herbage vegetables were infected by *Helminthosporium* sp., *Rhizopus*, *Fusarium*, *Alternaria*, *Mucor*, *Colletotrichum*, *Cephalosporium*, *Erysiphe*, *Cladosporium* sp., and *Rhizopus* sp., was found to be dominant on vegetables (Table 1).

Earlier studies indicated that some of these pathogens have been reported from different parts of India, either on the same or other host. Study on pathogenic fungi of fruits and vegetables were carried out by Dandge (1998). ShikhaAgblor and Doug Waterer (2001) reported post harvest diseases in cabbage, caused by *Botrytis* and *Sclerotinia*. Chatage and Bhale (2010) reported *Alternaria* plurisepatata and *Geotrichum candidus* on ivy gourd (*Coccinia indica*). Ghurdeetal. (2011) reported *Alternaria alternate*, *Phoma nebulosa*, *Curvularia lunata*, *Colletotrichum capsic*, *Curvularea senegalensis*, *Fusarium equiseti* etc. on *Brassica oleracea* var. *capitata* L., *Spinacea oleracea* L., *Abelmoschus esculentus* L., *Capsicum annum* L., *Dolicus lablab* L., and *Solanum tuberosum* L., respectively. Exposure and / or consumption of such infected vegetables may cause health hazards (Bauri, 2007). hence, there is a need to explore possibilities of their control to prevent loss of product and injuries to human health.

Due to infestation of fungus, there is impact of human health. The economics losses estimated on the basis of interaction made with vegetables vendors. The impact of fungi on human health was studies in general on the basis of literature available in this area of research. It is studied that the fungi infects the human being and causes ill effects on the body.

Conclusion

It is concluded that there is a great fungal diversity in vegetables. *Aspergillus* sp., and *Rhizopus*, was found to be dominant on vegetables. Hence, there is a need to explore possibilities of their control to prevent loss

of product and injuries to human health.

Acknowledgments

The authors are thankful to Dr. Dipti Christian, Principal, Hislop College, Civil Lines, Nagpur for providing laboratory facilities. The authors also thanks to Dr. A. A. Fulzele, Head, Department of Botany, Mohata Science College, Nagpur for his help to identify vegetables infesting fungi.

References

Alexopoulos, C.J. (1962) Introductory Mycology, 2nd edition, John Wiley and Sons, New York.

Bessy, E.A. (1968) Morphology and Taxonomy of fungi. The Blankistan Co. Philadelphia.

Bauri, N.C. (2007) Fungal spore, a potential source of occupational health hazard among the working of potato cold stores in West Bengal, India. World allergy congress (TM), Bangkok, Thailand.

Chatage, V.S. and Bhale, U.N. (2010) *Bioinfolet*, 7 : (3) : 242 – 243.

Churde, M.U., Deshmukh, V.R., Pachkede, A.U. (2011) *Bioinfolet*, 8 (4) : 384 – 386.

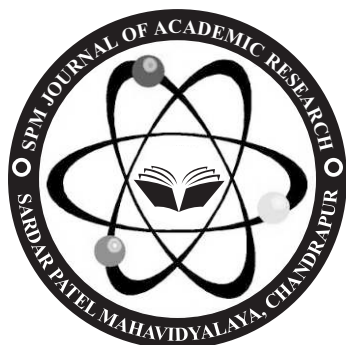
Dandge, V.S. (1998) Taxonomical and physiological studies of some fungi causing diseases to fruits and vegetables, Ph. D. Thesis, SGB Amravati University, Amravati, M.S. India.

Shikha Agblor and Doug Waterer (2001) Cabbage post harvest handling and storage. Agri-food Innovation Fund, Post harvest specialist programme, Department of Plant Sciences, University of Saskatchewan, Canada.

Vashishta, B.R. and Sinha, A.K. (2002) Fungi S. Chand and Company Ltd. New Delhi, P:5.

Table 1 : Fungal Diversity in vegetables of Bhadrawati and Warora market

Sr.	No.Name of Vegetable	Fungus identified on Vegetables ¹
1.	<i>Beta vulgaris</i> L.	<i>Pythium</i> spp.
2	<i>Daucus carota</i> var. <i>sativa</i> L.	<i>Alternaria</i> spp.
3	<i>Solanum tuberosum</i> L.	<i>Phytophthora</i> spp.
4	<i>Allium cepa</i> L.	<i>Aspergillus</i> spp.
5	<i>Allium savitum</i> L.	<i>Aspergillus niger</i>
6	<i>Zingiber officinalae</i> (Rose Linn.) Soc.	<i>Pythium</i> spp.
7	<i>Brassica oleracea</i> var. <i>botrytis</i> L.	<i>Helmenthosporium</i> spp.
8	<i>Brassica oleracea</i> var. <i>capitata</i> L.	<i>Rhizopus</i> spp.
9	<i>Lycopersicon esculentum</i> (Linn.) Mill	<i>Fusarium</i> spp.
10	<i>Cucumis sativus</i> L. (Duch.ex.Poir)	<i>Verticillium</i> spp.
11	<i>Cucurbita moschata</i> (Duch.ex.Lam.)	<i>Rhizopus</i> spp.
12	<i>Mimordica charantia</i> L.	<i>Rhizopus</i> spp.
13	<i>Solanum melongena</i> L.	<i>Fusarium</i> spp.
14	<i>Abelmoschus esculentus</i> (L.) Moench	<i>Trichoderma</i> spp.
15	<i>Luffa acutangula</i> L.	<i>Mucor</i> spp.
16	<i>Artocarpus heterophyllus</i> Lamk	
17	<i>Citrullus vulgaris</i> var. <i>fistulosa</i> Stocks (Duthie and Fuller) <i>Fusarium</i> spp.	<i>Aureobasidium</i> spp.
18	<i>Coccinia cordifolia</i> (L.) Cogn	<i>Mucor</i> spp.
19	<i>Moringa olifera</i> Lamk	<i>Rhizopus</i> spp.
20	<i>Capsicum</i> spp.	<i>Fusarium</i> spp.
21	<i>Cyamopsis tetragonoloba</i> (L.) Taub.	<i>Fusarium</i> spp.
22	<i>Momordica dioica</i> Roxb.	<i>Fusarium</i> spp.

E- Banking in India : Innovations, Challenges and Opportunities

¹R. A. Fulkar And ²R. P. Ingole

¹Deptt. of Commerce, M.J. Fule Mahavidyalaya, Ballarpur,

²Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

Email - roshanv2@gmail.com

Abstract

Cyber banking is a progressive technology in India but its endorsement is very low as 70 percent population belongs to rural areas and 30 percent reside in urban. Banks are investing huge amount of money to increase the diffusion of cyber banking therefore it is the need of time to know the real causes of its low penetration. In this paper an attempt has been made to know the objections which are facing by banks and also to find out the impact population vital statistics like Education, age, occupation and income. How they are influencing the adoption of cyber banking in India. To find out the impact of all these variables a structured questionnaire has been prepared a through a systematic survey which was conducted at the NCR. Banking is the lifeline of an economy. The present and future of any economy depends upon the success and development of banking. The objective can't be achieved with the traditional banking as now is the age of technology. Indian banking industry, today, is in the midst of an IT (Information Technology) revolution. The competition among the banks has led to the increasing total banking automation in the Indian banking industry. E-Banking is a generic term encompassing internet banking, telephone banking, mobile banking etc. In other words, it is a process of banking services and products through electronic channels such as telephone, internet, cell phone etc. The concept and scope of E- banking is still evolving. The present paper has focused on the need and benefits of E-banking. It has also revealed the current status of financial innovations in Indian banking sector. It also highlighted the challenges faced in E-banking and the opportunities available with the banks in E-banking.

Key Words: Rural Market, Risk Management, Global Banking, E-Banking, ATMs, Information Technology

Introduction

Banking is the lifeline of an economy. The present and future of any economy depends upon the success and development of banking. The objective can't be achieved with the traditional banking as now is the age of technology. Indian banking industry, today, is in the midst of an IT (Information Technology) revolution. The competition among the banks has led to the increasing total banking automation in the Indian banking industry. Finland was the first country in the world to have taken a lead in E-banking. In India, it was ICICI bank which initiated E-banking as early as 1997 under the brand name Infinity. Electronic banking is defined as "Delivery of bank's services to a customer at his office or home by using Electronic technology can be termed as Electronic Banking." Online Banking or Internet Banking or E-banking allows customers of financial transactions on a secured website operated by the institution, which can be a retail bank, virtual bank, credit union or building society. To access a financial institutions online banking facility, a customer having personal internet access must register with the institution for the service, and set up some password for customer verification. To access online banking, the customer would go to the financial institution's website, and enter the online banking facility using the customer number and password. Popular services covered under E-Banking. The popular services covered under E-banking include:-

- Automated Teller Machines
- Credit Cards
- Debit Cards
- Smart Cards
- Electronic Funds Transfer (EFT) System
- Cheques Truncation Payment System
- Mobile Banking, Internet Banking
- Telephone banking

E-Banking is a generic term encompassing internet banking, telephone banking, mobile banking etc. In other words, it is a process of banking services and

products through electronic channels such as telephone, internet, cell phone etc. The concept and scope of E- banking is still evolving. E-banking facilitates an effective payment and accounting system thereby enhancing the speed of delivery of banking services. While E-banking has improved efficiency and convenience, it has also posed several challenges to the regulators and supervisors. There are also many opportunities that are available in E-banking in the Indian Banking sector.

HISTORY OF E-BANKING

The originator for the modern home E- banking services were the distance banking services over electronic media from the early 1980s. The term online became popular in the late „80s and referred to the use of a terminal, keyboard and TV (or monitor) to access the banking system using a phone line. „Home Banking can also refer to the use of a numeric keypad to send tones down a phone line with instructions to the bank. Online services started in New York in 1981 when four of the city's major banks (Citibank, Chase Manhattan, Chemical and Manufacturers Hanover) offered home banking services using the videotext system. Because of the commercial failure of videotext these banking services never became popular except in France where the use of videotext (Minitel) was subsidized by the telecom provider and the UK, where the Prestel system was used. The UK's first home online banking services were known as Homelink and it was set up by Bank of Scotland for customers of the Nottingham Building Society (NBS) in 1983. The system used was based on the UK's Prestel view link system and used a computer, such as the BBC Micro, or keyboard (Tandata Td1400) connected to the telephone system and television set. The system allowed on-line viewing of statements, bank transfers and bill payments. In order to make bank transfers and bill payments, a written instruction giving details of the intended recipient had to be sent to the NBS who set the details up on the Homelink system. Typical recipients were gas, electricity and telephone companies and accounts with other banks. Details of

payments to be made were input into the NBS system by the account holder via Prestel. A cheque was then sent by NBS to the payee and an advice giving details of the payment was sent to the account holder. BACS was later used to transfer the payment directly. Stanford Federal Credit Union was the first financial institution to offer online internet banking services to all of its members in October 1994. Today, many banks are internet only banks. Unlike their predecessors, these internet only banks do not maintain brick and mortar bank branches. Instead, they typically differentiate themselves by offering better interest rates and more extensive online banking features.

NEED AND BENEFITS OF E-BANKING

Many inventions and revolutions have taken place in the history of banking but no such things have changed the business of banking as fast as the e-banking revolution. Now-a-days, banks all over the world are making their business strategies in the light of new opportunities offered by e-banking. E-banking has facilitated banks to scale borders, change strategic behaviour and thus bring about new possibilities. E-banking has encouraged real banking behaviour closer to neoclassical economic theories of market functioning. As there is presence of absolute transparency of the market, clients (both business and retail) can make comparison of the services provided by various banks easily. For example, at every click on the internet you'll face your competitors. If clients are not happy and satisfied with the products, prices or services offered by a particular bank, they are capable of changing their banking partner very easily as compared to what happens in the physical or real bank-client relationship. Therefore, from the view-point of banks, use of the internet has significantly reduced the physical costs of banking operations. Thus, e-banking services whether delivered online or through other mechanisms, have spread quickly in recent years. The primary benefit of e-banking from the bank customers point of view is significant saving of time by the automation of banking services processing and introduction of an easy maintenance tools for managing customer's money. Other benefits of E-

banking are also there such as reduction in costs in accessing and using the banking services, increase in comfort and timesaving, quick and continuous access to information, better management of cash, convenience in performing banking transactions, speed in getting response, proper management of funds.

Present Status of Financial Innovations in Indian Banking Sector

Today banking is known as innovative banking. Information technology has given rise to new innovations in the product designing and their delivery in the banking and finance industries. Customer services and customer satisfaction are their prime work. Current banking sector has come up with a lot of initiatives that oriented to providing a better customer services with the help of new technologies. Banking through internet has emerged as a strategic resource for achieving higher efficiency, control of operations and reduction of cost by replacing paper based and labour intensive methods with automated processes thus leading to higher productivity and profitability. Financial innovation associated with technological change totally changed the banking philosophy and that is further tuned by the competition in the banking industry. Challenging business environment within the banking system create more innovation in the fields of product, process and market. A study on the Internet users, conducted by Internet and Mobile Association of India (IAMAI), found that about 23% of the online users prefer Internet Banking as the banking channel in India, second to ATM which is preferred by 53%. Out of the 6,365 Internet users sampled, 35% use online banking channels in India. Plastic money is the alternative to the cash or standard money. It is convenient to carry. The various Plastic money/cards include ATM cards, Debit Card, ATM cum Debit Card, Credit Card. Plastic money was a delicious gift to Indian market. Now several new features added to plastic money to make it more attractive. Credit card is a financial instrument, which can be used more than once to borrow money or buy

products and services on credit. Banks, retail stores and other businesses generally issue these. On the basis of their credit limit, they are of different kinds like classic, gold or silver. The electronic payment systems such as Electronic Clearing Service (ECS) credit and debit, National Electronic Fund Transfer (NEFT) for retail transactions and Real Time Gross Settlement (RTGS) for large value, improved the speed of financial transactions, across the country. The introduction of ATMs in banks has transformed banking by providing banking services ANY TIME & ANYWHERE, ANYBANK to the customer. The customer is saved the risk or bother of carrying hard cash or travelers cheque while travelling. It has also given cost savings to banks. Entry of ATMs has changed the profile of front offices in bank branches. Customers no longer need to visit branches for their day to day banking transactions like cash deposits, withdrawals, cheque collection, balance enquiry etc. Off-site ATMs has more significance than on-site ATMs for banking penetration. Off-site ATMs play an important role by providing the basic banking services like cash withdrawal, transfer of funds even without the presence of full-fledged brick-and-mortar branches. During 2011-12, there was an addition of 14,365 new off-site ATMs. However, metropolitan areas accounted for the maximum number of newly opened ATMs. Southern region had maximum number of newly opened ATMs, followed by northern region. However, the share of rural areas in the total number of ATMs continued to remain small.

Challenges in E-Banking

- **Implementation of global technology:**

There is a need to have an adequate level of infrastructure and human capacity building before the developing countries can adopt global technology for their local requirements. In developing countries, many consumers either do not trust or do not access to the necessary infrastructure to be able to process e-payments.

- **Strengthening the public support:**

In developing countries, in the past, most e-finance

initiatives have been the result of joint efforts between the private and public sectors. If the public sector does not have the necessary resources to implement the projects it is important that joint efforts between public and private sectors along with the multilateral agencies like the World Bank, be developed to enable public support for e-finance related initiatives.

- **Confidentiality, integrity and authentication:**

These three are the very important features of the banking sector and were very successfully managed all over the world before the coming of internet. Communication across an open and thus insecure channel such as the internet might not be the best base for bank-client relations as trust might partially be lost.

- **Customer Satisfaction:**

In today's competitive world, satisfaction of customers is a major challenge for the banking sector because customers have alternative choices in various types of services provided by banks.

- **Availability of Personnel services:**

In present times, banks are to provide several services like social banking with financial possibilities, selective up gradation, computerization and innovative mechanization, better customer services, effective managerial culture, internal supervision and control, adequate profitability, strong organization culture etc. Therefore, banks must be able to provide complete personnel service to the customers who come with expectations.

- **Non-Performing Assets (NPA):**

Nonperforming assets are another challenge to the banking sector. Vehicle loans and unsecured loans increases N.P.A. which terms 50% of banks retail portfolio was also hit due to upward movement in interest rates, restrictions on collection practices and soaring real estate prices. So that every bank have to take care about regular repayment of loans.

- **Competition:**

The nationalized banks and commercial banks have the competition from foreign and new private sector banks. Competition in banking sector brings various challenges before the banks such as product positioning, innovative ideas and channels, new

market trends, cross selling ad at managerial and organizational part this system needs to be manage, assets and contain risk. Banks are restricting their administrative folio by converting manpower into machine power i.e. banks are decreasing manual powers and getting maximum work done through machine power. Skilled and specialized man power is to be utilized and result oriented targeted staff will be appointed.

● **Handling Technology:**

Developing or acquiring the right technology, deploying it optimally and then leveraging it to the maximum extent is essential to achieve and maintain high service and efficiency standards while remaining cost effective and delivering sustainable return to shareholders. Early adopters of technology acquire significant competitive advances Managing technology is therefore, a key challenge for the Indian banking sector.

● **Other Challenges:**

- a) Coping with regulatory reforms
- b) Development of skill of bank personnel
- c) Customer awareness and satisfaction
- d) Corporate governance
- e) Changing needs of customers
- f) Keeping space with technology up gradation
- g) Lack of common technology standards for mobile banking
- h) Sustaining healthy bottom lines and increasing shareholders value
- I) Structural changes
- j) Man power planning

Opportunities in E-Banking

● **Untapped Rural Markets:**

Contributing to 70% of the total population in India is a largely untapped market for banking sector. In all urban areas banking services entered but only few big villages have the banks entered. So that the banks must reach in remaining all villages because majority of Indian still living in rural areas.

● **Multiple Channels:**

Banks can offer so many channels to access their banking and other services such as ATM, Local

branches, Telephone/mobile banking, video banking etc. to increase the banking business.

● **Worthy Customer Service:**

Worthy customer services are the best brand ambassador for any bank for growing its business. Every engagement with customer is an opportunity to develop a customer faith in the bank. While increasing competition customer services has become the backbone for judging the performance of banks.

● **Internet Banking:**

It is clear that online finance will pickup and there will be increasing convergence in terms of product offerings banking services, share trading, insurance, loans, based on the data warehousing and data mining technologies. Anytime anywhere banking will become common and will have to upscale, such up scaling could include banks launching separate internet banking services apart from traditional banking services.

● **Retail Lending:**

Recently banks have adopted customer segmentation which has helped in customizing their product folios well. Thus retail lending has become a focus area particularly in respect of financing of consumer durables, housing, automobiles etc., Retail lending has also helped in risks dispersal and in enhancing the earnings of banks with better recovery rates.

● **Indian Customers:**

The growing Indian banking sector with its strong home country linkages, seek a unique combination of Indian ethnicity and global standards that offers a valuable nice opportunities for Indian banks. The biggest opportunity for the Indian banking sector today is the Indian costumers. Demographic shifts in terms of income level and cultural shifts in terms of life style aspirations are changing the profile of the Indian customer. This is and will be a key driver of economic growth going forward. The Indian customers now seek to fulfill his lifestyle aspirations at a younger age with an optimal combination of equity and debt to finance consumption and asset creation. The consumer represents a market for a wide range of products and services he need a mortgage to finance his house, an

auto loan for his car, a credit card for on-going purchases, a bank account, a long term investment plan to his children's higher education, pension plans for his retirement, a life insurance policy the possibilities are endless and this consumer does not live just in India's top ten cities. He represents across cities, towns and villages i.e. in rural areas. Consumer goods companies are already tapping this potential it is for the banks to make the most of the opportunity to deliver solutions to this market.

● **Other Opportunities :**

- a) To enter new business and new markets
- b) To develop new ways of working
- c) To improve efficiency
- d) To deliver high level of customer services.

CONCLUSION

Given the new environment, banks can't remain unaffected by the changes round and challenges before them. Therefore banks need to restructure themselves. The following practices need to be adopted on urgent basis;

- Greater professionalism.
- Greater emphasis on diversification and sources non interest income.
- Consultancy services.
- Equipping them to operate in the deregulated environment.
- Necessary changes in the legal stipulations.
- Cost management.
- Bench marking of service standards to improve productivity and Proficiency.

A self- regulatory organization to monitor the activities of banking with the increasing levels of Globalizations, Liberalizations, Privatizations and new reforms of the banking sector, competition will intensify further. Therefore, the banks who understand the market dynamics, perceive threats, anticipate volatility, show high degree of professionalism and dynamism in their functioning and respond promptly to the market needs would survive and prosper.

REFERENCES

1. Chavan, J. (2013). Internet banking- Benefits and challenges in an emerging economy. International

Journal of Research in Business Management.

2. Gupta, P., Mishra, C. M. (2012). E-banking- New emerging trends in Indian banking industry. Research Journal of Economics and Business Studies.

3. Haq, S. Khan, M. (2013). E-banking challenges and opportunities in the Indian banking sector. Innovative Journal of Business and Management.

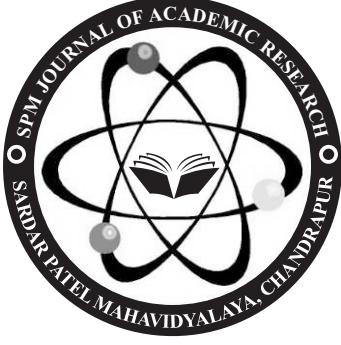
4. Karamjit Kaur, Rajneesh International Journal of Management and Commerce Innovations April 2014 - September 2014.

5. Dr. K.A. Goyal & Vijay Joshi International Journal of Business Research and Management (IJBRM), Volume (3).

6. Singh, K. (2012). E-banking in India: Progress and Prospects. Lambert Academic Publishing.

7. Shamsul Haq, Bilal Mustafa Khan Innovative Journal of Business and Management July – August (2013).

8. Trivedi, M. H., Patel, V. B. (2013). Problems face by customers while using e-banking facilities in India. International Journal of Scientific Research.

चलनी नाण्यांचा उगम

शरयु मनिष पोतनुरवार

अर्थशास्त्र विभाग

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपुर

संशोधनाचा गोषवारा

मानवी संस्कृतीच्या लाखो वर्षांच्या इतिहासात चलनी नाण्यांची सुरुवात ब-याच उशिराने सुरु झालेली दिसते. अश्मयुगात मानव प्राणी भटकंती करित असल्याने त्याच्या जीवनाला स्थैर्य नव्हते. परंतु हळुहळू अनेक वस्तु तयार होऊ लागल्या आणि त्यातूनच वस्तु-विनीमय पद्धती अस्तित्वात आली. त्यातही अनेक अडचणी होत्या. जसे- निश्चित मोजमापाची समस्या, वस्तुच्या ठराविक मुल्याची समस्या.

वस्तु-विनीमयात पशुधन महत्वाचा स्रोत होता. गाय, बैल, शेळ्या, मेंढ्या, यांचा उपयोग होत असे. ताम्रयुगात जेव्हा वस्तुंच्या मोबदल्यात तांबे देण्यास सुरुवात झाली तेव्हा गायीच्या किंवा बैलाच्या चामड्याच्या आकाराचा तांब्याचा तुकडा ते वापरत असत. याशिवाय कवड्या, तांबे, सोने, चांदी या धातुंच्या अंगठ्या वापरण्यात येत असत. प्रत्येकी ठराविक वजनाच्या या अंगठ्या असत. बाबिलोनियन लोक अंगठीऐवजी ठराविक वजनाचे धातुचे गोळे वापरीत असत. चांदीच्या तुकड्यांचे, गोळ्यांचे वजन, त्यांच्या धातुची शुद्धता हे व्यवहारात प्रत्येक वेळी तपासून घेतले जात असे. प्रत्येक वेळी हे तपासून घेण्याची तसदी घ्यावी लागत होती.

लिडियामध्ये नाण्याचा जन्म इ.स.न.पू.७०० मध्ये झाला. याची ग्वाही इतिहासाचा जनक हिरोडोटस याने दिली आहे. अतिप्राचीन नाणी इलेक्ट्रम धातुची आहेत. सोने आणि चांदी यांचा मिश्र धातु म्हणजे इलेक्ट्रम होय. डरायस पहिला याच्या काळात इ.स.न.पुर्व ५१६ मध्ये प्रथम नाणी सुरु झाली. त्यांनी जनतेवरील कर वसूल करण्यासाठी नाण्यांचा वापर केला.

अतिप्राचीन भारतीय नाणी चांदीची आहेत आणि त्यांना 'कार्षापण' किंवा पन्ना अशी संज्ञा आहे. शिवाय 'कार्षापण' हे वजनाचेही परिमाण होते, असे कौटिल्य आणि मनु यांच्या ग्रंथावरून दिसून येते. 'कार्षापण' या भारतीय चांदीच्या नाण्याचे वजन सुमारे ५६ ते ५८ ग्रेन्स होते. आहेत नाणी ही अतिप्राचीन भारतीय नाणी आहेत. ती प्रामुख्याने चांदीची आहेत. सर्वसाधारणपणे नाण्याच्या दर्शनी भागावर पाच-सहा किंवा त्यापेक्षा जास्त चिन्हे व मागील भागावर एक किंवा दोन चिन्हे आढळतात. नाणी जितकी अधिक काळ व्यवहारात राहिली असतील तितकी अधिक जास्त प्रमाणात चिन्हे उमटविली असावीत. नाण्याचे वजन आणि धातुचे त्यातील योग्य प्रमाण इत्यादींची खुण किंवा ओळख म्हणून ही चिन्हे असावित. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात खोटी नाणी बनविण्याच्या पद्धतीसंबंधी सुद्धा (कुट-रूपकारक) काही माहिती मिळते.

प्रथम मुशीत धातु वितळविण्यात येत असे, धातु शुद्ध करण्याकरिता त्यात क्षार मिसळत असत. हा धातु ऐरणीवर (अधिकर्णी) हातोड्याने (मुष्टिक) ठोकून त्याचा पातळ पत्रा तयार करित असत. त्यानंतर सांडशीने (संदंश) त्याचे तुकडे कापून त्यावर ठशाने (बिंब-टंक) चिन्हे उमटविली जात. या चिन्हात मानव आणि प्राण्यांच्या आकृती, पशु, पक्षी, सरपटणारे प्राणी, फुले, टेकडी, नदी, सुर्य, चंद्र तसेच धार्मिक व मांगल्याची चिन्हे इत्यादींचा समावेश दिसून येतो.

बीजशब्द :- नाणकशास्त्र, नवाश्मयुग, नागरी संस्कृती, अक्केडियन इष्टिकालेख, इलेक्ट्रम, कार्षापण

उद्देश :-

प्राचीन-अती प्राचीन काळापासून चलन आणि चलनपद्धतींमधे सदैव, सतत अनेक प्रकारचे बदल झालेत. अनेक कारणांमुळे विविध प्रकारचे बदल झालेत. आजही होत आहेत. या अनुषंगाने ऐतिहासिक बदलाचा सविस्तर विचार करण्याचा मानस.

संशोधन निबंधाचे स्पष्टीकरण :-

प्रस्तावना :-

प्राचीन भारतीय नाणकशास्त्रानुसार, मानवी संस्कृतीच्या लाखो वर्षांच्या इतिहासात चलनी नाण्यांची सुरुवात ब-याच उशिराने सुरू झालेली दिसते. अनेक वस्तुचे उत्पादन होऊ लागले. त्यातूनच वस्तु-विनीमय पद्धती अस्तित्वात आली.

चलनी नाण्यांचा उगम :-

प्राचीन भारतीय नाणकशास्त्रानुसार, मानवी संस्कृतीच्या लाखो वर्षांच्या इतिहासात चलनी नाण्यांची सुरुवात ब-याच उशिराने सुरू झालेली दिसते. अश्मयुगात मानव प्राणी भटकंती करित असल्याने त्याच्या जीवनाला स्थैर्य नव्हते. नवाश्मयुगात खेडी स्वयंपूर्ण होती, तत्कालीन मानवही स्वयंपूर्ण होता आणि त्यातूनच नागरी संस्कृतीचा उगम झाला. अनेक वस्तु तयार होऊ लागल्या. त्यातूनच वस्तु-विनीमय पद्धती अस्तित्वात आली.

वस्तु-विनीमय पद्धतीतील अडचणी :-

प्राचीन काळात वस्तु-विनीमय पद्धतीत अनेक अडचणी होत्या. जसे- निश्चित मोजमापाची समस्या, वस्तुचे मुल्य ठराविक नसे. वस्तु-विनीमयात पशुधन महत्वाचा स्रोत होता. गाय, बैल, शेळ्या, मेंढ्या, यांचा उपयोग होत असे. ताम्रयुगात जेव्हा वस्तुंच्या मोबदल्यात तांबे देण्यास सुरुवात झाली तेव्हा गायीच्या किंवा बैलाच्या चामड्याच्या आकाराचा तांब्याचा तुकडा ते वापरत असत. याशिवाय कवड्या, तांबे, सोने, चांदी या धातुंच्या अंगठ्या वापरण्यात येत असत. प्रत्येकी ठराविक वजनाच्या या अंगठ्या असत. तद्वतच या अंगठीला ठराविक मुल्य होते. बाबिलोनियन लोक अंगठीऐवजी ठराविक वजनाचे धातुचे गोळे वापरत असत. चांदीच्या तुकड्यांचे, गोळ्यांचे वजन, त्यांच्या धातुची शुद्धता हे व्यवहारात प्रत्येक वेळी तपासून घेतले जात असे. प्रत्येक वेळी हे तपासून घेण्याची तसदी घ्यावी लागत होती.

चलनी नाण्यांच्या विकासाची सुरुवात :-

सर्वप्रथम लिडीयामध्ये धातुच्या तुकड्यांवर त्यांच्या वजनाची आणि शुद्धतेची हमी म्हणून चिन्हे उमटविण्यात आली. याप्रमाणे लिडीयामध्ये नाण्याचा जन्म इ.स.पू. ७०० मध्ये झाला. याची ग्वाही इतिहासाचा जनक हिरोडोटस याने दिली आहे. आशिया मायनरमध्ये आयोनियन समुद्रकिना-यावरिल भागात लिडिया हा देश होता. तेथील अतिप्राचीन नाणी इलेक्ट्रम धातुची आहेत. सोने आणि चांदी यांचा मिश्र धातु म्हणजे इलेक्ट्रम होय. प्राचीन पर्शियामध्ये नाण्यांची कल्पना लिडियामधूनच आली. तेथे डरायस पहिला याच्या काळात इ.स.पू. ५१६ मध्ये प्रथम नाणी सुरू झाली. त्यांनी जनतेवरील कर वसूल करण्यासाठी नाण्यांचा वापर केला. जनतेने नाण्यांच्या रुपाने कर भरला तरी सुद्धा ती नाणी वितळवून त्यांचे वजन केले जात असे आणि धातुच्या एकुण वजनाची पावती देण्यात येत असे. एका अक्केडियन

इष्टिकालेखात इ.सन.पुर्व ५०३-५०२ याबाबतची सविस्तर माहिती मिळेल.

भारतीय नाण्यांचे प्राचीनत्व :-

अतिप्राचीन भारतीय नाणी चांदीची आहेत आणि त्यांना 'कार्षापण' अशी संज्ञा आहे. शिवाय 'कार्षापण' हे वजनाचेही परिमाण होते, असे कौटिल्य आणि मनु यांच्या ग्रंथावरून दिसून येते. 'कार्षापण' या भारतीय चांदीच्या नाण्याचे वजन सुमारे ५६ ते ५८ ग्रेन्स होते.

आहत नाणी :-

आहत नाणी ही अतिप्राचीन भारतीय नाणी आहेत. ती प्रामुख्याने चांदीची आहेत. त्या तुलनेने तांब्याची नाणी कमी प्रमाणात होती. सुरुवातीच्या काळात नाण्याच्या केवळ एकाच बाजुने चिन्हे किंवा ठसे उमटविली जात असत. परंतु कालांतराने मागील बाजुवरही चिन्हे उमटविण्याची गरज भासली असावी. नाणी तपासणा-या अधिका-यांची किंवा सराफांची (रुपतर्क किंवा रुपदर्शक) ही मागील बाजुची चिन्हे असावित. सर्वसाधारणपणे नाण्याच्या दर्शनी भागावर पाच-सहा किंवा त्यापेक्षा जास्त चिन्हे व मागील भागावर एक किंवा दोन चिन्हे आढळतात. नाणे जितके अधिक काळ व्यवहारात राहिले असेल तितक्या अधिक जास्त प्रमाणात चिन्हे उमटविली असावीत. नाण्याचे वजन आणि धातुचे त्यातील योग्य प्रमाण इत्यादींची खुण किंवा ओळख म्हणून ही चिन्हे असावित. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात खोटी नाणी बनविण्याच्या पद्धतीसंबंधी सुद्धा ; कुट-रुपकारकद्ध काही माहिती मिळते.

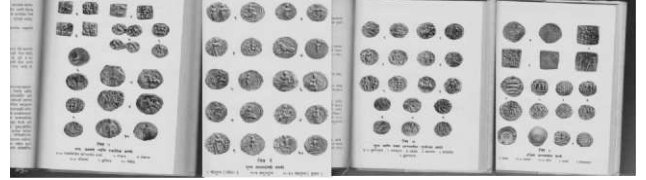
आहत नाणी बनविण्याची विधी :-

प्रथम मुशीत धातु वितळविण्यात येत असे, धातु शुद्ध करण्याकरिता त्यात क्षार मिसळत असत. हा धातु ऐरणीवर (अधिकर्णी) हातोड्याने (मुष्टिक) ठोकून त्याचा पातळ पत्रा तयार करित असत. त्यानंतर सांडशीने ; संदंशद्ध त्याचे तुकडे कापून त्यावर ठशाने (बिंब-टंक) चिन्हे उमटविली जात.

चिन्हे :-

आहत नाण्यावरिल चिन्हात मानव आणि प्राण्यांच्या आकृती, पशु, पक्षी, सरपटणारे प्राणी, फुले, टेकडी, नदी, सुर्य, चंद्र तसेच धार्मिक व मांगल्याची चिन्हे इत्यादींचा समावेश दिसून येतो.

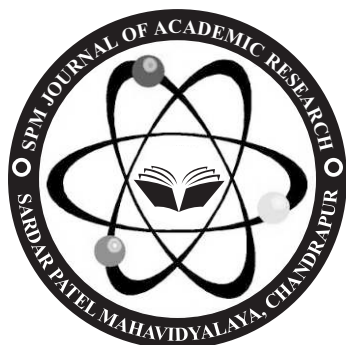
विभिन्न काळातील विविध प्रकारची नाणी व त्यावरिल चिन्हे :-

नाणी पाडण्याचे यंत्र साचे :-

संदर्भ:- प्राचीन भारतीय नाणकशास्त्र-मधुकर केशव ढवळीकर -
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पूणे

Exigent of Good Governance in Higher Education

Devendra R. Bhagat

S.K.K. College of Education

Armori, Dist. Gadchiroli

E-mail : principalbhagat@gmail.com

Abstract

Higher Education is a process which enables every individual to effectively participate in the Activities of society and to make positive contribution to the process of the society. Higher education provides opportunities for lifelong learning, allowing people to upgrade their knowledge and skills from time to time based on the societal needs. Development of indigenous technology and capabilities in agriculture, food security and other industrial areas are possible because of our world-class higher education infrastructure. For enhancing quality of India's higher education sector there is a need of good governance.

Key Words: Higher education, Quality, governance, E-governance

Introduction

In the modern age, higher education across the world is institutionalized and knowledge taught in higher education establishment has become provider of the qualified work force for international as well as national needs. In this respect they are fulfilling the first of the four purposes that Barnett discerned for higher education- 1) The production of qualified man power. 2) A training for a research career. 3) The efficient management of the teaching provision. 4) Extending life changes. India's higher education system is under pressure from the state and an increasingly educated youth population to achieve multiple objectives, such as growth, quality and equitable access. To reach these political targets, national and provincial policymakers take an activist approach, such as providing adequate resources, enabling private provisions of higher education and so forth. In India, higher education is imparted through universities, autonomous and affiliated colleges. At the university level, there are Central Universities, Deemed Universities and Institutes of National Importance, Institutions established under state legislation, state private universities, and state Universities. At college level, autonomous colleges and affiliated colleges imparting the said education.

Role of higher education is needs of the Society:

Higher education is generally understood to cover teaching, research and extension. If critically analyzed the different concept of higher education it can list the various roles higher education plays in the society. Higher education is the source or feeder system in all walks of life and therefore supplies the much-needed human resources in management, planning, design, teaching, and research. Scientific and technological advancement and economic growth of a country are as dependent on the higher education system as they are on the working class. Development of indigenous technology and capabilities in agriculture, food security and other industrial areas are possible because of our world-class higher education infrastructure. Higher education also provides opportunities for lifelong learning, allowing people to upgrade their knowledge and skills from time to time based on the societal needs.

Meaning of Governance

Governance is the concrete activity that reproduces a formal and informal organization. If the organization

is a formal one, governance is primarily about what the relevant "governing body" does. If the organization as an informal one, such as a market, governance is primarily about the rules and norms that guide the relevant activity. Whether the organization is a geopolitical entity (nation state), a corporate entity (business entity) a sociopolitical entity (tribe, family, etc.) or an informal one, its governance is the way the rules and action are produced, sustained and regulated. In India, the Ministry of Human Resource Development (MHRD), Department of Higher Education is the Apex body of governance, acting more as an umbrella organization. Indian higher education consists of fifteen regulatory bodies performing overlapping roles in addition to influences from few other ministries too. The judicial interventions have at several times complemented or contradicted the objectives associated with higher education. It thus results into ambiguity related to policy understanding, policy implementations, accountability, and answerability. It has also been often criticized that the higher education system is influenced by political ideologies. Higher education being the joint responsibility of both the Central and the State governments, the state/provincial governments' shares a lion's share of about 80 per cent and to that extent influence higher education.

Many, including the national government itself, argue that the relatively poor quality of India's higher education sector stems primarily from poor governance (Agarwal, 2009; Altbach, 2009; Carnoy and Dossani, 2012; FYP, 2012). Despite recent efforts toward eliminating and streamlining some of the regulatory requirements, India's model for higher education governance is one of the world's most top-down, and most authority is exercised by the state (Enders, 2004; The Economist, 2005; Verbik and Jokivirta, 2005). Union Ministry of Human Resources Department (UMHRD) is the primary national governing body. In addition to overseeing the National Universities, it sets policies related to quality that apply to all institutions nationally. The State Ministry of Human Resources Departments are state-level governing bodies that directly oversee the State Universities. They must all abide by the national quality policies set forth by the UMHRD. In turn, the State Universities each operate a system of Affiliated Institutions, which fall into three categories:

public/aided colleges, private colleges, and autonomous colleges. Affiliated institutions account for the vast majority of enrolment (87 percent). Under the direct control of State Universities, these institutions have little autonomy over issues including curriculum, staffing, and programs offered (Agarwal, 2009). The SMHRDs also prescribe tuition fees and the quota systems that colleges must follow. Affiliating colleges thus remain something of an outsourced provider, with the state dictating decision making across a broad range of areas. Some universities have hundreds of affiliating colleges across wide geographic regions, so the ability to carefully oversee quality is limited. Autonomous colleges are given more control over academic decision making than other types of affiliating colleges, but still must follow the directives of the university to which they affiliate.

What authority institutions do have is also limited by a complex web of regulatory bodies at the institution, state, and national levels. At the institution and state levels, for instance, final examinations are set by a university-appointed independent body and must be graded externally. Tuition fees are usually capped, while teachers' salaries may also be subject to minimum wages as set by state. At the national level, while the UMHRD is responsible for setting and monitoring quality, its regulatory arms, such as the University Grants Commission (UGC) and the All India Council for Technical Education (AICTE), set and implement the quality standards that all institutions are expected to follow. While the UGC is responsible for setting quality standards, India has begun to focus its efforts on developing a robust accreditation system, i.e., a system whereby institutions must demonstrate and maintain certain standards in exchange for endorsement by a respected, independent external body, in this case the NAAC. A National Board of Accreditation, promoted by the national regulator for technical education, the AICTE, also accredits technical programs.

E-Governance in Higher Education

E-Governance helps in seamlessly providing information and services to the stakeholders. The spectrum of e-Governance utilization in various areas is:

1) Maintenance of faculty, courses, syllabi, degrees and other related data. 2) BoG information

management. 3) BoS information. 4) Financial practices and management. 5) Decision making. 6) Admission of students. 7) Recruitments and promotions of faculty and staff. 8) Training and placements & Employment security. 9) Professional bodies and its activities etc. 10) Finishing schools & Students related data like internal assessment, attendance etc. Efficient library management, Providing e-content. 11) Grievances through SMS, e-mails etc., Mobile Education & Monitoring and evaluation through transparent and globally accepted quality benchmarking, Alumni tracking.

12th Five-Year Plan

In December 2012, India released its 12th FYP. The 12th FYP will be the nation's key policy document for higher education through 2017. It highlights a number of challenges facing higher education in India and suggests reforms to address these challenges. A few of the reforms mentioned in the 12th FYP are already under way (e.g. streamlining national regulatory bodies), though most will be implemented over the next few years. To carry forward plans for increased expansion and to continue addressing issues of quality in the large and fragmented system, the 12th FYP calls for a shift in the governance of higher institutions away from the national government and toward the states and individual institutions. The push for greater autonomy among institutions conflicts with the web of contradictory regulations and policies that currently make up India higher education governance. The 12th FYP calls for a less intrusive role for the government and a number of initiatives to remove the barriers to self-governance. Rather than the "command and control" model of the past, the plan's authors argue that India should shift to a model in which the government role is to "steer and evaluate". It requires governance through greater accountability on the part of institutions, independent third party validation, and regulation by mandatory self-disclosure, and objective evaluation schemes.

The 12th FYP also challenges the UGC to shift toward policies that support the "steer and evaluate" model. One of these policies suggested in the 12th FYP includes changes in the way institutions are funded. For example, institutions might eliminate detailed operational funding, in which they are granted money to pay for day-to-day operation on a cost recovery basis, and move toward norm-based funding, a system

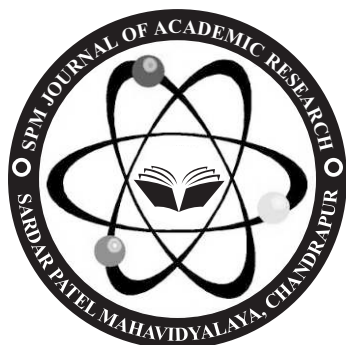
in which funding is distributed equitable among institutions depending on their level of development. Other possibilities include shifting toward formula-based grants, in which institutions can anticipate how much finding they will get based on various quantifiable elements in a defined formula. Funds might also be awarded in way that rewards innovation. At the state level, the paradigm shift calls for states set up councils for higher education. these states institutions would lead development of state's higher education system and play a guiding role in fostering sharing of resource among institutions, leading reforms, and supporting the research and evaluation of higher education. At the institutional level, the paradigm shift argues for institutions to be categorized and oversight aligned with the goals of the institution.

Conclusion

Good governance is necessary to regulate the functioning of higher education institutions to provide quality service to the stakeholders. The higher education is imparted through universities, autonomous and affiliated colleges. Higher education supplies the much-needed human resource in management, planning, design, teaching, and research. Scientific and technological advancement and economic growth of a country are as dependent on the are on the working class.

References

1. Monappa Arun - 'Managing Human Resources' Macmillan India Ltd. 1997.
2. Sharma A.M. - 'Personnel and Human Resource Management' H.P. Mumbai.
3. Sahoo, P.K. Yadav, D. and Das, B.C. (2012), Quality in Higher Education: Issues and Practices, Uppal Publication House, New Delhi.
4. Srivastav, D.S. and Kumari, Sarita (2004) Goals and Purpose of Higher Education, Shree Publishers & Distributors, New Delhi.
5. Working group report XII five year plan On Higher education, Ministry of Human Resource Development
6. Shrivastava R.K., Raizada A.K., Saxena Neeta; Role of e - Governance to strengthen higher education system in India, IOSR Journal of Research & Method in Education (IOSR-JRME) e -ISSN:2320-7388, pISSN:2320-737X Volume4, Issue 2 Ver. I (MarAp.2014), PP 57-62
7. Agarwal, P (2006): 'Higher Education in India: The Needed for Change', working paper No 180, Indian Council for Research on International Economic Relations
8. National Knowledge Commission, 2009
9. Naga Pawan yallapragada V R, Vutukuru Sarada Private Higher Education Institutions (PHEI) and necessity of E-Governance International Journal of Management, IT and Engineering
ISSN: 2249-0558 Volume 2, Issue-9 September 2012
10. RAND Corporation Report.
11. www.governanceofhighereducation.com

Sandra Cisneros's The House on Mango Street : A Quest for Identity

G. N. Khamankar

Department of English,
Vivekanand Mahavidyalaya, Bhadrawati
E-mail : j.khamankar@gmail.com

Abstract

Sandra Cisneros is a multilingual, multicultural writer, who lives through her past. The House on Mango Street is a first work of fiction of Sandra Cisneros. The paper examines Esperanza, the protagonist of the novel and her quest for identity and her Hispanic past. She desires to acquire a room in order to establish her true identity as a woman and as a poet to represent the plight of her community. On the whole, the narrative represents collective memories of the Latinos, and their marginalized existence. The quest for identity is a common theme in a coming-of-age novel, and in The House on Mango Street, Esperanza's quest for identity underscores her every action and encounter. She struggles to define her identity both as a woman and as an artist, and her perception of her identity alters over the course of the novel.

Key Words : Identity, marginalized existence, Latino, displacement, assimilation, alienation etc.

Introduction:

Born in Chicago in 1954, Sandra Cisneros is a popular Latina American novelist. She is the only daughter in a family of six sons. Though she spent her childhood cramped in apartment much too small for her large family, she always felt insecure and alienated. Cisneros writes, her brothers "paired themselves off" leaving her "the odd woman out forever." Moreover, the Cisneros family moved around a great deal, going back and forth between Chicago and Mexico. This sense of isolation "always straddling two countries... but not belonging to either cultures." (Doyle, P.54) Hence, caught between two cultures, Mexican and Anglo-American, her work explores the issue of identity and cultural clash. Cisneros once remarks, "Because we moved so much, and always in neighbourhoods that appeared like France and World War II—empty lots and burned-out building—I retreated inside myself." Thus, as a child, Cisneros often felt a sense of isolation and displacement. She never develops positive relationship with other children of her age. Therefore, she found refuge from her loneliness in reading. Fortunately, her mother encouraged her to read and write and freed her from the traditional domestic duties of a Chicana female. She started her career as a creative writer during her college days, when she was introduced to the works of Donald Justice, James Wright and others who made Cisneros aware of her cultural identity and offered an opportunity to develop her own creative voice. She remarks, "Everyone seemed to have some communal knowledge which I did not have—My classmates were from the best school in the country. They had been bred as fine hothouse flowers. I was a yellow weed among the city's cracks." Thus, Cisneros' writing is influenced by her past experiences and by her minute observations of the people of her community. Cisneros has achieved tremendous popularity far beyond Chicano and Latino communities.

Published in 1984, *The House of Mango Street* is a critically acclaimed and the first work of fiction of Sandra Cisneros. The novel deals with Esperanza Cordero, a preadolescent Mexican American girl, and her life growing up in Chicago with Chicanos and Puerto Ricans. The novel is made up of forty-four vignettes or literary sketches that are not quite poems

and not full stories ranging in length from two paragraphs to four pages. Esperanza, the Chicana protagonist narrates these vignettes, focusing on her day-to-day experiences. She desires to acquire a room in order to establish her true identity as a woman and as a poet to represent the plight of her community. Esperanza decides to come out of the role assigned by her male dominated society to establish herself as a poet and to assert her true female identity. Although Cisneros draws on autobiographical elements in the novel, it does not stand for the genre of autobiography. Cisneros's response about the autobiographical elements of the novel is very suggestive, "Yes! And, no! Or, as we say in Mexico, *sipero no*—Yes, but no. I mean that I write what I see, what told to me that I feel very deeply, or what happened to me that I can't forget, but also what happened to others I love, or what strangers have told me happened to them, or what I read happened to others. I take all of these and cut and paste it together to make a story, because in real life a story doesn't have shape, and it's the writer that gives it a beginning, a middle, and an end." (Ganz, 1994: 34) On the whole, the narrative represents collective memories of the Latinos, and their marginalized existence. "For the more than eighteen million Mexican American living in the United States, the growing-up years have been a mixture of joy, frustration, pain and a search for identity." (Lopez 1993:6) The quest for identity is a common theme in a coming-of-age novel, and in *The House on Mango Street*, Esperanza's quest for identity underscores her every action and encounter. She struggles to define her identity both as a woman and as an artist, and her perception of her identity alters over the course of the novel.

Sandra Cisneros and other members of her fraternity like Ana Castillo, Denise Chavez, and Gloria Anzaldua are pre-occupied with the sense of cultural survival and quest for identity. They still endeavour hard to learn as to how much of their culture they should be willing to lose or suppress in order to be in the social group of contemporary elite. Cisneros, in particular is pre-possessed with the dilemma of exile. Her characters have a yearning, and a pre-occupied sense of loss of identity. *The House on Mango Street* is based on Cisneros's experiences growing up in Latino

neighbourhood in Chicano. The story of the novel narrates Esperanza, a young girl's quest for identity as she comes of age. The book, though written in English employs Latina syntax and sensibility. Esperanza, the chief protagonist of the novel though living in Spanish-speaking community, her identity is torn between her English tongue and her traditional roots in the Spanish-speaking domain. She struggles to cope with this dual existence. The novelist exposes her marginalized existence through poetically composed vignettes that include the use of "Spanglish." Though living in multi-cultural Chicago, Esperanza expresses subtle distaste for her Hispanic culture and she dwells on the differences between English and Spanish. She says, "In English my name means hope. In Spanish it means too many letters. It means sadness, it means waiting. It is like the number nine." (The House on Mango Street, p.10) It can be inferred that the Spanish meaning of her name shows a negative connotation to her identity, whereas the English meaning reveals her cultural and ancestral attachment which is the basis of her identity. And this duality continues to haunt her and she attempts to reject these connections. Though Esperanza is named after her grandmother, she wishes to create a new identity. Howard Giles and Leslie M. Beebe are of the view that characters are "motivated to adjust their speech styles as a means of gaining one or more of the following goals: evoking listeners' social approval, attaining communicational efficiency between interactions, and maintaining positive social identities." (p.8) Like Esperanza, other women of her ancestry find their own voice, as they have been forced to live with their marginalized status both within the Chicano community and the Anglo-American society. The novel opens with the description of Cardero family's house on Mango Street which is small and cramped. Esperanza declares, "I knew then I had to have a house. A real house. One I could point to" (Cisneros, p.5). Although, the house is an improvement from the family's previous apartments, Esperanza is dissatisfied with it which is in the center of a crowded Latino neighbourhood. She does not want the house of her family, "a man's house. Not a daddy's. A house all my own" (Ibid, p.108). Now Mango Street is her real home and she attempts to understand the place. But throughout the narrative

Esperanza professes her wish to have her own home and vows not to forget who she is: "One day I'll own my own house, but I won't forget who I am or where I came from" (Ibid, p.87). Thus, Esperanza's conflicting feelings towards home and ethnicity gives birth to the feeling of detachment from the real self and she wishes to assert her own individuality and identity. She not only began searching for her 'self' but also for that space and her roots.

The world of Mango Street is populated by people with different life stories, stories of hope and despair. First there is Esperanza's own family, her father and mother, her two brothers Carlos and Kiki, and her little sister Nenny. Esperanza and Nenny share common bonds both as sisters and as Chicana females. Esperanza realises that it is her responsibility to guide and protect her as she is, "too young." Then Esperanza meets Cathy, one of her neighbourhood playmates, who shows her about Mango Street but moves out shortly thereafter because the neighbourhood is "getting bad." In the course of the novel Esperanza matures in terms of age and experience. She develops friendship with teenage girls of Mango Street and studies carefully for clues about becoming a woman. As an astute observer of the world around her, especially of the adults and their actions, Esperanza develops an understanding about her friends, family, and neighbours. Then there are Rachel and Lucy who become Esperanza and Nenny's best friends. Rachel is Lucy's sister. When Esperanza, Lucy, and Rachel parade around the neighbourhood in high heel shoes, the shoes transform their scarred, childish feet and legs into long, slim women's legs, and appears more dangerous, as male neighbours ogle them hungrily. So they abandon the shoes, claiming that are bored with them. Cisneros, as a minute observer tackles complex theoretical and glaring social issues through simple characters and situations. Ramon Saldivar maintains that the novel "represents from the simplicity of childhood vision, the enormously complex process of the construction of the gendered subject" (p.181). There is Marin a Puerto Rico neighbour, who sells Avon cosmetics, takes care of her younger cousins and waits for a boyfriend to change her life. Esperanza and her friends are fascinated by Marin. There is Alicia who takes care of her family and siblings because her

mother is dead, but is determined to continue her studies. And there is Esperanza's beautiful friend Sally, who marries in the eighth grade and is now forbidden by her husband to see her friends. Rafaela's husband also locks her up in their apartment and she observes the world of Mango Street from her windowsill. Hence, Rafaela stands as a symbol for the interior world of women, whose lives are circumscribed by the structure of home and family. The grown-up women of Mango Street are less daring and hopeful than the teenage girls, but they have acquired the wisdom that comes with their experiences in the barrio. They advise Esperanza not to give up her independence in order to become a girlfriend or wife. Her aunt Lupe, who was once pretty and strong, encourages Esperanza to write poetry. Esperanza's mother is a typical woman of the Latin American community. She tells Esperanza that she was born on an evil day and she will pray for her. But she wishes a better life for her daughters, and she views education as the ticket out of that way of life. However, the world of Mango Street is filtered through Esperanza's sensibility and her interaction with her neighbours. In this process, she forms a connection with Mango Street, and develops a strong desire to do something for the women and community. By showing her resistance through her writing, Esperanza gives an opportunity to free not only herself but other women of her community from the constraints of a patriarchal culture. Hence, Esperanza's identity is interwoven with the identity of the neighbourhood, and her community serves as a microcosm of Latinos in America.

Sandra Cisneros, a dominant spokesperson of Hispanic American confusion and consciousness, highlights the patriarchal problems of Hispanic culture through the life and experience of Esperanza. Like other members of her fraternity, Esperanza struggles to identify with the patriarchal values of her community in which she lives. In this novel, Cisneros chose to narrate the vignettes from an adolescent perspective because such experiences will help the children of her community to shape their identity. As an active member of her marginalized community, Esperanza writes about the issues of oppression, abuse, and victimization. The fact of the matter is that,

such glaring issues help to fuel her writing, which in turn helps her to find her own identity. Maria Karafilis states: "Esperanza, however, learns from these experiences, learns from the lives of her fellow Chicanas, and is able to avoid this fate in her own maturation." Torn between two cultures, Esperanza vows to tell the story of her life, her experiences, her quest for identity and maturation. She says, "I am going to tell you a story about a girl who didn't want to belong" (Cisneros, 109). Thus, Esperanza resists her patriarchal culture and victimization. She feels alone and alienated and does not resonate with the Hispanic tradition and culture. In this regard Maria Elena de Valdes opines that Esperanza's, "sense of alienation is compounded because ethnically she is Mexican American; she is a young girl surrounded by examples of abused, defeated, worn-out women, but the woman she wants to be must be free." The narrative explores machismo culture of Latin America as manipulative, oppressive, and abusive, whereas the women are contrastingly portrayed as victims, physically as well as mentally. For example, Esperanza describes a woman called Minerva who "has many troubles, but the big one is her husband who left and keeps leaving" (Cisneros, p.84). The plight of Minerva's mother is the same, "her mother raised her kids alone, and it looks like her daughters will go that way too" (Cisneros, p.84). Though Minerva wants to free herself, she feels hopeless and declares that there is nothing she can do. The narrative suggests that the abuse of women is a disconcerting issue within the vicious circle of Hispanic community. But Cisneros allows Esperanza to fight against the hyphenated existence of the women of her community. Valdes agrees as she remarks, "When she reflects on social hostility or the brutality of wife-beating, it is not with violence or rancor, but with a firm determination to describe and to escape the vicious circle of abused women." So Esperanza comes to the conclusion that she will not follow the paths of the women of her community. She explains, "I am one who leaves the table like a man, without putting back the chair or picking up the plate" (Cisneros, p.89). In a patriarchal society women are financially dependent on men. They are subjected to take care of the home and raise children. But Esperanza will not confine herself to patriarchal

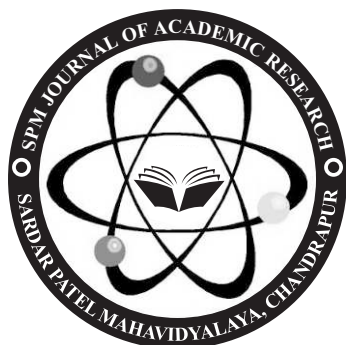
culture. She declares, "I have decided not to grow up tame like the others who lay their neck on the threshold waiting for the ball and chain" (Cisneros, p.88). The reference of "ball and chain" symbolises that Hispanic women are prisoners and victims of the patriarchal culture. Towards the end of the novel Esperanza declares that, "One day I will pack my bags of books and paper. One day I will say goodbye to Mango. I am too strong for her to keep me here forever. One day I will go away. Friends and neighbour will say, what happened to that Esperanza? Where did she go with all those books and Paper? Why did she march so far away? They will not know I have gone away to come back" (Cisneros, p.110).

Esperanza's quest for identity gets a new turn when she meets three sisters from Mexico. The three sisters emerge as a fairy godmother to Esperanza, and present a valuable gift, the gift of self, "When you leave you must remember to come back, for the other. A circle, understand? You will always be Esperanza. You will always be Mango Street. You can't erase what you know. You can't forget who you are" (Cisneros, p.105). The speeches of the three sisters inspire Esperanza, which leads her to freedom and identity. They assist her to find her 'self' and identity, since they feel "She's special" (Cisneros, p.104). However, their prophecy proves true when Esperanza return to Mango Street, where she was positioned by her past. The word 'house' has a paramount importance in her life. The two world of Esperanza- one is her house on Mango Street and the other is her dream house continues to haunt her. As Valdes observes, "The imagery of the house is in a constant flux between a negative and a positive, between the house the narrator has and the one she would like to have. On the level of narrative voice's sense of belonging and identity, it is clear from the first place that the house is much more than a place to live. It is reflection, an extension, a personified world that is indistinguishable from the occupant" (Cisneros, p.12). Hence, Esperanza realizes that her roots are too strong to resist. She leaves the reader with the notion that she will leave but will not forget her past. The novel explores the process of socialization, cultural assimilation of Mexicans and Mexican Americans into American society, and their quest for identity. Moreover, the novel explores the

complexities of language and identity. Being a multicultural writer, Cisneros creative works are written in English with a limited number of Spanish words. This is symbolic of her quest for linguistic identity. Villanueva maintains that "there are always tensions in being multicultural, tensions that aren't all a wonderful richness but indeed tensions, apparently painful" (p. 69). To conclude, *The House on Mango Street* narrates a story with a dual plot, one is the story of Esperanza's quest for identity, about creativity and becoming an artist, the other is the story of her Latino neighbourhood and their marginalized existence.

References

- Cisneros, Sandra. *The House on Mango Street*. New York: Vintage Books, 1984.
- Doyle, Jacqueline (1996), "Haunting the Borderlands: La Llorona in Sandra Cisneros's *Woman Hollering Creek*", *Frontiers: A Journal of Women Studies* (University of Nebraska Press) 16 (1) 53-70.
- Ganz, Robin. "Sandra Cisneros: Border Crossings and Beyond." *The Society for the Study of the Multi-Ethnic Literature of the United States (MELUS)* 19 (1). Spring 1994, 2 August 2010.
- Giles Howard, Vikki Katz, and Paul Myers. "Language Attitudes and the Role of Community Infrastructure: A Communication Ecology Model." *Moderna Spark* 100.1 (2006): 38-54. EBSCO.Web. 2 November 2011.
- Karafilis, Maria. "Crossing the Borders of Genre: Revision of the Bildungsroman in Sandra Cisneros's *The House on Mango Street* and Jamaica Kincaid's *Annie John*" *The Journal of the Midwest Modern Language Association* 31.2 (1998): 63-78 JSTOR. Web. 9 Dec. 2014.
- Lopez, Tiffany Ana. *Growing up Chicana/0: An Anthology*. New York: W. Morrow, 1993. Print.
- Valdes, Maria Elena de. "In Search of Identity in Cisneros's *The House on Mango Street*" *Canadian Review of American Studies* 23.1 (1992): 55-72. Web. 8 Dec. 2014.
- Villanueva, Victor Jr. "The Voice of Voices in the Writer of Colour." *The English Journal* 84.8 (1995): 68-69. JSTOR. Web. 3 October 2011.

Environmental Sanitation in Ancient Buddhist Monasteries

Rahul K. Kamble

Central for Higher Learning and Research in Environmental Science
Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur - 442 402
E-mail : rahulkk41279@yahoo.com

Abstract

Sanitation plays a noteworthy role in human health and life. Various ailments results due to insanitary environmental conditions. Monasteries, where number of monks used to stay during rainy season, were sensitive for insanitary conditions and further spread of water borne and other diseases. However, no evidence was reported in Buddhist literature regarding spread of such diseases. Hence, it can be believed that in monasteries there would have been effective sanitary measures in place to maintain healthy environment. An attempt has been carried out through this study to understand environmental sanitary conditions in Buddhist monasteries. Number of rules established by the Buddha for monks in Vinay Pitaka sheds light on this aspect. The sanitary measures with reference to construction of monasteries, sanitary wells, pools, bathing facilities, bathroom facilities, restroom facilities, urinal and lavatory systems are presented in this paper. Further, while constructing these structures it was ensured that good environmental sanitary conditions must be maintained in and around monasteries thus paving the way towards sustainable development.

Key Words: Buddhism, Environmental sanitation, Monastery, Sanitation, Low cost sanitation

Introduction

Buddhist monasteries (*Viharas*) played an important role in propagation of Buddhist philosophy throughout the world. Buddhist monasteries were not only an epitome of Buddhist philosophy but also a masterpiece of architecture and culture. A monastery means a 'residence place' or in other words 'it is a place to stay together'. Buddhist monks used to stay in monasteries normally during rainy season. The tradition of staying together of monks was started during the time of the Buddha. Progressively, these places become monasteries and existence of monasteries can be traced during the Buddha's life also. Royal patronage and local inhabitants support for construction of monasteries was observed which was afterwards donated to *Sangha* as a *dana*. As a result of this, numbers of monasteries were constructed and found everywhere throughout the country. Thus, the progress of monasteries is not an accidental process however, it is a step-by-step process (Om Prakash, 2013-2014).

During rainy season (four months, from June to September) monks used to face difficulties in discharging their duties of *dhamma* propagation. So they used to stay in temporary residence during this period. This rainy season's temporary residence was probably got converted into monasteries in future. Formal construction of monasteries was started during the Gupta period. In future, monasteries got developed as a centre of education.

Numbers of monasteries were existed during the Buddha period. The architecture of these monasteries got evolved gradually. In Buddhist literature no incident could be traced about spread of any water borne diseases in Buddhist monasteries. This highlights that during that period monasteries may have developed some methodologies for collection, transportation and treatment of solid waste and wastewater from lavatory and urinal systems and other dwelling places. In this research paper an attempt has been carried out to shed light on environmental sanitation measures with respect to different structures of monasteries, lavatory and urinal systems developed

for protection and conservation of nature and further extend of hygienic conditions in and around them.

Architecture of Monasteries

A monastery includes an *upostha* hall (for chanting of the *Patimokkha*), an assembly hall (for holding meetings or for eating meals), a drinking water hall or pavilion, a fire hall (apparently used for boiling water, dyeing robes, etc.), a storehouse, a food storage place, walking meditation paths, a well, a sauna, a hall or pavilion for the *kathina* (is a Buddhist festival which comes at the end of Vassa) frame, bathing and restroom facility and surrounding enclosures. The halls were roofed buildings but smaller (Davids and Oldenberg, 2011).

Wells

To have the water in bathroom and restroom a well was allowed in monastery. The wells were lined with three kinds of facings—brick, stone and wooden. To withdraw water from well, the use of long pole balanced as a lever, of a bullock machine, or a wheel and axle was existed. Three kinds of pots were allowed to store water—brass, wooden and skins. To protect water present in these wells and protect monks when drawing water in open air from heat and cold, a shed with skin plaster from within and without over well was allowed. To avoid grasses, plaster and dirt to fall into a well a cover was allowed to the well. Figure 1 depicts a typical brick lined well during Buddhist era from Nepal. This highlights use of bricks for construction of well which ensures maintenance of pristine quality of groundwater in the well (Davids and Oldenberg, 2011).

Pools

A pool was made at the entrance of monastery to be used for bathing by monks. The enclosures of brick walls, stone walls and wooden fences were allowed to surround these pools. To avoid the water pool to become muddy, three kinds of flooring were allowed brick, stone and wooden. To enter into the pool flights of stairs of three kinds—brick steps, stone steps and wooden steps along with balustrade were constructed. The pipes were used to lie on water and to drain water off to avoid the water in the pool to become stale

(Davids and Oldenberg, 2011).

Bathing facilities

Separate places for showering and bathing were made in monasteries. The showering place (*udaka-candanika*) enclosed and floored with any of the three kinds of material—brick, stone or wood—and provided with a water drain to carry out wastewater. A bathing tank may be lined with any of the same sorts of materials and, if necessary, built up high off the ground.

During the Buddha's time, bathing was also done in a river, bathing tank, sauna or a showering place. Instead of soap, people used an unscented powder called *chunam*, which was kneaded with water into dough like paste. Monks were explicitly allowed to use powdered dung, clay or dye-dregs. Use of scented fragrant powder was allowed for a monk with an itching rash, a small boil or a running sore or whose body smell bad (Davids and Oldenberg, 2011).

Bathrooms

The bathroom in monasteries was allowed to have three kind of enclosures—brick, stone and wooden fences. A bathroom with a skin roof plaster within and without was allowed so as not to produce perspiration. To avoid bathroom become swampy, use of flooring with three kinds of flooring—brick, stone and wooden was allowed. Further, to reduce swampiness, washing of the floor was allowed with a drain to carry off wastewater. An antechamber was allowed in bathroom in which water could be kept (Davids and Oldenberg, 2011).

Saunas (Hot bathrooms)

The Buddha further established rules to conduct for monks in respect of hot bathroom (a place where hot and steam baths were taken). In addition to usual construction details, saunas were faced and were built with a projecting gable (on all sides). A fireplace was to be built to one side in a small sauna and in the middle of a large one. It was provided with a chimney to remove air pollutants formed during preparation of hot water and steam. The Buddha further proclaimed that whosoever first enters the hot bathroom, if ashes have accumulated (in the fireplace) should throw the ashes

out. If the hot bathroom or its prepared flooring or the cell or the antechamber of the bath or the cooling-chamber or the hall was dirty, they should be swept. When leaving the hot bathroom, the chair (that has been used to sit on before the fire) should be carried off, and the person well covered up before and behind before leaving. A tank was allowed for storing water and a dipper was allowed as well. To keep the floor from getting muddy, the sauna was floored with bricks, stones or wood (Davids and Oldenberg, 2011).

Restroom facilities

Separate places were allowed for urinating, defecating and rinsing oneself with water after defecating (Figures 2-14). The urinal in use at the time of Buddha consisted of a pot with footrests on either side. A frontal appearance and elevation of lavatory and urinal stone is depicted in Figure 15. Further, elevation of three urns buried inside the soil to clean urine collected from urine stone is presented in Figure 16. The arrangement of three urns one above another highlights not only engineering system developed at that time but also gives and inside of scientific knowledge for cleaning the urine by use of different substances (Aruna Shantha, 2015). The restroom (outhouse) for defecating was built over a cesspool lined with brick, stones or wood. The cesspool had a cover with a hole in the middle and footrests on either side. The footrests used to made up of bricks/tiles, stones or wood. A lid was allowed for the cesspool opening, as was a urine trough. Wood sticks were used for wiping the floor—a receptacle was allowed for placing used sticks—and the job was finished by rinsing with water. A separate place was set aside for rinsing oneself after defecation with its own lidded water pot, ladle and footrests (Davids and Oldenberg, 2011). Other types of urinal stones and lavatories during Buddhist era are depicted in Figures 2 to 13. These give a glimpse of evolution of these structures during that time. This development ensures sanitary conditions in and around monasteries.

Air pollution

The Buddha established a rule that, one should not beat bedding to get dust out close to monks, or to

monasteries or to drinking water or to water for washing or in open space (in front of monastery) to windward of it or monks, but to leeward (Davids and Oldenberg, 2011).

Conclusion

From the study it can be concluded that Buddhist monasteries architecture during the Buddhist era was significantly developed. Due consideration was given not only to meditation but also to maintenance of good sanitary conditions in and around of monasteries. Proper arrangement for bathing facilities and collection of wastewater from urinal and lavatory gives a sense of responsibility for protection of natural resources on which monks were depend to carry out their daily activities during rainy season and other part of year. A highly evolved restroom facility both for handling of urine and faecal matter shows architectural and engineering evolution. The use of low cost sanitation by use of locally available material and technology suitable for local purpose is a sustainable way of environmental sanitation. The use of three tier system for cleaning urine and stone slab for washing oneself after defecation shows sense of responsibility by monks for maintaining sanitary conditions in and around monasteries. A good sanitary well, with lining of stone and shed to protect it from contaminants from ambient environment gives an inside about maintenance of pristine quality of water. Thus, in nut shell it can be stated that initiatives taken by the Buddha through establishment of certain rules and regulations for monks set a president for healthy environmental sanitary conditions. This highlights the cognizance towards environment and sanitation by the Buddha and inculcates these virtues in monks for paving a war sustainable development of the society.

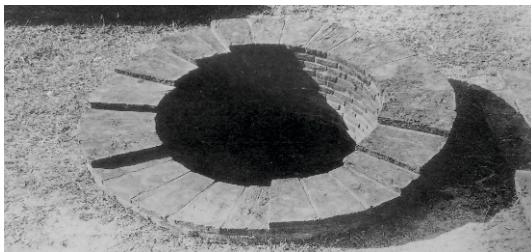
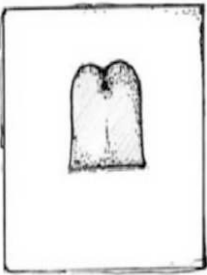
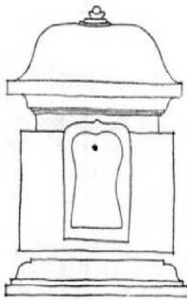

Figure 1: A sanitary well with brick lining during Buddhist era from Nepal

Urinal stones in Buddhist monasteries	
 <p>Figure 2</p>	<p>This urinal recognized from <i>Padhānaghara</i> monastic complex in Kaludiya pokuna, Mihintalaya. The lavatory is only with urinal commode without any <i>pādukā</i>. There is a small hole in the middle of it to divert urine into urns or the earth. This should be an earlier urinal stone. Because of this earlier structure can be seen in developed structures in later periods. But very earlier times there were only a pit to divert faeces directly like fig.1. But the shape in the urine commode like a hoe surface substituted continuously to make urinal stones. This shape is suitable to prevent dispersing urine.</p>
 <p>Figure 3</p>	<p>This urinal stone found from Vessagiriya and presently exhibits in archaeology museum in Anuradhapura, Sri Lanka. It is very specific than other urinals due to its specific shape. There is a <i>prāsāda</i> motif around the urine commode. Urine commode carved as the entrance of <i>prāsāda</i>. Upper part is like a lotus and lower part decorated with lotus beads. Later this <i>prāsāda</i> motif became more complex. It reveals that ancient people tried to continue way of diverting urine parallel with decorations and technology.</p>
	<p>This is urinal stone found from Toluvila monastic complex which exhibits in archaeology museum in Anuradhapura, Sri Lanka. <i>Prāsāda</i> motif is more</p>

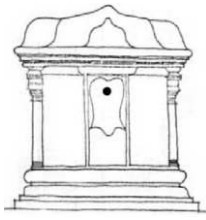

Figure 4

beautiful than before one. Urine commode is quite developed. Because of there are small cannels as a decoration to divert urine in urine commode also.

Figure 5

This urinal found from Vessagiriya which exhibits in archaeology museum in Anuradhapura, Sri Lanka is specific due to its *prāsāda* with several floors.

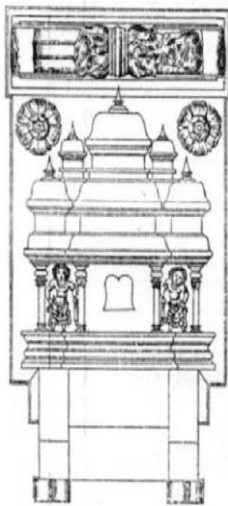

Figure 6

This urinal stone found from *Padhānaghara* of Western monastic complex. There is a complex motif of *prāsāda* with two guards in both sides. Small and shallow urine commode converted as the entrance of it. Urine diverting hole is also small. So, this urinal should be used with well discipline. But it is with high sanitation techniques. This is good example for symbolizing the concept of rejecting aesthetic things by monks. Mostly this lavatory tradition might be popular during later periods of Anuradhapura era probably 8-10 century AD.

This is a very simple lavatory stone found from Mihintalaya monastery complex. There is large hole in the middle. It is without *pādukā* and space in

Figure 7

both sides might be used to keep foot. Mostly this might be a primary represented evidence of lavatory tradition in Sri Lanka. Monasteries found next to this illustrate early Buddhist monastic features and Mihintalaya consider as an earliest place of rooting Buddhism and Buddhist culture in this country. But we must remember that this kind of lavatory with simple structure might be made in later periods to fulfil only the fundamental need of the lavatory. This directly divert faeces into the earth that cannot expected more sanitation like diverting faeces into pot or drainage. When consider about simple structure, sanitation method also location this should be an earliest lavatory built in Buddhist monasteries in Sri Lanka.

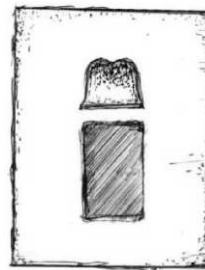
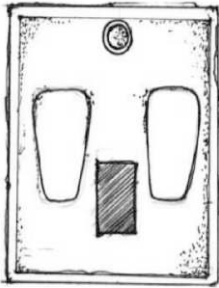
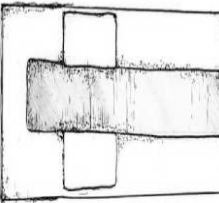
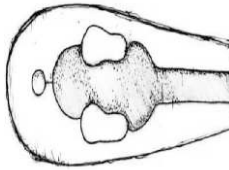
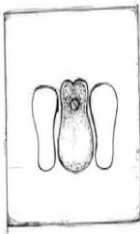

Figure 8

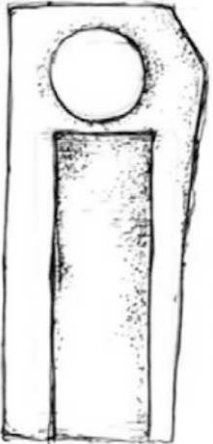
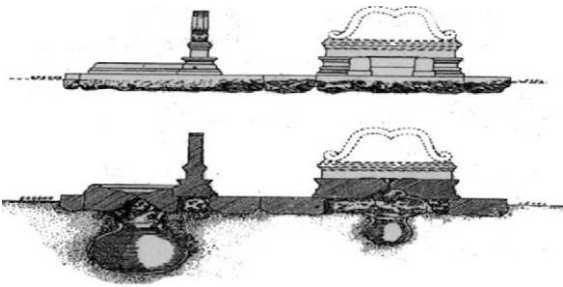
This is a lavatory stone used to both activities found from a monastery in northern part of Abhayagiri monastic complex. This is also simple structure as Figure 8. There is no much development or even without *pādukā*. Lavatory pan is a specific feature. It can be assumed that faeces might remove using water. Sanitation method is same as Figure 8.

	<p>This also might be an earliest lavatory which revealed underneath of 10 feet. Though the monastery belongs to the middle phrase of Anuradhapura era, lavatory might be created more than that time of period</p>
 <p>Figure 9</p>	<p>This lavatory found from Vessagiriya. It is different from Figures 7 and 8 because of its twin <i>pādukā</i>. Also its diverting hole is small in size. This shows more awareness about sanitation than before. There is circle to balance the water vessel in front of <i>pādukā</i>. It is clear that around edge built to prevent water overflowing. So, this illustrates more developed characteristics than before.</p>
 <p>Figure 10</p>	<p>This lavatory stone found from <i>Panchāvāsa</i> in northern part of Abhayagiri monastery. There are specific characteristics than Figures 7, 8 and 9. Faeces collect in to drainage (nearly 7 cm in depth). This structure might use to divert faeces into an urn or drainage inside the earth. Faeces can remove through flushing with the change of the rectangular shape into square shape. There are two stone <i>pādukā</i> in both sides. So, this lavatory can be considered as a developed tradition due to the need of better sanitation than before.</p>
 <p>Figure 11</p>	<p>This lavatory found from Kapārārāmamula, a main institute in Abhayagiri monastery is as same as Figure 10 but represents a developed phase. Because of there are arrangements to divert faeces into a drainage or an urn. Also, there is suitable space to collect faeces not like collective place as drainage in Figure 10. Circle shape has used to that with suitable <i>pādukā</i>. <i>Pādukā</i> are smoother than before ones. There is a space arrangement to balance a water vessel as Figure 9. According to the methods of preventing the smearing faeces into <i>pādukā</i> or upper part of the stone plank, smoothly stone surface to collect faeces and water flushing method show more development of this lavatory than early ones.</p>
 <p>Figure 12</p>	<p>A lavatory made in square shape illustrates developed sanitary technical features. There are well finished <i>pādukā</i>. But the faeces canoe has specifically created with needed shape to collect faeces by prevent them to smear outside. Faeces divert into a small hole due to its slope. This hole might open to a clay pipe. There must be a water flushing method. Its technology is similar with the technology of</p>

	<p>commode toilets use in present. This lavatory recognize near <i>Pachāvāsa</i> belongs to Abhayagiri monastery.</p>
 <p>Figure 13</p>	<p>This lavatory stone found from a monastery called as 'I' Belong to Anuradhapura western monastery has been recognized as a lavatory stone. Decorative tradition of lavatories in <i>Padhānaghara</i> seems to have been used to this. This lavatory is located in a room with only a short wall in front of it due to the few residential monks and <i>Padhānaghara</i> has covered by a wall. But there must be a cover for building made for defecating. So, this should be a well created urinal stone. Also, shape of the lavatory stone and squatting pan is different from other lavatories in <i>Padhānaghara</i>. Except for urinal canoe, there is a canoe to collect faeces. There is drainage to flush water with the space to balance the water vessel. This feature can be identified in lavatory stones also. Decorative tradition is the specific thing compare with other urinal stones. There are two lion motifs stand on pillars in both sides if the faeces gathered place. Four dragon motifs carved next to it. There is a lotus flower motif in the place of keeping the water</p>

	<p>vessel but without <i>prāsāda</i>. This must be the following of aesthetic rejection in <i>Padhānaghara</i>. There is good sanitation method compared with other urinals. According to the highest transition of decorative tradition, time period of this monastery show that this urinal should belong to 8-10 century AD.</p>
--	---

Faeces washing stone in Buddhist monasteries

 <p>Figure 14</p>	<p>This is feces washing stone found in <i>Panchāvāsa</i> in Abhayagriya monastery complex. According to <i>Khuddakavatthu</i>, there were separate spaces to wash feces near lavatory and urinal stones. That mention proves through this evidence. This is rectangular shaped with shallow but broad drainage (nearly 1.5 cm) to divert water. There is a circle space to keep the water vessel. But this creation is very rare due the washing facility is available in urinal also.</p>
 <p>Figure 15</p>	<p>Frontal appearance and elevation of lavatory and urinal stone which was found from <i>Pañcāvāsa</i> in <i>Jētavanāramaya</i>, Sri Lanka</p>

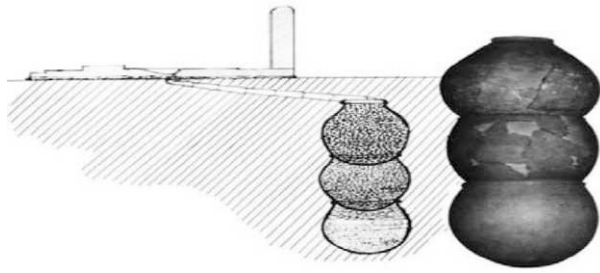

Figure 16: Elevations of urns which buried in earth to clean urine from urinal stones and clay pipes. On the right side of the picture, a system with triple urns found from *Jētavana*, Sri Lanka (Source for Figures 2 to 16, Aruna Shantha, 2015).

References

- Aruna Shantha, R. D. (2015). Environmental protection, sanitation & success of spirituality: lavatory & urinal system in ancient Buddhist monasteries in Sri Lanka. UNVD Conference Proceedings, Thailand
- Davids, T.W.R and Oldenberg, H. (2011). Vinaya Texts, Part III The Culavagga IV-XII. Divine Books, Delhi, India
- Om Prakash (2013-2014). The development of Buddhist monasteries and their importance (in Hindi). *Sangayana, The International Journal of Buddhist Studies*. 4-5: 67-69.

अल्पमुदती महिला निवासगृहातील शासनाच्या योजना व सुविधा

अनिता वडस्कर/मत्ते

फॅशन डिझायनिंग विभाग, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

E-mail : anitamatte72@gmail.com

सारांश

अल्प मुदती महिला निवासगृह म्हणजे महिलांचा आधार आहे. समाज कल्याण बार्डोमार्फत स्त्रिया व मुले अनुज्ञाप्ती अधिनियम १८५६ अनुसार केद्रीय समाज कल्याण बार्डोच्या याजेनेनुसार अल्प मुदती महिला निवासगृह ही याजेना राबविण्यात येते. पब्लिक ट्रस्ट ॲक्ट १९५० व सोसायटीज रजिस्ट्रेशन ॲक्ट १८६० नुसार पंजीकृत संस्थाद्वारे हे निवासगृह चालविण्यात येते. सर्व समस्याग्रस्त महिलांना न्याय मिळवून देणे, प्रसंगी समुपदेष्टन करणे, त्यांना वैद्यकीय मदत देणे, व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे, मनोरंजनाच्या सोयी उपलब्ध करून देणे आणि राहण्याचा कालावधी पूर्ण झाल्यानंतर त्यांचे पुनर्वसन करणे हे महत्वाचे कार्य अल्प मुदती महिला निवासगृह करतात. थाडेक्यात, निराधार महिलांना आधार देऊन त्यांच्या अन्न, वस्त्र व निवारा या आवश्यक गरजांच्या पूर्तते सोबतच त्यांना स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याइतपत सक्षम करतात.

बीज शब्द :- पब्लिक ट्रस्ट ॲक्ट १९५०, सासोयटीज रजिस्ट्रेशन ॲक्ट १८६०, स्त्रिया व मुले अनुज्ञाप्ती अधिनियम १८५६

प्रस्तावना :- महिलांबाबत होणारे सर्व प्रकारचे भेदभाव दूर करण्यासंबंधी संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आमसभने १९५९ मध्ये ठराव संमत केला होता. महिलांबाबत भेदभाव दूर करणे आणि आपल्या न्यायव्यवस्थेत समानतेची तत्त्व समाविष्ट करणे हे या ठरावावर सही केलेल्या सर्व देशांना बंधनकारक आहे. सन १९९४ मध्ये महिला धारेण तयार केले. असे धारेण तयार करणारे महाराष्ट्र हे भारतातील पहिले राज्य आहे. त्यानंतर महिला विकासासंबंधी अनेक उपाययोजने करण्यात आल्या. त्यापैकीच निराधार व निराश्रित महिलांसाठी अल्प मुदती महिला निवासगृह योजना ही एक आहे. अल्प मुदती महिला निवासगृह म्हणजे दुर्बल, निराधार महिलांना, पतीने सोडून दिलेल्या महिलांना तात्काळ निवास उपलब्ध व्हावा, तसेच त्यांना मानसिक आधार मिळावा आणि वैद्यकीय सुविधा मिळण्यासाठी राबविण्यात येणारी योजना होय. अल्प मुदती महिला निवासगृहामध्ये राहणाऱ्या महिलांचे पुनर्वसन करणे हा मुख्य उद्देश या निवासगृहाचा आहे. त्यासाठी कौटुंबिक समायोजन हे पुनर्वसनाचे मुख्य लक्ष आहे. या कार्याकरिता पुनर्वसन न अधिकाऱ्याची व समुपदेष्टेकीची नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. त्यांच्या माध्यमाने विविध प्रकारच्या समस्यांचे निराकरण करण्याकरिता समुपदेष्टे, मार्गदर्शन करण्यात येते. समुपदेष्टे हे एकट्या समस्याग्रस्त महिलेचेच करण्यात येत नाही तर गरज वाटल्यास तिच्या घरच्यांनाही समुपदेष्टे करण्यात येते. शिक्षण आणि विविध व्यावसायिक प्रशिक्षणे ही पुनर्वसनाच्या व स्वावलंबनाच्या उद्देशानेच दिली जातात.

निवासगृहामधून देण्यात येणाऱ्या सुविधा :-

१. संरक्षण आणि संवर्धन :- कौटुंबिक दृष्ट्या तणावग्रस्त समाजातून उपेक्षित राहिलेल्या विधवा, परितक्ता, कुमारी माता, शारिरीक, मानसिक आणि आर्थिक दृष्ट्या तणावग्रस्त महिला, मुली जेव्हा घरातून बाहेर पडतात किंवा घरातून काढून टाकल्या जाते त्यावेळी या निवासगृहात तिला सुरक्षा देण्यात येते आणि तिचे पालनपोषण करून तिला मानसिक आधार देण्यात येतो.

२. औषधोपचार :- निवासगृहात येणाऱ्या प्रत्येक महिलेची वैद्यकीय तपासणी करण्यात येते. व्ही.डी.आर.एल. तपासणी सुध्दा करण्यात येते. आठवड्यातून एक दिवस त्यांची चिकित्सा करण्यात येऊन त्यांना औषधोपचार देण्यात येतो. विशेष आजार झाल्यास चांगल्या तज्ञ डॉक्टरकडे पाठविण्यात येते. मनोवैज्ञानिक

चिकित्सा :- सध्याच्या काळाचा जर आपण विचार केला तर सामाजिक वातावरणामध्ये कौटुंबिक असमायाजे न आणि व्यक्तिच्या व्यवहारिक बदलामुळे अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण होत आहेत. कुटुंबामधील नातेसंबंधामध्ये होणाऱ्या समस्यांचे प्रमाण वाढत आहे. मुले-मुली, आई-वडील, पति-पत्नी यांच्यात आर्थिक आणि शैक्षणिक दर्जाच्या आभावामुळे दुरावा निर्माण होताना आढळतो. अशा अनेक कारणांमुळे व्यक्ति आणि स्त्रिला असुरक्षित वाटायला लागते. त्यांच्या मानसिक समस्यांचे निदान करण्याच्या दृष्टीने आणि व्यावहारिक बदल घडवून आणण्याकरिता वेळावेळी मनोवैज्ञानिकाची मदत घेण्यात येत असते.

३. केस वर्क :- निवासगृहामध्ये अनेक प्रकारच्या समस्यांनी पिडीत असलेल्या महिला निवासाला येतात. त्यांच्या कार्याबाबतची माहिती घेण्यासाठी समुपदेशिका आणि पुनर्वसन अधिकारी यांची नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. त्यांचे कार्य समस्यांचा, कारणांचा शोध घेणे, महिला-मुलींना मार्गदर्शन करणे, समस्यांचे निदान करणे याबाबतची प्रक्रिया पूर्ण करण्यासाठी गृहभटे, पत्रव्यवहार, जनसंपर्क, न्यायालयाची मदत, पोलिस विभागाची मदत इत्यादि. द्वारे समस्यांचे निराकरण करण्यात येते.

४. मनोरंजनाची सुविधा :- निवास गृहामध्ये सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन वेळावेळी करण्यात येते. सर्व प्रकारचे भारतीय सण इथे साजरे केले जातात. जसे दिवाळी, दसरा, होळी, पाळो, गणपती उत्सव इत्यादि. उत्साहाने साजरे करण्यात येतात. मध्ये एकदा सहल प्रेक्षणीय स्थळी नेण्यात येते. निवास गृहामध्ये टि.व्ही., बॅटमिंटन, कॅरम, रांगोळी, व्हॉलीबॉल इत्यादि. खेळाचे साहित्य उपलब्ध आहेत. कधीकधी गीतगायन स्पर्धेचे आयोजन सुध्दा करण्यात येत असते.

५. न्यायालयीन सुविधा :- कुमारी मातांना त्यांचे अधिकार मिळवून देणे परितक्ता ज्या महिला आहेत त्यांच्या उदरनिर्वाहाचा खर्च मिळवून देणे, विधवा स्त्रियांना वडिलांक डील संपत्तीचा वाटा मिळवून देणे, पिडीत महिलांच्या लग्नासाठी प्रयत्न करणे इत्यादि. कार्याकरिता न्यायालयाची मदत घेण्यात येते.

स्वावलंबन आणि पुनर्वसनाच्या उद्देशाने देण्यात येणारे प्रशिक्षण व मार्गदर्शन : कौटुंबिक समायोजन हे पुनर्वसनाचे मुख्य लक्ष आहे. या कार्याकरिता पुनर्वसन अधिकाऱ्याची व

समुपदेशिकेची नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. त्यांच्या माध्यमाने विविध प्रकारच्या समस्यांचे निराकरण करण्याकरिता समुपदेशन, मार्गदर्शन करण्यात येते. त्यासाठी आवड असलेले व्यावसायिक प्रशिक्षण देखील दिले जाते. नोकरी, व्यवसाय व विविध प्रकारचे उपक्रम याद्वारे पुनर्वसन केले जाते.

❖ **विद्यालयीन व महाविद्यालयीन शिक्षण :-** कुमारी माता, कुटुंबातुन उपेक्षित राहिलेल्या मुली, कुटुंबातील विघटनामुळे निराधार झालेली महिला ज्यांना पढे शिक्षण घेण्याची आवड आहे, अभ्यास करण्याची जिद्द आहे, स्वावलंबी बनण्याची इच्छा आहे अशांना महाविद्यालयात पाठविण्यात येते.

❖ **परिचारीका प्रशिक्षण :-** प्रवेशित महिलांची आवड आणि क्षमता लक्षात घेऊन परिचारीका प्रशिक्षणासाठी त्यांना संधी देण्यात येते. सन २००० पासून २००९ पर्यंत दहा प्रवेशितांनी हे प्रशिक्षण घेऊन खाजगी दवाखान्यामध्ये व शासकिय दवाखान्यामध्ये परिचारीका म्हणून कार्य करण्याची संधी मिळविली आहे.

व्यावसायिक प्रशिक्षण :- निवासगृहातील प्रवेशित महिलांच्या पुनर्वसनाच्या व सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने त्यांना स्वावलंबी व आत्मनिर्भर बनविणे आज गरजेचे झालं आहे. त्यानुसार लाभार्थ्यांची इच्छा, क्षमता यानुसार विविध प्रकारचे प्रशिक्षण दिले जाते.

टेलरींग व कटींग अभ्यासक्रम :- निवासगृहातील महिलांना व मुलींना ज्यांना इतरत्र प्रशिक्षण घेण्याची क्षमता किंवा इच्छा नसेल त्यांना निवासगृहातच खाजगीरित्या टेलरींग व कटींग अभ्यासक्रमात प्रवेश देऊन सक्षम बनविल्या जाते. व **केनिंग/विणकाम :-** सामुहिक तंत्रनिकेतनच्या मदतीने स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातुन महिला व मुलींना केनिंग/विणकाम शिकविल्या जाते.

फुड प्रिझरव्हेशन :- या अंतर्गत लाभार्थींना सॉस, जॅम, जेली, विविध प्रकारचे शरबत, लाणेची या संबंधीची माहिती दिली जाते. ते टिकवून ठेवण्याचे तंत्र व मार्गदर्शन केले जाते.

ब्युटी पार्लर :- आजच्या परिस्थितीत महिला व मुलींना अर्थार्जन करण्याचे हे एक महत्वाचे साधन आहे. हा व्यवसाय सहजरित्या सुरू करण्यासारखा आहे. याचे प्रशिक्षण सुद्धा सामुहिक तंत्रनिकेतनच्या मदतीने निवासगृहातील महिलांना दिले जाते. व

टायपिंग :- निवासगृहात जिल्हा महिला व बाल कल्याण विभाग, चंद्रपूर यांचे कडून टायपिंग प्रशिक्षण देण्यात येते. अनेक महिला व मुलींनी या संधीचा लाभ घेतलेला आहे. परिक्षेत पास झालेल्या महिला व मुलींना प्रमाणपत्र देण्यात येते. व

बॅग मेकिंग :- निवासगृहात सामुहिक तंत्रनिकेतन द्वारा बॅग मेकिंग प्रशिक्षण देण्यात येत असून या प्रशिक्षणकरिता २०(वीस) महिलांनी प्रवेश घेतला आहे.

निवासगृहात राबविण्यात येणारे उद्योग व चुना उद्यागे :- निवासगृहात राहणाऱ्या महिला आणि मुलींना राजेगाराच्या दृष्टीने चुना तयार करण्याचे प्रशिक्षण देण्यात आले. यासाठी बाहेरचे प्रशिक्षक आलेले होते. इथचे चुना तयार करून, पॅकिंग करून बाजारपेठेत पाठविले जाते आणि मिळालेल्या उत्पन्नातून पैसे मुलींना, महिलांना त्यांच्या राजेगारानुसार देण्यात येतात. व **लिफाफा उद्यागे :-** निवासगृहातील महिला आणि मुलींना लिफाफा उद्योग करण्याच्या उद्देशाने लिफाफा तयार करण्याचे प्रशिक्षण देण्यात आले. मेडिकल स्टोअर्समध्ये लागणारे लिफाफे बनवून, त्याची विक्री करून मिळणाऱ्या पैशाचा उपयोग या महिला आणि मुलींना होत असतो. व **बचतगट :-** निवासगृहातील महिलांचा एकूण तेरा जणींचा बचतगट स्थापन करण्यात आला आहे. या गटाचे नावही निराश्रित महिला बचतगट असे आहे. या गटाचे प्रत्येक महिलेचे रु. २०/- मासिक भरण्यात येतात. गटाअंतर्गत मुली व महिलांना कर्ज उचलून देण्यात आले आणि त्या माध्यमातून कुक्कुटपालन हा व्यवसाय ठरवून देण्यात आला. सध्या हा व्यवसाय सुरू आहे.

निवासगृहाची माहिती निराधार महिलांपर्यंत पोहचण्यासाठी आपल्याला काय करता येईल? निवासगृहाचा पन्नास आणि प्रचार स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या पातळीवरून झाला पाहिजे व पोलिस स्टेशनमध्ये याबाबत माहिती देणारे फलक लावायला पाहिजे. ६ सामाजिक कार्यकर्त्यांनी पुनर्वसनासाठी संस्थेला मदत करावी व महिलांसाठी विविध मार्गदर्शनाचे धडे संबंधीत मार्गदर्शकाकडून मिळण्याची व्यवस्था संस्थेला करून द्यावी. ६ आपण समाजोपयोगी घटक आहाते याची जाणीव प्रत्येक महिलांच्या मनात रुजवता आली पाहिजे व त्या दृष्टीने त्यांची मानसिकता तयार करण्यासाठी प्रयत्न व्हावयास हवे. प्रत्येक महिलेने अत्याचार व अन्याय सहन न करणे याबाबत सजक राहिले

पाहिजे. समाजातील प्रत्येक व्यक्ति हा सामाजिक कार्यकर्ता या नात्याने सजग राहिला तर निश्चितच महिलावंर होणारे अत्याचार व अन्याय हे कमी हातील. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने लहान-सहान गोष्टीतून सकारात्मक पाऊल उचलावयास हवे. महिला संघटन हा एक उत्तम मार्ग बनू शकता म्हणून सर्व महिलांनी एकत्रित येणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :- अल्प मुदती महिला निवासगृहात निराधार महिलांना काही प्रमाणात का होईना स्वातंत्र्य मिळते. अत्याचाराच्या बाबतीत त्यांना कायद्याने दिलेली सुरक्षितता उपभोगता येते. ज्या स्त्रियांना वाळीत टाकले अशा स्त्रियांचा आधार हे निवासगृह बनले आहे. एवढेच नव्हे, स्त्रियांच्या उदरात वाढणाऱ्या नव्या पिढीला जन्म देण्यापासून त्यांचे पालनपोषण करून व्यक्ति म्हणून जगण्यास पात्र बनविण्याचे फार माठे पुण्याचे काम हे निवासगृह करीत आहे. थाडेक्यात अन्न, वस्त्र व निवारा याचसाठी शिक्षण देऊन, साक्षर बनवून स्वावलंबी बनविण्याचे व पुढे भविष्यात तिला कुणाच्या आधाराची गरज पडू नये इतपत सक्षम बनविण्याचे मोलाचे काम हे निवासगृह करीत आहे.

संदर्भ सूची

- डॉ. परुळेकर आशा - आधुनिक स्त्रीच्या समस्या, १९९२
- बावणकशी स्मरणिका - राजश्री शाहू महाराज शिक्षण संस्था, ब्रम्हपरी, २००९
- प्रा. ढोक राजेश्वर एन. - आधार महिलांचा, १९९९
- लोणारे शत्रुघ्न - मार्ग विकासाचा-सामाजिक न्यायाचा
- श्री. तुरकर चंद्रशेखर, चौधरी चारुषीला - महिला बालविकास धारेण आणि निर्णय

मुल तालुक्यातील धान पीक व संकरीत बि-बियाणे एक भौगोलिक अभ्यास

वनश्री लाखे, दिपाली दांडेकर आणि स्वाती कुंभारे
भुगोल विभाग, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

सारांश

लघुशोध निबंधाची निवड म्हणजे प्रदेशाची निवड करणे होय. प्रदेशाची निवडकरीत असतांना आपणास ज्या विषयावर शोध निबंध तयार करावयाचा असतो. त्या विषयाला अनुसरून त्या प्रदेशाची निवड केली आहे.

चंद्रपूर जिल्ह्यातील मुल तालुक्यात इतर तालुक्यापेक्षा भात पिकाचे उत्पादन जास्त प्रमाणात घेण्यात येते. तसेच येथे तांदुळ, कोंडा, कन्नी, कुक्कुस इ. चे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होत असल्यामुळे या पिकावर आधारीत अनेक उद्योगधंद्यांचा येथे मोठ्या प्रमाणात विकास झाला आहे. म्हणून शोध निबंधात मुल या तालुक्याची निवड केलेली असून या तालुक्यातील धान पिकासाठी कोण-कोणते बि. बियाणाचा वापर करण्यात येतो. हे अभ्यासण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या तालुक्यातील धान पिकाची माहिती घेण्यासाठी व त्याचे स्वरूप कशा प्रकारे बदलत चालले आहे. याचा अभ्यास करण्यास या प्रदेशाची निवड करण्यात आलेली आहे.

प्रस्तावना :-

भारतात प्राचीन काळापासून कृषी व्यवसाय केला जातो. भारतातील जास्तीत-जास्त लोकसंख्या ही खेड्यात वास्तव्य करीत असते. त्याच प्रमाणे ७० टक्के लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. शिवाय ५ टक्के लोकसंख्या ही अप्रत्यक्षपणे शेतीवर आधारलेली आहे. म्हणजेच जवळपास ७५ टक्के लोकसंख्या ही शेतीवर अवलंबून असल्याचे दिसून येते. भारतातील कृषी ही संपूर्णतः निसर्गावर आधारलेली आहे. मौसमी पर्जन्य, अनियमित पर्जन्य, हवामान प्रत्येक राज्यातील मृदा प्रकार व कृषीची इतर साधने यांचा परिणाम कृषी व्यवसायावर झालेला दिसून येतो.

भारतातील प्रत्येक राज्यात वेगवेगळ्या हवामान प्रदेशानुसार विविध पिकांचे उत्पादन घेण्यात येते महाराष्ट्रात देखील प्रत्येक जिल्ह्यात कृषी उत्पादन वेगवेगळ्या प्रकारचे असते. त्यात प्रामुख्याने कडधान्य, फळे, भाजीपाला नगदी व्यापारी पिके, इ. चा प्रामुख्याने समावेश केला जातो. चंद्रपूर जिल्ह्यातील मुल तालुक्यातही येथील भौगोलिक परिस्थिती व हवामानानुसार मोठ्या प्रमाणात धान-पिकांचे उत्पादन घेण्यात येते.

मुख्य पिक म्हणून धान पिकाच्या लागवडीचे प्रमाण ह्या तालुक्यात मोठ्या प्रमाणात आहे. धान पिकाच्या लागवडी पासून तर त्या पिकाची योग्य लागवड, संकरित बियाणांचा वापर पिकाची जोपासना करून वार्षिक उत्पन्न कसे जास्त घेतले जाईल आणि त्याचे उत्पादन व आहाराच्या दृष्टीने वाढते महत्त्व यांचा संपूर्ण अभ्यास करून ही मांडणी लघुशोध निबंधाच्या माध्यमाने करण्यात आलेली आहे.

उद्देश :-

मुल तालुक्यातील धान या प्रमुख पिकांचा अभ्यास करणे.

धान पिकाच्या लागवडीखालील क्षेत्रातील बदलाचा अभ्यास करणे.

मुल तालुक्यातील संकरित धान्य, बि-बियाणांचा पिकावर होणारा परिणाम यांचा अभ्यास करणे संकरित धान बि प्रकार व बियाणाच्या उत्पादन कालावधी अभ्यासणे.

अभ्यास पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी लागणारी आकडेवारी व माहिती प्राथमिक व दुय्यम स्वरूपाची असून ही माहिती व आकडेवारी प्रत्यक्ष संशोधन स्थळाला भेटी देवून व जिल्हा सामाजिक व

आर्थिक समालोचन जिल्हा सांख्याक्रिय विभाग येथून आकडेवारी घेण्यात आली आहे. उपलब्ध माहितीचे योग्य संस्करण करून ही माहिती आकृती व नकाशा पद्धतीने दाखविण्यात आली आहे.

अभ्यास क्षेत्राचे भौगोलिक स्थान व विस्तार

चंद्रपूर जिल्हा भारताच्या मध्यवर्ती भागात असणा-या महाराष्ट्र राज्याचा पश्चिम भाग असून ह्या जिल्ह्यांचा विस्तार $19^{\circ} 06'$ $41'$ ते $20^{\circ} 43' 46'$ उत्तर अक्षांश व $76^{\circ} 41'$ ते $79^{\circ} 49'$ $43'$ पूर्व रेखांश असा आहे. जिल्ह्यांच्या पूर्व सिमेली वैनगंगा नदिने तर पश्चिम सिमा वर्धा व पैनगंगा नदीने दक्षिण सिमा माणिकगडच्या टेकड्यांनी व वर्धा नदिने सिमांकीत केलेली असून ह्यात 15 तालुक्यांचा समावेश होतो. त्यातीलच प्रमुख तालुक्यांपैकी एक तालुका मुल तालुक्यानचे स्थान हे अक्षांशिय विस्तार $20^{\circ} 4'$ उत्तर अक्षवृत्त व रेखावृत्तीय विस्तार $79^{\circ} 40'$ पूर्व रेखावृत्त इतका दिसून येतो.

विषय विवेचन :-

मुल तालुक्यामध्ये पुढील प्रामुख्याने तांदुळ, गहु, हरभरा, तुर, मिरची, ज्वारी, सोयाबीन अशा विविध पिकांचे उत्पादन घेण्यात येते. अशा विविध पिकांपैकी एक प्रमुख पिक धान पिक आहे.

मुल तालुक्यामध्ये संकरित बि-बियाणांचा धान पिकावर त्याच्या होणा-या वाढीचा परिणाम हा लघुशोध निबंधाचा विषय आहे. या तालुक्यातील होणारे भातपीक उत्पादन पिकाखालील क्षेत्र व इतर गरजा ह्याचे अध्ययन येथे करणार आहोत. या पिकांची लागवड रोहणी जुन महिन्यात केली जाते. कारण या महिन्यापासून लागवडीला सुरुवात होते या पिकाला वालुकामय मृदा व भरपूर पाण्याची गरज असते. हे पीक चार महिन्यांच्या कालावधी नंतर तयार होते. भात पिकांच्या वाढत्या उत्पादनामुळे या तालुक्यात राईस मील (भात गिरणी) या कंपनी व दळणवळणाचे प्रमाण वाढले आहे.

भौगोलिक पार्श्वभूमी हवामान

तापमान :-

मुल तालुक्याचे तापमान हे सारखे आढळून येत नसून हे काही भागात जास्त तर काही भागात कमी आढळून येते मार्च ते मे या तीन महिन्यात सर्वत्र तापमान सारखे आहे. ऑक्टोंबर ते फेब्रुवारी या काळात हवामान थंड आहे.

येथील तापमानाचा कोपेनच्या हवामान वर्गीकरणानुसार अभ्यास केल्यास असे आढळून येते की मुल तालुक्याचे हवामान । या

प्रकारात मोडते म्हणजे उष्ण कटीबंधीय हवामान प्रामुख्याने हिवाळा हा कोरडा असतो प्रत्येक महिन्याचे तापमान १८० सें पेक्षा जास्त व उन्हाळा कोरडा असतो. जून ते सप्टेंबर महिन्यापर्यंत नेहून मान्सून वा-यामुळे पाऊस पडतो. आणि हिवाळा कोरडा असतो.

मुल तालुक्यातील सरासरी तापमान २००९-२०१०

अनु. क्र.	महिणे	कमाल तापमान	पर्जन्य सरासरी	तापमान
	जानेवारी	३५.५	७.१	२१.३
	फेब्रुवारी	३५.६	१३.६	२४.६
३.	मार्च	४१.६	१७.०	२९.३
४.	एप्रिल	४४.६	१९.६	३२.६
५.	मे	४७.७	२४.०	३५.८५
६.	जून	४६.७	२२.२	३४.४५
७.	जुलै	६३.७	३५.५	३०.०
८.	ऑगस्ट	३४.५	२२.२	२८.३५
९.	सप्टेंबर	३४.६	२२.०	२८.३०
१०.	ऑक्टोबर	३४.८	२०.०	२७.४०
११.	नोव्हेंबर	२३.२	११.०	१२.१०
१२.	डिसेंबर	३०.६	७.५	१०.०५

मुल तालुक्यातील सरासरी तापमान

२००९-२०१०

(आकृती क्र. २.१)

तपमान (अं. से. मध्ये)

पर्जन्य :-

प्राकृतीक घटकामध्ये भुमी उपयोजनावर प्रभावीपणे कार्य करणा-या घटकात पर्जन्य हा घटक अत्यंत महत्वाचा मानला जातो. या क्षेत्रात पाऊस हा जून महिन्यात सुरू होतो तर ऑक्टोबरच्या पहिल्या सप्ताहा पर्यंत असतो. या चार महिन्याच्या पर्जन्याच्या आधारावर येथील जास्तीत जास्त शेती केली जाते. या भागामध्ये पाऊस हा नियमित प्रकारचा पडतो. या चार महिन्यात पडणारे पर्जन्य हे एकूण पर्जन्याच्या ७० ते ८० टक्के असतो या भागामध्ये सर्वात जास्त पर्जन्य जुलै महिन्यात ४६.६ सेमी. एवढे पर्जन्य दर्शविले आहे.

मुल तालुक्यातील वार्षिक सरासरी पर्जन्य

२००९-१०

अनु.क्र.	महिणे	पर्जन्य दिवसांची	संख्यापर्जन्य	सरासरी पर्जन्य
१.	जानेवारी			
२.	फेब्रुवारी			
३.	मार्च			
४.	एप्रिल			
५.	मे			
६.	जून	१७ ३	३९.५	१८३.७
७.	जुलै	१४ ४	६४.५	३६३.६
८.	ऑगस्ट	१६ ३	३३.९	२८८.९
९.	सप्टेंबर	०४ ५	०.२	१९६.३
१०.	ऑक्टोबर		१९६	
११.	नोव्हेंबर			
१२.	डिसेंबर			

मुल तालुक्यातील वार्षिक सरासरी पर्जन्य २००९-१०

(आकृती क्र. २.२) प्रमाण १ से. मि. = ५० मि. मी. पर्जन्य

मृदा :-

मुल तालुक्यातील मृदा रेगुर प्रकारची असून ती बेसाल्ट खडकापासून बनलेली आहे येथील जमीन मध्यम काळी सुपीक असून येथील मृदेत धन किंवा ऋण हायड्रोजन आयरण पहावयास मिळते पालाश या खताचे प्रमाण जास्त असून इतर अन्न द्रव्यासाठी खतांची मात्रा द्यावी लागते.

मुल तालुक्यातील मृदेतील घटक

	मृदेतील घटक	टक्केवारी
१)	पोटॅश (पालाश)	१.५ टक्के
२)	सोडीयम	०.९ टक्के
३)	नायट्रोजन (नत्र)	०.०२ टक्के
४)	फॉस्फेट (रसस्फुरद)	०.४८ टक्के
५)	मॅग्नेशियम	५.६ टक्के

वरील मृदेतील घटकावषयी माहिती ही एका तालुक्यातील कृषी कार्यालय मुल येथुन घेतलेली आहे.

अनु. क्र.	संकरित बियांचा प्रकार	२००९	टक्केवारी	२०१०	टक्केवारी
	(धान)				
१.	सुवर्णा	१०६२०	२४.७० टक्के	१५०३	२.९८ टक्के
२.	सोनालीका	७३६०	१७.११ टक्के	१८२१६	३६.१५ टक्के
३.	सेनम	५६११	१३.०७ टक्के	५४५९	१.८४ टक्के

४.	एच. एम. टी.	८८४३	२०.५६ टक्के	२६५५	५.२६ टक्के
५.	जय श्रीराम	९४२६	२१.९२ टक्के	१७६५०	३५.० टक्के
६.	डी. आर. के.	३११	०.७४ टक्के	२७२१	५.४१ टक्के
७.	चिन्नुर		-	१८७०	३.७० टक्के
८.	इतर	८२०	१.९० टक्के	३३६	०.६६ टक्के
	एकुण	४३०	०११०० टक्के	५०४२०	१०० टक्के

वरील सारणीचे निरीक्षण केले असता असे दिसून येते की सन २००९ मध्ये संकरीत बियाच्या विविध प्रकारांपैकी सर्वात जास्त उत्पादन सुवर्णा हया बियाणाचे असून त्याचे एकुण टक्केवारी प्रमाण २४.७० टक्के इतके दिसून येते तर सन २०१० मध्ये हया बियाणाची टक्केवारी २.९८ टक्के इतकी दिसून येते २००९ मध्ये सोनालीकाचे प्रमाण १७.११: असून सन २०१० मध्ये ३६.१५ टक्के प्रमाण दिसून आले ही वाढ १९.०४ टक्के आहे सोनम प्रकारचे बियाणाचे प्रमाण २००९ मध्ये १३.०७ टक्के होते तर २०१० मध्ये १.८४ टक्के दिसून आले हे प्रमाण ११.२३ टक्के ने कमी झालेले दिसून येते याला कारण नवीन संकरीत बियाणाचा जास्त प्रमाणात नवीन संकरीत बियाणाचा जास्त प्रमाणात प्रभाव पडू लागला जय श्रीराम हया बियाणाचे प्रमाण २१.१२ टक्के होते तर २०१० मध्ये ते ३५.० टक्के दिसून आले ही वाढ १३.०८ टक्के ने जास्त दिसून आली डी. आर. के चे प्रमाण २००९ मध्ये ०.७४ टक्के होते तर २०१० मध्ये ५.४१ टक्के ही वाढ ४.६७ टक्के ने जास्त आहे. चिन्नुर चे प्रमाण २०१० मध्ये ३.७० टक्के दिसून आले.

संकरित बि- बियाणे

१) सुवर्णा

या बियाणाचा कालावधी १४०-१४५ दिवसाचा असतो व या पिकाचे उत्पादन दर हेक्टर ४०- ४५ कि असते या बियाचे वैशिष्ट्य याचा दाणा हा मध्यम व बारीक असतो हे उशीरा येणा-या जातीमध्ये मोडतात. ही जात १५० ते ११५ दिवसाची असून अधिक फुटवे येतात कडवा, कडाकरपा रोगास प्रतिकारक आहे.

२) सोनालिका

या बियाणाचा कालावधी १००-१०५ दिवसाचा असतो व या पिकाचे उत्पादन दर हेक्टर ४० - ४५ कि इतके होते या बियाणाचे वैशिष्ट्य करवा रोगास प्रतिकारक दाणा थोडा लांब व बारीक उन्हाळी हे गामास उपयोगी.

३) सोनम

या बियाणाचा कालावधी ११५-१२० दिवसाचा असतो व या पिकाचे उत्पादन ४०-४५ कि प्रति हेक्टर असते या बियाणाचे वैशिष्ट्ये करपा, कडाकरपा, टिक्का, खोडकिडा रोगास प्रतिकारक व याचा दाणा मध्यक व बारीक व उन्हाळी हंगामात उपयोग.

४) एच. एम. टी.

या बियाणाचा कालावधी १३५ ते १४० दिवसाचा असतो व या बियाणाचे उत्पादन ४० ते ४५ कि प्रति हेक्टर असते. याचा दाणा आखुड बारीक असतो या बियाणाचे वैशिष्ट्ये डेंगु करपा, कडाकरपा रोगास व इतर किडीस साधारण प्रतिकारक दाण्याची प्रत उत्तम खाण्यास अतिउत्तम मऊ व मोकळा असतो.

५) जय श्रीराम

या बियाणाचा कालावधी १३५ ते १४० दिवसाचा असतो व या पिकाचे उत्पादन प्रति हेक्टर ५० ते ५५ कि असते हे बियाणे डेंगु करपा, कडाकरपा, टिक्का रोगास प्रतिकारक दाण्याची प्रत ही मध्यम व बारीक असतो.

६) डि. आर. के.

या बियाणाचा कालावधी १२५ ते १३० दिवसाचा असतो व या पिकाचे उत्पादन ४० ते ४५ कि प्रति हेक्टर असते हे बियाणे करपा, कडाकरपा रोगास प्रतिकारक दाणा मध्यम व बारीक उन्हाळी हे गामास उपयोगी.

७) चिन्नुर

या बियाणाचा कालावधी १३० ते १३५ दिवसाचा असतो व या पिकाचे उत्पादन ४० ते ४५ कि प्रति हेक्टर असते हे बियाणे कडपा, कडाकरपा रोगास प्रतिकारक याचा दाणा हा बारीक व सुवासीत असतो.

निष्कर्ष

- १) वैनगंगा अंधारी नदीच्या खो-यात हया तालुक्याचे स्थान असल्याने मृदा सुपीक आहे.
- २) तांदुळ पिकाच्या वाढीसाठी आवश्यक असणारे तापमान हवामान, पर्जन्य, मृदा प्रकार उपलब्ध असल्याने मोठ्या प्रमाणात तांदळाचे उत्पादन घेण्यात येते.
- ३) पारंपारिक बियाणाच्या जोडीला संकरीत बियाणाचा वापर केल्याने मोठ्या प्रमाणात धान पिकांच्या गुणवत्तेत वाढ झालेली दिसून येते.

- ४) इ. स. २००१ मध्ये सुवर्णा धान पिकाचे उत्पादन सर्वाधिक होते ते २०१० तध्ये कमी झाले.
- ५) २०१० मध्ये सोनालिका ह्या संकरीत धान पिकात सुधारणा करून मोठ्या प्रमाणात उत्पादन घेण्यात आले.
- ६) संकरीत बियाणाच्या जोडीला रासायनिक व पारंपारीत खताचे प्रमाण जास्त दिसून येते.

उपाय योजना

धान पिकाच्या बागवडीसाठी शेतकऱ्यात जागृती करण्याची गरज आहे.

मृदा संसाधन व धान पिकाच्या संकरीत बियाणे वापर करण्यास कृषी संशोधन केंद्राची स्थापना करणे.

शेतक-यांना संकरीत बियाणाच्या लागवडीसाठी विजपुरवठा केंद्राची स्थापना करणे.

मोठ्या प्रमाणात संकरीत बियाणाच्या विविध प्रकारांच्या लागवडीस प्रोत्साहन देणे.

संदर्भ ग्रंथ

- अँग्रीकल्चर जीओग्राफी - जसबिर सिंग, एस, एस, ढिलॉन
- कृषी भुगोल - सुरेश फुले
- महाराष्ट्राचा भुगोल - प्रा. खतिब
- भारतीय शेतीचे अर्थशास्त्र - डॉ. प्रभाकर देशमुख
- महाराष्ट्र भुगोलशास्त्र संशोधन पत्रिका
- जिल्हा कृषी कार्यालय चंद्रपूर

महिला उत्पीड़न एवं मानवाधिकार (घरेलू हिंसा संरक्षण अधिनियम के विशेष संदर्भ में)

नियाज अहमद अंसारी

सहायक प्राध्यापक, राजनीति विज्ञान, शासकीय महाविद्यालय
सिहावल, जिला-सीधी (म.प्र.)

शोध सारांश

आज समकालीन विश्व में महिलाओं के विरुद्ध हिंसा एक चिंतनीय विषय बना हुआ है। महिलाओं के विरुद्ध हिंसा का अर्थ है कि समाज के विभिन्न क्षेत्रों में महिलाओं को पर्याप्त महत्व नहीं दिया जा रहा है जिसके दुष्परिणामस्वरूप उनका शोषण हर जगह हुआ है। वे सर्वत्र घरेलू एवं सामाजिक हिंसा का शिकार हुई हैं। आधुनिक भारतीय विचारकों में राजाराम मोहन राय, ज्योतिबा फुले, स्वामी दयानन्द सरस्वती, सर सैयद अहमद खां, महात्मा गांधी, डा. अम्बेडकर आदि विद्वानों ने इस ओर ध्यान दिया है, लेकिन अभी इसमें पूरी तरह सुधार नहीं हो पाया है।

भारतीय समाज की यह त्रासदी रही है कि यहां के प्रचलित धर्मों-हिन्दू व इस्लाम के धर्मग्रंथों में नारी के बारे में क्रमशः 'यत्र नार्यस्तु पूज्यते, रमंते तत्र देवता' और 'माँ कदमो तले जन्त है' तक कहा गया है, किंतु यहां प्राचीनकाल से महिला वर्ग को बेटी, बहन, मां, पत्नी आदि रूपों में परिवार व समाज के अंदर ही उत्पीड़न, शोषण एवं भेदभाव सहन करना पड़ा है। इससे वे निरक्षर, अंधविश्वासी व कमजोर बनती गईं। इन्हें सबल बनाने हेतु भारत सरकार ने वर्ष २००१ को 'महिला सशक्तिकरण वर्ष' के रूप में मनाते हुए राष्ट्रीय महिला नीति लागू की, तभी घरेलू हिंसा संरक्षण विधेयक भी तैयार किया। अक्टूबर, २००६ में यह विधेयक पारित होने से अधिनियम तो बन गया और २०१६ में एक दशक बीतने पर भी महिला उत्पीड़न की घटनाओं में अपेक्षित कमी नहीं आई।

महिला उत्पीड़न के विविध कारण-

१. पराये मर्दों से बात करना,
२. पति को बिना बताये बाहर जाना,
३. ससुराल में या पति से बहस करना,
४. सहवास करने से मना करना ।

घरेलू हिंसा संरक्षण एक्ट के प्रावधान -

इसकी धारा ४ में उल्लेख है कि पीड़िता या कोई अन्य व्यक्ति घरेलू हिंसा की शिकायत पुलिस, मजिस्ट्रेट या घरेलू हिंसा संरक्षण अधिकारी से कर सकता है। धारा १२ के तहत मजिस्ट्रेट प्रताड़िता को मुआवजा दिलायेगा। आदेश का पालन न होने पर १ साल की सजा या २०,००० रु. का जुर्माना लगाया जा सकता है।

महिला उत्पीड़न रोकने हेतु व्यावहारिक सुझाव :-

१. महिला सशक्तिकरण से संबंधित योजनाओं व कानूनों को पूरी निष्ठा व सक्रियता से लागू करके महिलाओं को मानव अधिकार दिलाने में आसानी होगी।
२. भारत में महिला पुरुष एकता स्थापित करने के लिए जरूरी है कि समान आचरण संहिता (अनु. ४४) को लागू हो जिससे सदियों से शोषित व पिछड़ी महिलाओं के सशक्तिकरण के प्रयास हो सफल सकें। जिस प्रकार भारतीय दंड संहिता (IPC) को सम्पूर्ण भारत में लागू किया गया है, उसी प्रकार व प्रभाव से यह संहिता भी लागू की जानी चाहिए।
३. महिलाओं को मिल रही पारिवारिक स्वतंत्रता, शिक्षा-दीक्षा, जेबखर्च एवं उत्साहवर्धक वातावरण का दुरुपयोग नहीं करना होगा, क्योंकि पाश्चात्य अश्लीलता का अंधानुकरण से छेड़छाड़, अपहरण, बलात्कार जैसी सामाजिक बुराइयों को 'आ बैल मुझे मार' की भांति आमंत्रित न हों।

निष्कर्ष :-

आज समकालीन विश्व में महिलाओं के विरुद्ध हिंसा एक चिंतनीय विषय बना हुआ है। महिलाओं के विरुद्ध हिंसा का अर्थ है कि समाज के विभिन्न क्षेत्रों में महिलाओं को पर्याप्त महत्व नहीं दिया जा रहा है जिसके दुष्परिणामस्वरूप उनका शोषण हर जगह हुआ है। वे सर्वत्र घरेलू एवं सामाजिक हिंसा का शिकार हुई हैं। आधुनिक भारतीय विचारकों में राजाराम मोहन राय, ज्योतिबा फुले, स्वामी दयानन्द सरस्वती, सर सैयद अहमद खां, महात्मा गांधी, डा. अम्बेडकर आदि विद्वानों ने इस ओर ध्यान दिया है, लेकिन अभी इसमें पूरी तरह सुधार नहीं हो पाया है। हाल ही में

दिल्ली, उ. प्र., असम, मेघालय आदि राज्यों में हुए गैंग रेप कांड, दहेज उत्पीड़न, छेड़छाड़ आदि घटनाएं इसके ज्वलंत उदाहरण हैं। प्राचीनकाल से ही महिलाओं को द्वितीय श्रेणी का नागरिक समझा जाता रहा है। उन्हें सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक क्षेत्र में ज्यादा महत्व नहीं दिया गया, उनके साथ ज्यादाती, भेदभाव जैसे कृत्य किये जाते रहे हैं। आज भी पुरुषवर्ग नारी का उत्पीड़न करने को अपना जन्मसिद्ध अधिकार एवं भोग-विलास की वस्तु मानता है- नारी ने जन्म दिया नर को, नर ने उसे बाजार दिया।

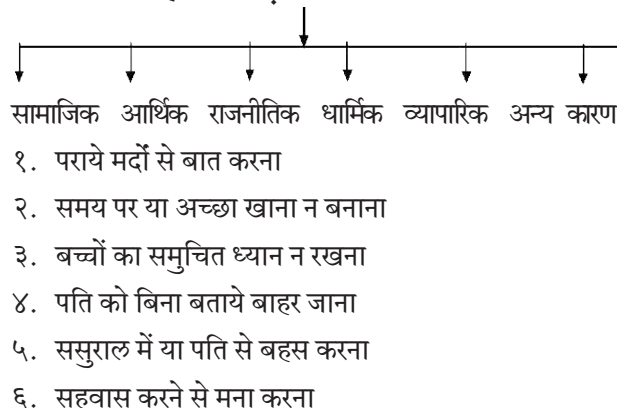
जब चाहा कुचला-मसला, जब चाहा दुत्कार दिया।।

भारतीय समाज की यह त्रासदी रही है कि यहां के प्रचलित धर्मों-हिन्दू व इस्लाम के धर्मग्रंथों में नारी के बारे में क्रमशः 'यत्र नार्यस्तु पूज्यते, रमंते तत्र देवता' और 'माँ कदमो तले जन्नत है' तक कहा गया है, किंतु यहां प्राचीनकाल से महिला वर्ग को बेटी, बहन, मां, पत्नी आदि रूपों में परिवार व समाज के अंदर ही उत्पीड़न, शोषण एवं भेदभाव सहन करना पड़ा है। इससे वे निरक्षर, अंधविश्वासी व कमजोर बनती गईं। इन्हें सबल बनाने हेतु भारत सरकार ने वर्ष २००१ को 'महिला सशक्तिकरण वर्ष' के रूप में मनाते हुए राष्ट्रीय महिला नीति लागू की, तभी घरेलू हिंसा संरक्षण विधेयक भी तैयार किया।^१

अक्टूबर, २००६ में यह विधेयक पारित होने से अधिनियम तो बन गया २ और २०१६ में एक दशक बीतने पर भी महिला उत्पीड़न की घटनाओं में अपेक्षित कमी नहीं आई और मानव होने के नाते उन्हें मानव अधिकारों से भी वंचित रहना पड़ रहा है। महिला उत्पीड़न के पीछे विभिन्न कारण जिम्मेदार रहे हैं जिन्हें इस रेखाचित्र द्वारा एक दृष्टि में प्रदर्शित किया गया है-

● सहायक प्राध्यापक, राजनीति विज्ञान, शासकीय महाविद्यालय, सिहावल, जिला-सीधी (म. प्र.) ४८६६७०

महिला उत्पीड़न के विविध कारण

७. शिक्षा प्राप्त करने की बार-बार मांग करना राष्ट्रीय महिला आयोग के आंकड़े भी महिला उत्पीड़न की भयावहता उजागर करते हैं-३

- ७ मिनट में एक महिला के साथ यौन शोषण किया जाता है
- ४३ मिनट के अंतराल में एक महिला का अपहरण होता है।
- ५४ मिनट के अंतराल पर एक महिला से छेड़छाड़/बलात्कार किया जाता है।

● १०२ मिनट में एक महिला दहेज उत्पीड़न की शिकार होती है। महिला उत्पीड़न के कारणों में महिला निरक्षरता व गिरता हुआ लिंगानुपात भी जिम्मेदार है जिससे घरेलू व सामाजिक स्तर पर हिंसा होती है जिसे तालिका १ व २ में बतलाया गया है-

तालिका-१ भा रत का लिंगानुपात 4			
क्र.	वर्ष	लिंगानुपात	स्त्री साक्षरता (%में)
1.	1901	972	0.6
2.	1911	964	1.05
3.	1931	950	2.93

तालिका-२ विकसित देशों का लिंगानुपात ⁵	
(प्रति हजार पुरुष पर महिलाओं की संख्या)	
स्वीडन	१०१०
अमेरिका	१०१५
इटली	१०५२
जापान	१०४२
इंग्लैंड	१०६२
फ्रांस	११४५
जर्मनी	१४६५

घरेलू हिंसा संरक्षण एक्ट के प्रमुख प्रावधान -

महिला उत्पीड़न के उक्त प्रकारों को घरेलू हिंसा संरक्षण एक्ट की धारा ३ में शामिल करते हुए कहा गया है कि परिवार में किसी महिला या बालिका के साथ पुरुष या महिला द्वारा किया गया हर वह कार्य घरेलू हिंसा माना जायेगा जिसमें महिला का जीना कठिन हो जाये और उसे शारीरिक व मानसिक कष्ट हो।^६ महिला

उत्पीड़न के कारणों में महिला निरक्षरता व गिरता हुआ लिंगानुपात भी जिम्मेदार है जिससे घरेलू व सामाजिक स्तर पर हिंसा होती है जो तालिका १ तथा २ से स्पष्ट होता है।

इसकी धारा ४ में उल्लेख है कि पीड़िता या कोई अन्य व्यक्ति घरेलू हिंसा की शिकायत पुलिस, मजिस्ट्रेट या घरेलू हिंसा संरक्षण अधिकारी से कर सकता है। धारा १२ के तहत मजिस्ट्रेट प्रताड़िता को मुआवजा दिलायेगा। आदेश का पालन न होने पर १ साल की सजा या २०,००० रु. का जुर्माना लगाया जा सकता है।^७

महिला उत्पीड़न का मुस्लिम परिदृश्य :-

एक मुस्लिम नेत्री श्रीमती बायमा बी शेख के अनुसार "महर्षि कर्वे एवं राजाराम मोहन राय ने जो काम हिन्दू स्त्रियों के लिए किया है, वही काम मुस्लिम औरतों के लिए भी अब किसी न किसी को करना होगा। मुस्लिम महिलाएं आज भी सौ-दो सौ साल पुरानी जिंदगी जीने के लिए मजबूर हैं जबकि इस्लाम धर्म बराबरी का दावा करता है। बादशाह और यतीम दोनों मस्जिद में साथ-साथ नमाज पढ़ते हैं, एक थाली में खाते हैं तो फिर यह बराबरी मर्दों तक ही सीमित क्यों है।" इस प्रकार हिन्दुओं की भांति मुस्लिम महिलाएं भी दहेज प्रथा, पर्दा प्रथा, अशिक्षा, ज्यादा बच्चों को जन्म देना आदि दर्जन भर समस्याओं से लगातार उत्पीड़ित हो रही हैं।

अतः मुस्लिम महिलाओं के उत्पीड़न को रोकने के लिए जरूरी है कि सभी धर्मों की महिलाओं को विविध प्रकार के उत्पीड़नों से मुक्त कराने के लिए पृथक-पृथक नीतियां व कार्यक्रमों का निर्माण व क्रियान्वयन किया जाना चाहिए, तभी इन्हें भी मानव अधिकार प्राप्त हो सकेंगे।

महिला उत्पीड़न रोकने हेतु व्यावहारिक सुझाव :-

महिला उत्पीड़न के उपर्युक्त कारणों, इसकी भयावहता, उत्पन्न समस्याओं आदि के विवेचन के आधार पर कहा जा सकता है कि यदि समय रहते महिला एवं बाल उत्पीड़न को नहीं रोका गया तो महिला सशक्तिकरण, सामाजिक न्याय, मानव अधिकार जैसी अवधारणाएं निरर्थक सिद्ध होंगी। अतः महिला उत्पीड़न रोकने हेतु निम्नलिखित मौलिक व व्यावहारिक सुझावों पर अमल किया जाना आवश्यक प्रतीत होता है-

१. महिला सशक्तिकरण से संबंधित नीति, योजनाओं व कानूनों को पूरी निष्ठा व सक्रियता से लागू करके ही महिला उत्पीड़न समाप्त होना संभव है जिससे उन्हें मानव अधिकार प्राप्त करने में आसानी हो।

२. सास-बहू के अच्छे संबंधों वाले टी.वी. धारावाहिकों, फिल्मों, कहानियों आदि का लगातार सृजन एवं प्रचार प्रसार हो जिससे समाज में उत्साहवर्धक वातावरण निर्मित हो। जैसा कि आगरा के फतेहपुर सीकरी में १९ तथा अछनेरा में २२ नवंबर २००७ को 'सास-बहू सम्मेलन' आयोजित किये जा रहे हैं।

३. भारत में महिला पुरुष एकता स्थापित करने के लिए जरूरी है कि समान आचरण संहिता (अनु. ४४) को लागू हो जिससे सदियों से शोषित व पिछड़ी महिलाओं के सशक्तिकरण के प्रयास हो सफल सकें। जिस प्रकार भारतीय दंड संहिता (IPC) को सम्पूर्ण भारत में लागू किया गया है, उसी प्रकार व प्रभाव से यह संहिता भी लागू की जानी चाहिए, क्योंकि नागरिक नागरिक में भेद करना, लोकतंत्र व मानव अधिकारों की मूल भावनाओं के विरुद्ध है।

४. भारतीय संविधान में भी स्वतंत्रता, समानता, सामाजिक न्याय, धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद, कानून का शासन आदि को अंगीकार किया गया है। इनकी वास्तविक स्थापना हेतु सक्रिय क्रियान्वयन सुनिश्चित किया जाना चाहिए जिससे महिला उत्पीड़न रोकने एवं मानव अधिकारों की सच्ची स्थापना हो सके।

५. मानव अधिकारों की सूची में उल्लिखित सभी २९ अधिकारों को व्यापक स्तर पर प्रचारित व प्रसारित किया जाना चाहिए। इन अधिकारों के तहत पुत्र प्राप्ति के लिए महिला उत्पीड़न, गर्भावस्था व प्रसव के दौरान की जानेवाली पारिवारिक लापरवाही आदि को भी शामिल किया जाना चाहिए जिससे महिला उत्पीड़न के समग्र रूपों पर कड़ी नजर रखी जा सके।

६. महिला एवं बाल उत्पीड़न से संबंधित सभी मामलों की सुनवाई द्रुतगति से करने की व्यवस्था हो। दोषियों को कड़ी सजा भी दी जाए जिससे कि महिलाओं का उत्पीड़न करनेवाले हतोत्साहित हों। महिला उत्पीड़न के लिए कुछ रूप में महिला वर्ग भी जिम्मेदार है। अतः महिलाओं को भी महिलाओं के प्रति वास्तविक सहानुभूति रखनी होगी, चाहे महिला वर्ग में उनकी बेटी, मां, बहन हो या सास, ननद, देवरानी, जेठानी या नौकरानी सभी के प्रति मानवतावादी व्यवहार किया जाना चाहिए। बेशक यदि महिलाएं ही महिलाओं को उत्पीड़ित करेंगी तो पुरुष वर्ग द्वारा सुधार की आशा करना निरर्थक होगा।

निष्कर्ष :-

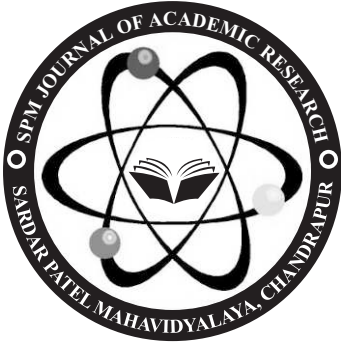
अतः महिला उत्पीड़न समाप्त करके उन्हें मानव अधिकार दिलाने हेतु जरूरी है कि इस एक्ट को कारगर बनाने हेतु व्यावहारिक कदम उठाये जायें जिससे महिलाओं की स्थिति में सुधार आये। महिला

सशक्तिकरण से संबंधित नीति, योजनाओं व कानूनों को पूरी निष्ठा व सक्रियता से लागू करके ही महिला उत्पीड़न को समाप्त करना संभव है जिससे उन्हें मानव अधिकार प्राप्त करने में आसानी हो। जैसाकि पूर्व केन्द्रीय महिला एवं बाल विकास मंत्री सुश्री रेणुका चौधरी ने इस एक्ट के महत्व को इन शब्दों में व्यक्त किया है- "इस एक्ट का लागू होना लैंगिक असमानता को दूर करने के लिए एक ऐतिहासिक कदम सिद्ध हो रहा है जिसके परिणामस्वरूप ही मानव समाज के आधे भाग 'महिला वर्ग' को सच्चे अर्थों में मानव अधिकार प्राप्त होंगे और मानव अधिकारों की स्थापना भी सार्थक होगी।" ८

इसी सन्दर्भ में नोबल पुरस्कार विजेता व कल्याण अर्थशास्त्र के प्रोफेसर अर्मत्य सेन ने अपनी पुस्तक *India-Economic Development & Social Opportunity* में लिखा है, " महिलाओं को समान अवसर व प्रोत्साहन देने से न केवल महिलाओं के जीवन में निश्चित रूप से सकारात्मक असर पड़ेगा, बल्कि इससे पुरुषों और बच्चों को भी लाभ होगा। " ९ अक्टूबर, २००६ में यह विधेयक पारित होने और २०१६ के अंत में एक दशक बीतने पर भी महिला उत्पीड़न की घटनाओं में अपेक्षित कमी नहीं आना यह सिद्ध करता है कि अभी भारतीय समाज और शासन-प्रशासन को इस दिशा में ठोस, सतत् एवं प्रभावी कदम उठाने होंगे। इसके साथ ही हमें कार्यस्थल पर महिलाओं के शोषण से संरक्षण अधिनियम (२०१३) के क्रियान्वयन पर भी समुचित ध्यान देना होगा।

संदर्भ ग्रंथसूची

१. योजना अप्रैल २००२, सू. एवं प्र. मंत्रालय नई दिल्ली पेज-३८
२. *Pratiyogita Darpan, Dec. 2006, Upkar Prakashan, Agra Page-909*
३. राष्ट्रीय सहारा, १२ मार्च २००२, नई दिल्ली, पेज-९
४. विन्ध्य भारती (त्रैमासिक शोध पत्रिका) नवंबर २००५, एपीएस वि. वि. रीवा, पेज ५२
५. भारतीय समाज, २०००, म. प्र. हिन्दी ग्रंथ अकादमी, भोपाल, पेज-७
६. दैनिक भास्कर, १५ दिसम्बर २००६, जबलपुर पेज-४
७. योजना अक्टूबर २००६, सू. एवं प्र. मंत्रालय नई दिल्ली पेज-४१
८. *Times of India 28 Oct. 2006, New Delhi Page-14*
९. सामान्य अध्ययन, मध्य प्रदेश हिंदी ग्रंथ अकादमी २०१६, पेज १४२

सलाम आखरी : वेश्या जीवन की दास्तान

लक्षेश्वरी कुरे

हिन्दी विभाग

शासकीय महाविद्यालय तमनार, रायगढ (छ.ग.)

E-mail : laksheshwarikurre@gmail.com

सारांश

मधु कांकरियाँ समकालीन महिला लेखिकाओं में एक ऐसी प्रतिभा सम्पन्न लेखिका हैं जिन्होंने समाज के एक ऐसे वर्ग को अपने लेखन का केन्द्रबिन्दु बनाया है जिस वर्ग को सभ्य समाज हेय और तिरस्कार की नजरों से देखता है। लेखिका ने अपने उपन्यास सलाम आखरी में वेश्या-जीवन का नग्न और यथार्थ चित्रण किया है। नारियाँ किस तरह से वेश्यावृत्ति अपने के लिए विवश हो जाती हैं और अपना स्वाभिमान का गला घोट कर नरकीय यातना रुपी वेश्यावृत्ति को अपनाती हैं। भुखमरी, गरीबी, धोखाधड़ी, क्रूर परम्पराओं और पुरुषवादी वर्चस्व के कारण इस गलत रास्ते का चुनाव करती हैं। लेखिका ने वेश्या-जीवन की दर्द भरी दास्तान को ही नहीं बल्कि सभ्य समाज और सरकार के इनके प्रति बेरुखी को भी व्यक्त किया है। यह उपन्यास वेश्या जीवन का एकैप्रामाणिकेंदस्तावेज है।

बीज शब्द :- मधु कांकरियाँ, सलाम आखरीए स्त्रीवाद, वेश्या -जीवन, भारतीय समाज.

प्रस्तावना :-

भारतीय संस्कृति में जहाँ यत्र नार्यस्तु.....कहा जाता है। वहीं नारी को सामाजिक षोषण के कारण अपने तन बेचने के लिए बाध्य होना पड़ता है इसलिए वेष्ट्यावृत्ति हमारे समाज में आदिकाल से लेकर वर्तमान समय तक किसी न किसी रूप में विद्यमान है। कभी देवदासी, सर्वभोग्या, रुपजीवा, नृत्यांगना, गणिका, नगरवधू तो कभी तवायफ, कॉलगरल आदि-आदि। सामंती व्यवस्था अपनी स्वार्थपूर्ति हेतु नारी को कभी भी स्वतंत्र अस्तित्व का निर्माण नहीं करने दिया क्योंकि पितृसत्तात्मक समाज सभ्यता और संस्कृति के नाम पर स्त्री को अनुकूलित कर षोषण के ढांचे में ढालकर षोषित होने के लिए तैयार करता है। सिमोन द बाउवार कहती है- “ औरत को औरत होना सिखाया जाता है और बनी रहने के लिए उसे अनुकूल किया जाता है। तथ्यों के विप्लेषण से समझ में आयेगा कि प्रत्येक मादा मानव जीव अनिवार्यता और तपने की रहस्यमय वास्तविकता से परिचित होना पड़ेगा।” १ पितृसत्तात्मक समाज स्त्री को केवल सम्भोग व संतान की इच्छा पूरी करने वाली भोग की वस्तु मानता आया है राजेन्द्र यादव कहते हैं- “ औरत पुरुष के लिए सुमुखी, पयोधरों, क्षीण कटि, बिलवस्तनी, सुभगा, भगवती है। “ २ समाज ने स्त्री को सिर्फ उतना ही अधिकार दिया है जिससे स्त्री उसकी अधीन बनी रहे क्योंकि पुरुष समाज स्त्री के प्रति असंवेदनशील व उत्पीड़क विचारधारा वाला है। इसलिए मानवीय दृष्टिकोण के प्रसिद्ध कवि तुलसीदास स्त्रियों को पशु तुल्य प्रताड़ित होने के अधिकारी मानते हैं तो कबीर दास स्त्री को सर्वनाश का कारण मानते हुए उसे माया कहते हैं। भारतीय संस्कृति नारी को देवीस्वरूपा, और पुरुष का आधा अंग मानती है लेकिन यह केवल एकमात्र भ्रम है। यदि सच में स्त्री के देवीरूपा मानी जाती तो ये व्यावहारिक रूप में समाज में दिखायी पड़ता पर नहीं। पुरुषोत्तम अग्रवाल जी ने सही कहा है - “ यह सामाजिक मान्यता जिस मर्यादा को व्यक्त कर रही है, उसका कर्ता-धर्ता सवर्ण पुरुष है। उसी को दुनियाँ चलानी है और दुनियाँ को चलाने के लिए पुत्र, गंवार और नारी से ठीक उसी प्रकार काम लेना पड़ता है जैसे ढोल और पशु से लेना होता है।” ३ पुरुष समाज ने स्त्री के अपना समपति माना और जैसा चाहा वैसा बर्ताव करता आया।

‘सलाम आखरी’ मधु कंकरियों का वेष्ट्यावृत्ति पर लिखा चर्चित उपन्यास है जिसमें लेखिका ने वेष्ट्या जीवन और उनकी समस्याओं को प्रामाणिक रूप से प्रस्तुत करते हुए समाज का घिनौना रूप और

पुरुष-वृत्ति का यथार्थ चित्रण किया है। वेष्ट्यावृत्ति एक सामाजिक समस्या है जिसे लेखिका ने अपने रचना साहित्य में सलाम आखरी में कलकत्ता जैसे महानगर के सोनागछी, बहुबाजार, कालीघाट, बैरकपुर खिरिदपुर आदि लाल बत्ती इलाकों का नग्नरूप में चित्रण किया है। उपन्यास की भूमिका में लेखिका ने वेष्ट्याओं के प्रति समाज के दृष्टिकोण के बारे में लिखा है - “ समाज में वेष्ट्याओं की मौजूदगी हुआ करते थे, इस कारण वेष्ट्याओं में फिर भी कुछ दम-खम बचा था, इसके अलावा वहाँ जीवन में देहव्यापार के अलावा संगीत और नृत्य भी जुड़ा हुआ था। थोड़ा राग-रंग एवं हास-परिहास भी था। आज स्थिति विपरीत है। वेष्ट्यावृत्ति एवं फ्लाइंग वे याँ स्वर्य को २०-२० रुपयों में मिनटों के हिसाब से नीलाम कर रही हैं। क्या कहा जाय इससे ? सभ्यता का अन्त या मनुष्यता का चरम पतन, कि आज देह की सजी दुकानों में देह एक डिपार्टमेंटल स्टोर बन गई है जहाँ नारी अपने अलग-अलग अंगों का घंटो और मिनटों के हिसाब से अलग-अलग सौदा कर रही है।” ४ लाल बत्ती की गलियों में वेष्ट्याओं को वेष्ट्या न कहकर लाइनवाली, लाइन का काम करने वाली या धंधे वाली कहा जाता है। ये वेष्ट्याएं अपने स्वाभिमान के विरुद्ध काम करते और नरकीय जीवन से मुक्ति का स्वप्न देखती हुई उदास और ऊबी हुई अवस्था में ग्राहकों का इंतजार करती रहती हैं। कलकत्ता महानगर के सोनागछी लालबत्ती इलाके में आगरवाली, नेपाली, बंगाली, मुस्लिम आदि जो अठारह से लेकर चालीस-बयालीस की नारियाँ वेष्ट्या व्यवसाय करती हुई नजर आती हैं। देह व्यापार की इस बाजार में दलाली का एक चलता-फिरता कार्यालय भी होता है जिसमें दलालों द्वारा वेष्ट्याओं के लिए विज्ञापन दिया जाता है- “ सर, सर इधर चलिए ... बस थोड़ा सा आगे पटाखा माल है, जोरदार चीज। हाँ सर, बस गांरटी ही समझिये ... बस सर, एक बार देख भर लीजिए... आप भी क्या याद रखेंगे।” ५ इस धंधे में अधिया सिस्टम भी होता है। चकला चलाने वाले ग्राहक जुटाते हैं और वेष्ट्याओं के रहने के लिए सुविधा उपलब्ध कराते हैं और उसके बदले में उनकी कमाई के पचास प्रतिशत लेते हैं। अपनी शारीरिक भूख मिटाने वाले ग्राहक और देह-व्यापार करने वाली वेष्ट्याओं के व्यावहारिक चित्रण करते हुए लेखिका कहती है- “ सभी तरह के ग्राहक इन गलियों नाक वाले, बिना नाक वाले। टायर्ड-रिटायर्ड पत्नी वाले-बिना पत्निवाले। लुकछिपकर आने वाले, ट्रक ड्राइवर , मजदूर, एवं रिक्शा वाले। ऊबे हुए रईस

एवं पिथिल पड़े इंद्रियों वाले, जिंदगी से थके अंधेड़ भी अपनी अर्थहीन खोखली एवं नीसर जिंदगी में मजातत्व की लालसा लिए चले आते हैं.... असाध्य रोगों से ग्रस्त बूढ़े एवं बड़ी उम्र तक रहने वाले अविवाहित भी। एकदम नये-नवेले...पहली बार स्त्री संसर्ग का जायका लेने वाले भी। “६ लेखिका ने वेप्या जीवन की समस्याओं को सुकीर्ति के माध्यम से उघाड़ने का प्रयास किया है। देह व्यापार रुपी असामाजिक कार्यों को नारियाँ स्वेच्छा से नहीं करती हैं बल्कि अभाव, भूखमरी, गरीबी और बलात्कार, रुढ़िवादी परम्पराएं आदि ऐसी ही अमानवीय व्यवहार की वजह से महिलाएं देह व्यापार करने के लिए विवश हो जाती हैं तो कुछ स्त्रियों को विश्वासघात कर के जबरन इस कार्य के लिए धकेला जाता है। और कोई स्त्री यदि डर के और आत्म स्वाभिमान के लिए वेप्या धंधा नहीं करती और जैसा-तैसा वहाँ से आग निकलती है उसके बावजूद भी यह समाज उस पर यकीन नहीं करता है। “सच्चारिता जैसी घायल कोई चीज होती ही नहीं इस जटिल और संवेदनविहीन दुनिया में स्त्रियाँ तभी तक चरित्रवान हैं जब तक परिस्थितियाँ उनके अनुकूल हैं और कोई बास्टर्ड नहीं आता उसकी दुनिया में। “७ खरीददार भगाकर, प्रेम चाल में फसा कर, अपहरण कर, बहला फुसलाकर वेप्यावृत्ति के लिए लाई गई लड़कियों को चकले की भाषा में ‘छुकरी’ कहा जाता है। चम्पा नामक वेप्या स्वयं सुकीर्ति से कहती है- “ छुकरी कभी अपनी इच्छा से नहीं आती हैं, चोरी से लाई जाती हैं फिर किसी चकले में बेच दी जाती हैं। एक बार मोटी रकम में उसकी खरीद लेने पर, फिर हर रोज की उसकी कमाई मालकिन की पूरी अपनी। मालकिन को बस उसे खाना-कपड़ा भर देना पड़ता है। छुकरीयों का रेट बहुत हाई होता है। गिराहकों में उनकी माँग सबसे ज्यादा होती है।लेकिन उनको रखने में झमेला भी उतनी है। कानून....पुलिस....कोर्टकचहरी.....सभी का।” ८ वेप्याव्यवसाय को अपनाने वाली जाने वाली नयी लड़कियों को चकले की मालकिन, पटाने, रिझाने, की शिक्षा भी देती है - “ कोई भी गिराहक ठस्स मूरती से प्रेम नहीं करना चाहता....पैसा देता है तो मजे के लिए....हाँ हूँ, ऊफ-ऊफ करते सिसकारी भी मारनी पड़ती है...तुम खुश नहीं रखोगी तो दूसरी के पास चला जायेगा। अरे दुल्हन वही जो पिया मन भाए। गिराहकों को रिझाने की फनकारी जिसे आ गई वही राज करती है। “९ परिवार समाज और मर्यादाओं से कटी ये लाइन वाली स्त्रियाँ अकेलेपन की छटपटाहट में अपना जीवन-यापन करती हैं।

इन वेप्याओं के प्रति समाज का आम धारणा रहता है कि ये सुखमय और षान-षौकत से जीवन व्यतित करने के लिए ही इस गलत रास्ते का चुनाव स्वेच्छा से करती हैं जबकि वास्तविकता पर कोई ध्यान नहीं देता है। नारी द्वारा वेप्यावृत्ति अपनाने के कारणों पर लेखिका कहती है - “पचासी प्रतिषत वेप्यावृत्ति जीवन की चरम त्रासदी में भुख के मोर्च की विरुद्ध अपनाई जाती है। दस प्रतिषत वेप्यावृत्ति धोखाधड़ी से उपजती है। यह धोखाधड़ी, प्रेम के झूठे वादे, नौकरी का प्रलोभन, पहरी चकाचौंध से लेकर एक उच्च और सम्मानित, सब्जबाग दिखाने तक होती है। असंतुलित विकास, बेकारी, उजड़ते ग्राम, पारंपरिक शिल्प और घरेलू उद्योगों के विलूप्त हो जाने से षहरों की तरफ बढ़ता पलायन.... आदि संभावनापूर्ण इनपुट है इन लालबत्ती इलाकों में। “१० नलिनी अपनी वेप्यावृत्ति अपनाने का कारण स्पष्ट करते हुए कहती है- “ मेरे माँ-बाप दोनों खेती में काम करते थे। छह भाई -बहन हैं हम। आज भी देख सकती हूँ अम्मा को रोटियाँ गिनते हुए और हिसाब लगाते हुए। सारा दिन अम्मा का यही सोचते-सोचते बीतता था कि षाम किस प्रकार गुजरेगी, सूखी या भूखी। “११ वेप्याओं को भी वेप्या जीवन जीते हुए विभिन्न प्रकार से षोषण का षिकार होना पड़ता है। कभी ग्राहकों द्वारा, पुलिस द्वारा, कोर्ट-कचहरी, दलालों द्वारा तो कभी चकला घर की मालकिन द्वारा सोनागाछी के प्रसिद्ध चकलाघर की मालकिन वेप्या व्यवसाय त्यागकर स्वयं का चकला चलाती हैं उसकी वृत्ति और चकले के विषय में लेखिका कहती है- माँडम मीना के अधीन छः वेप्याएँ हैं, सभी अठारह के तीस के बीच की। इन्हें दूसरी स्वतंत्र वेप्याओं की तरह सड़क पर ग्राहकों की प्रतीक्षा में खड़े नहीं रहना पड़ता है। इनके लिए ग्राहक जुटाना मीना का काम है। लड़कियों की तरह से वही बात भी करती है ग्राहकों से पूरे ‘कैटलॉग’ के साथ। इस व्यवस्था को इन लालबत्ती इलाकों की भाषा में अधिया सिस्टम कहा जाता है, यानी आधा-आधा, फिफटी-फिफटी। वेप्याओं को रहने की सुविधा देना, एवं ग्राहक जुटाने के बदले मीना प्रत्येक वेप्या से अपनी कमाई का पचास प्रतिषत बसूल लेती है। कपड़े, साबुन, श्रृंगार की सामग्री एवं बाकी रोजमर्रा की जरूरतें वेप्या के निजी खाते में। हाँ, जरूरत पड़ने पर वे मालकिन से उधार ले सकती हैं जिसके लिए मालकिन खासा ब्याज वसूलती है। “१२ यह दुनियाँ ही ऐसी है कि जहाँ एक बार फँसी नारी कभी भी बाहर नहीं निकल पाती है। इन महिलाओं के प्रति अपमान, निन्दा और

भेदभाव के साथ अमानवीय व्यवहार भी किया जाता है फिर भी मुख्यधारा से जुड़ा पुरुष समाज, अपराधी वर्ग, पुलिस और सशस्त्र सेनाओं के कर्मचारी सभी इन महिलाओं से यौन समर्पण की आशा करते हैं इन ग्राहकों के प्रति व्यंग्य करते हुए गायत्री नामक वेप्या कहती है - “ दरअसल साले खूद कितने भी गिरे क्यों न हों, जगह-जगह की जूठन चाटे हुए हों पर चाहेंगे कि लड़की मिले तो कुँवारी कन्या या फिर सती-सावित्री । साले वेप्याओं तक से उम्मीद रखते हैं कि हम उन क्षणों में लजाएँ। उनके पुरुषार्थ का लोहा मान लें। साले पूरे गधे होते हैं, भैन... कइयों को अच्छा लगता है- हमारा चीखना सिरकारी भरना, नोचना...अरे मैडम पूरी अजायबघर है यह दूनियाँ ।” १३

गायत्री एक फ्लाईंग वेप्या है और वेप्या जीवन की दर्द से वाकिफ है इसलिए वह बारह वर्ष की बालिका को अन्य वेप्याओं के धिक्कंजे से मुक्त करती है और कम उम्र वाले बच्चों को अपने पास भी आने नहीं देती है। वेप्या होने के बावजूद भी वह अपने अच्छे कार्यों के लिए लालबत्ती इलाके में एक अलग पहचान लिये हुए है। इसलिए सुकीर्ति उसका साक्षात्कार लेने जाती है और वेप्या जीवन, उनकी समस्याओं के बारे में गायत्री से पुछती है तब वेप्या गायत्री ग्राहकों का वर्णन करते हुए कहती है-“ जानती है मुझे सबसे अधिक परेशानी होती है बूढ़े गिरहकों से....” मरजाने आ मरेंगे, कुछ करने में गुदा निकलने लगेगा, तो बकवास पर उतर आएँगे... अजीब-अजीब माँग करेंगे। वक्ष पर हाथ फेरते रहेंगे। एक ऐसा ही बुढ़ऊ आता था। दादू। हाथ-पैर कीर्तन करते सुअर के बच्चे के। माथा चाट जाता था... चूमता जाता और पूछता जाता, कमेन लागछे...(कैसा लगता है, कैसा लगता है।) ‘एक और दादू सिर चिकने तवे की तरह सफाचट। एक भी बाल नहीं । चहरे की खाल झुलती हुई। हाँफते-हाँफते बैठ जाता और कहता, कपड़े उतारकर नाच।’ १४ देह बेचकर पैसा तो मिल जाता और तन मन पूरी तरह से थक जाता है और बिमारियाँ भी घर कर जाती है पारीरिक और मानसिक रूप से थकावट के बारे में पूछने पर गायत्री कहती है - हाँ पुरु-पुरु में खड़े-खड़े कमर टूट जाती थी, गोड़ पिराने लगता था। अंदर घाव हो जाते थे, खुजली होने लगती थी। लेकिन बाकी वेप्याओं की तरह थकान मिटाने को मैं दारु नहीं लेती ...हाँ, मेरे ग्राहक दारु पीते हैं कई लेकर आते हैं, कई यहाँ आकर खरीदते हैं। कई-कई ग्राहक विशेषकर पार्ट रेटवाले तो ऐसी दुर्गन्ध मारते हैं कि माथा भन्ना जाता है। उबकाई आने लगती है। नहीं

षराब की नहीं पसीने की दुर्गन्ध, साले सप्ताह में एक बार तो साबुन से नहाते हैं।” १५ जब सुकीर्ति पुछती की तुम सुरक्षित यौन संबंध क्यों नहीं बनाती जब इस तरह के यौन समस्याओं से गुजरना पड़ता है तब गायत्री कहती है- हाँ आपने सही ही सुना है, कई स्वयंसेवी संस्थाओं ने भी हमें टूँस-टूँस कर समझाया है कि बिना कंडोम के ग्राहक के पास नहीं जाएँ... पर मैडम, कुत्ता जाति ग्राहकों की कई बार साफ मना कर देते हैं, इसका उपयोग करना नहीं चाहते, मजे में खलल पड़ जाता है, हम भी जब पूरे दिन खड़े-खड़े कमर अकड़ जाती है। शरीर का जोड़ -जोड़ जब दुखने लगता है और कोई ग्राहक नहीं पटता है तो इस पर भी राजी हो जाती है कि कम से कम दिन पूरा तो फाँका नहीं जाए, आने जाने का खर्चा तो निकले....। यह तो कमरा भाड़ा देने वाली अच्छी है। मुझसे भाड़ा तभी लेती है जब ग्राहक मिल जाता है नहीं तो और भार पड़े। और फिर भले ग्राहकों को तो मना भी कर दूँ पर जो रंगबाज और मस्तान टाइप या पाड़े के दादा होते हैं वे साले न तो कंडोम व्याहार करेंगे और न ही मना करने पर जायेंगे। इच्छा हो या न हो, उनके सामने तो बिछना ही पड़ता है। “१६ बंगाल में दूर्गा पूजा और काली पूजा के समय वेप्याओं को सबसे ज्यादा ग्राहक मिलते हैं। लेखिका ने बंगाल में चली आ रही परम्परा जिसमें देवी की प्रतिमा गढ़ते वक्त किसी वेप्या के घर से मिट्टी माँगी जाती है-“ बहुत बाद में किसी ने बताया था कि षायद इस परम्परा की शुरुवात के पीछे यह चिंतन रहा होगा कि वेप्या को भी समाज के एक अंग के रूप में मान्यता मिले, इसी कारण उनके घर से भी योगदान लिया जाने लगा। एक ने बताया कि यह माटी इसलिए उनके घर से ली जाती है किसी मारक परिस्थितियों और पल-पल प्राण लेने वाली जिल्लत और हिकारत के बीच इतना भयानक जीवन वे ही जी सकती है। कोई साधारण स्त्री इन हालतों में शायद आत्महत्या कर ले, तो उनके इसी हाई पावर पॉक एब्जाबर् के रूप में सलामी देने के लिए देवी प्रतिमा के निम्नत सबसे पहली माटी इन्हीं घरों से ली जाती है।” १७

वेप्याओं के पास आने वाले सिर्फ यौन सुख लेने वाले ही नहीं आते हैं बल्कि अपने पुरुषत्व अहं को ठेस पहुँचे वाले अधिकतर लोग होते हैं। वेप्याओं का इस्तमाल राजनीति के क्षेत्रों में भी बहुतायत से वर्तमाना समय में किया जा रहा है। पूर्व में भी वेप्याओं को राजाओं ने षस्त्र के रूप में इस्तेमाल किया तो जाति आधारित भेदभाव समाज-संस्कृति के आड़ में देवदासियों का रूप देकर

नारियों का पुरोहितों, पुजारियों और अमीर वर्ग के लोगों ने अपने स्वार्थपूर्ति के लिए देवतुल्य कहकर उनको शोषण किया। लेखिका ने अपने उपन्यास सलाम आखरी में वेप्याओं के दर्द भरे जीवन का नग्न और यथार्थ चित्रण किया है- “यह वेप्याओं की रहस्यमय दुनियाँ है। षताब्दियों का बोझ ढोती हुई देह के मंदिरों और देह के पुजारियों की वह दुनियाँ है जो वितृष्णा में लिपटी एक अजब सम्मोहन जगाती है। यहाँ जिन्दगी का घोर-घराबा है हर गली हर कमरे का अलग-अलग इतिहास... जहाँ हर रात देह नहीं उधड़ती है, वरन् आत्माओं का भी चीर-हरण होता रहा है। १८”

निष्कर्ष :-

वेप्यावृत्ति एक सामाजिक समस्या है लेकिन इस समस्या के समाधान के लिए और इसे बन्द करने के लिए सरकार और सभ्य कहलाने वाला यह समाज किसी जरूरत से कोई कार्य नहीं करता है बल्कि वेप्यावृत्ति को एक उद्योग के रूप में स्थापित कर वेप्याओं को यौनकर्मों और श्रमिक का दर्जा देने की माँग किया जा रहा है। इस विषय में लेखिका अपने उपन्यास में लिखती है- “कलकत्ते के साल्ट लेक स्टेडियम में फरवरी २००१ में वेप्याओं के अंतर्राष्ट्रीय सम्मेलन में यह देखकर मैं भौचक रह गई थी- इन संगठनों से मंत्र पाकर सभी वेप्याएं अपनी सीने पर ‘वी आर वर्कर्स’ का बैच लगाए स्वयं को गौरवांविता कर रही थी। “१९ हमारे देश में वेप्या समस्या के समाधान के लिए कोई आगे नहीं आता है इसलिए वेप्याएं विभिन्न प्रकार के समस्याओं का सामना करते हुए रहस्यमयी रूपी दलल में ही अपना जीवन व्यतीत कर इस जाल से मुक्ति का सपना देखते हुए मृत्यु के गर्भ में समा जाती है पर कोई इनका स्वप्न पूरा करने नहीं जाता है वेप्याजीवन के दर्द से बेखबर राष्ट्र पुरुषों पर व्यंग्य करते हुए मोहनदास नैमिषराय लिखते हैं- “पुरुष की शारीरिक भूख मिटाने के लिए भारतीय समाज और विशेष रूप में हिन्दू समाज ने वेप्यावृत्ति को जायज माना है। देश में बहुत कम ऐसे महापुरुष हुए जिन्होंने वेप्यावृत्ति समाप्त करने के लिए आन्दोलन किए। “२० हमारा देश आजाद हो गया और अंग्रेज देश छोड़ कर चले गए पर परम्परा रूप देवदासी प्रथा जो सदियों से चली आ रही है और जिसने वेप्यावृत्ति का गंभीर रूप धारण कर लिया है उन वेप्याओं को आज भी इस वेप्यावृत्ती रूपी गुलामी से आजादी नहीं मिल पा रही है- “आजादी की खुमारी अभी खत्म नहीं हुई थी जेलों तक के कैदी छोड़ दिए गए थे। लेकिन गुलामी के इन पिंजरों से रंडियों की मुक्ति नहीं हुई थी वे अभी भी अपने-अपने पिंजरों के

भीतर थी और मुक्त होने को बेताब थी लेकिन किसी राष्ट्र पुरुष को इन रंडियों की मुक्ति का खयाल नहीं आया।..... गोरे चले गये, पर उन्हें मुक्ति नहीं मिली। काले शासकों को आजादी की गूंज में उनके दुःख दर्द सुनाई ही नहीं दिए। न ही ध्यान रहा कि देश में कई लाख ऐसे नागरिक हैं, जो दोहरी गुलामी की जंजीरों में कैद हैं। “२१ मधु कंकरियाँ का यह उपन्यास वेप्या जीवन का प्रमाणिकेंदस्तावेज है वेप्याओं को किस तरह से मानसिक-शारीरिक कष्टों का सामना करना पड़ता है इसका यथार्थ चित्रण किया गया है। समाज को वेप्या उन्मूलन के लिए अपना नजरिया बदलने की आवश्यकता है।

संदर्भ ग्रंथ

- सीमोन द बोउवार, स्त्री उपेक्षिता, पृ.सं. २३
 राजेन्द्र यादव, आदमी की निगाह में औरत, पृ. सं. ५
 पुरुषोत्तम अग्रवाल, संस्कृति वर्चस्व और प्रतिरोध, पृ.सं. ६८
 मधु कंकरियाँ, सलाम आखरी, पृ.सं. १४
 वही पृ.सं. १६
 वही पृ.सं. ४२
 वही पृ.सं. २९
 वही पृ.सं. २२
 वही पृ.सं. ०८
 वही पृ.सं. ३८
 वही पृ.सं. ७७
 वही पृ.सं. १३
 वही पृ.सं. ०९
 मोहनदास नैमिषराय आज बाजार बंद है पृ.सं. ०५
 वही पृ.सं. ८६
 वही पृ.सं. ७२
 वही पृ.सं. ७७
 वही पृ.सं. १३
 डॉ. सदानंद भोसले इक्कीसवीं सदी के सिखर उपन्यासों में संवेदना पृ.सं. ३५
 वही पृ.सं. ५
 मोहनदास नैमिषराय आज बाजार बंद है पृ.सं. ८६

हिन्दी का शब्द भंडार

पुनम देबनाथ, और सुनिता बनसोड

हिन्दी विभाग

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपुर

सारांश

हिन्दी भाषा का इतिहास अनेक राजनीतिक और सामाजिक क्रान्तियों एवं उथल-पुथल के बीच से गुजरने वाला इतिहास है। उसका जन्म ही उस समय हुआ जब देश संक्रांती-काल से गुजर रहा था। जिस भूभाग में वह बोली जाती है वह भी देश का हृदय-प्रदेश रहा है। जहाँ सर्वाधिक राजनीतिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक उथल-पुथल हुई है अतः उसमें परिवर्तन होना स्वाभाविक था। विदेशी आक्रान्ताओं की लोलुप दृष्टि इस उर्वर भूमि के वैभव पर सदा रही, उन्होंने इस पर आक्रमण किया और इसकी संस्कृति, धर्म, भाषा आदि को भी प्रभावित किया।

हिन्दी की परम्परा भी अत्यंत प्राचीन है। वह भारत की प्राचीनतम आर्यभाषा संस्कृत की पौत्री है। साथ ही हिन्दी भाषा आरम्भ से ही संपूर्ण देश के विविध भागों के बीच विनिमय की भाषा रही है। साधु-सन्तों ने भी इसी को अपनाया और जहाँ भी वे लोग बातें करते थे, इसी भाषा को अपनाते थे। ऐसी स्थिति में हिन्दी का देश की अन्य भाषाओं-द्रविड परिवार, आग्नेय परिवार तथा आर्य परिवार की भाषाओं से प्रभावित होना स्वाभाविक था। विदेशी शासकों और उनकी भाषाओं-मुसलमानी तथा यूरोपीय ने भी उसे प्रभावित किया है।

शब्दार्थ :-

प्राकृत - एक भाषा

तत्सम - उसके समान

तद्भव - मूल से उत्पन्न

प्रस्तावना :-

भाषा के माध्यम से हम अपने विचारों को तथा भावों को दूसरों पर अभिव्यक्त करते हैं। वाणी का यह वरदान केवल मनुष्य को ही मिला है। भाषा के मुख्यतः तीन अंग होते हैं-ध्वनी समूह, शब्द समूह, और वाक्य। भाषा के मूल में होती है ध्वनि। ध्वनियों से बनते हैं अक्षर या वर्ण। अक्षर या वर्णों से बनते हैं शब्द। शब्दों में जब प्रत्यय लगते हैं तब वे बनते हैं पद। और वाक्य पदों से बनता है भाषा। भाषा एकान्त में विकसित होने वाली वस्तु नहीं। उसका निर्माण ही विचार-विनिमय के लिए होता है। फिर जैसे सभ्यता का विकास होता जाता है, आवागमन के साधनों के विकास के साथ सम्पर्क और संसर्ग (फैलना) के अक्सर बढ़ते जाते हैं, भाषा में भी विकास होता जाता है और उसका वेश-विन्यास, रूप-आकार बदलता चलता है। यह परिवर्तन या विकास भाषा के सभी अंगों-ध्वनि, शब्द-समूह एवं वाक्य रचना पर दृष्टिगत होता है।

तत्सम् :-

तत् और सम के योग से तत्सम् शब्द बना है। 'तत्' का अर्थ है 'वह' और सम का अर्थ है 'समान'। इसका शाब्दिक अर्थ होता है उसके समान। उसके समान अर्थात् मूल के समान। दूसरे शब्दों में मूलभाषा में प्रयुक्त रूप के समान वे शब्द जो मूल भाषा के ज्यों के त्यों रूपों में ही व्यवहार में आते हैं। उन्हें तत्सम् शब्द कहते हैं। जैसे :- कृष्ण, कर्म, धर्म, सूर्य, पुस्तक, पुष्प, यात्रा, अग्नि आदि। इस संदर्भ में यह बात उल्लेखनीय है कि, तत्सम् कहे जानेवाले सभी शब्द मूलतः संस्कृत के ही नहीं हैं। हुआ यह कि अन्य भाषाओं से भी आकर अनेक शब्द संस्कृत में ज्यों के त्यों या परिवर्तित रूप में ग्रहित हुए और उनका प्रयोग होने लगा, फिर वे संस्कृत के मान लिए गए वे आज तत्सम् ही माने जाते हैं। जैसे परशु, असुर अशिरियन शब्द। कुप, शलाका-ग्रीक शब्द। बाण, गंगा, लिंग-ऑस्ट्रिक भाषा। कला, पुज्य, रात्री-द्रविड शब्द। यवन - युनानी शब्द। निशाने, बारिश-ईरानी शब्द। खच्चर-तुर्की शब्द। चीन-चीनी शब्द है।

हिंदी में प्रत्युक्त तत्सम शब्द स्रोत की दृष्टि से चार प्रकार के हैं।

१ प्राकृतों : पालि, प्राकृत, अपभ्रंश से होते हुए आनेवाले शब्द-अचल, अचला, काल, अध, कुसुम, जंतु, दण्ड आदि। इस वर्ग के शब्दों की संख्या बहुत बड़ी है। इनमें शब्द ऐसे हैं जो संस्कृत से परंपरागत रूप में प्राकृतों को मिले और जो विशिष्ट कारणों से अपने स्वरूप को अक्षुण्ण रख सके। दूसरे वे शब्द जो संस्कृत से प्राकृत पर प्रभाव स्वरूप, प्राकृतों में प्रयुक्त हुए। अर्थात् आगत शब्द

(Loon Ward) रूप में संस्कृत से प्राकृतों में आए। ऐसे शब्दों के तद्भव रूप भी प्राकृतों में मिलते हैं।

२ संस्कृत से सीधे हिन्दी में :- जैसे कर्म, विद्या, ज्ञान, क्षेत्र, कृष्ण, मार्ग, पुष्प, आदि। ऐसे शब्दों की संख्या पहले प्रकार से ज्यादा है। सर्वाधिक तत्सम शब्द सभी आधुनिक आर्य भाषाओं में इसी रूप में आये हैं।

३ संस्कृत व्याकरणिक नियमों के आधार पर हिंदी में निर्मित तत्सम शब्द :- इस प्रकार के अधिकांश शब्द आधुनिक काल में शब्दों की कमी की पूर्ति के लिए बनाए गए हैं और बनाए जा रहे हैं। जैसे जलवायु (आबोहवा) वायुयान (हवाई जहाज या ऐरोप्लेन) प्राध्यापक Lecturer प्रभाग Section रेखाचित्र (Sketch) निर्देशक (Direction) आदि ऐसे शब्द पारिभाषिक शब्दों के लिए लाखों की संख्या में बने हैं।

४ अन्य भाषाओं से आए तत्सम शब्द :- इस वर्ग के शब्दों की संख्या अत्यल्प है कुछ थोड़े से शब्द बंगाली तथा मराठी से आए हैं। इनमें कुछ शब्द ऐसे हैं जो संस्कृत भाषा में भी प्रयुक्त होते थे और कुछ ऐसे हैं जो इन भाषाओं में संस्कृत के आधार पर बने।

बंगाली भाषा से-उपन्यास, गल्प, कविराज, संदेश, अभिभावक, निर्भर, स्वप्नील, धन्यवाद आदि।

मराठी भाषा से :- वाङ्मय, प्रगति।

हिंदी में प्रयुक्त होनेवाले तत्सम शब्द संज्ञा, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया तथा अव्यय हैं।

संस्कृत संज्ञा शब्द :- कृष्ण, कुसूम, मित्र, पत्र, देव, वृक्ष, मनुष्य, ऋषि, रवि, अग्नि आदि।

विशेषण :- नूतन, पूरातन, सुंदर, श्वेत आदि।

तद्भव :-

'तद्' और 'भव' के योग से तद्भव शब्द बना है। तद् का अर्थ है उससे और भव का अर्थ है उत्पन्न। अर्थात् मूल से उत्पन्न। संस्कृत, पालि, प्राकृत, अपभ्रंश से क्रमशः विकसित होकर आधुनिक भारतीय आर्य भाषाओं में आए हैं। आज हिंदी में तद्भव शब्दों का बाहुल्य है।

हिन्दी शब्द समुह में सबसे अधिक संख्या उन शब्दों की है जो प्राचीन आर्य भाषाओं से मध्यकालीन भाषाओं में होते हुए चले आ रहे हैं। इन्हें तद्भव कहा जाता है। इनमें से अधिकांश का संबंध संस्कृत से जोड़ा जा सकता है। कुछ शब्द ऐसे भी हैं जिनका संबंध संस्कृत से नहीं जुड़ता कदाचित् उनका उद्गम प्राचीन भारतीय

आर्यभाषा के ऐसे शब्दों से हुआ है जिनका प्रयोग साहित्यिक संस्कृत में न होता था। ये शब्द प्रायः मध्यकालीन भारतीय आर्यभाषाओं से होकर हिन्दी में आए हैं। जन बोलीयों में ये शब्द अधिक पाये जाते हैं, साहित्यिक हिन्दी में कम पर वस्तुतः ये ही हिन्दी शब्द हैं। जैसे आग, बच्चा, कन्हैया, वास्तविक।

हिन्दी प्रदेश की उपभाषाओं बोलियों में सर्वाधिक संख्या तद्भव शब्दावली की है। तद्भव शब्दावली जनता के अधिक निकट की होती है। जिस भाषा में तद्भव शब्दों के स्थान पर अन्य भाषाओं से लिए गए शब्द तथा प्राचीन भाषाओं से तत्सम शब्दावली बढ़ती जाती है वह जनता से दूर होती जाती है। राजभाषा के रूप में विकसित आज की हिन्दी में तत्समता की भरमार होने से दुरुहता (कठिनाई) तथा अलगाव (दुरियाँ) (मनमुटाव) आता जा रहा है। वैसे देखा जाए तो तद्भव शब्द ही हिन्दी के मेरूदण्ड हैं। हिन्दी के सभी सर्वनाम तद्भव हैं। विशेषणों तथा अव्ययों से तद्भव पर्याप्त मात्रा में हैं। केवल संज्ञापद ही ऐसे हैं जिनसे तत्समता बढ़ रही है। हिंदी के तद्भव शब्दावली : ओढ़ना, कपड़ा, काका, कान, घोड़ा, काम, हाथ, चाचा, झुला, बेलन, बहिन, भाई, मक्खी, रूई, सास, मासी, ससुर, ससुराल, पाँव, बैल, दाल, भात, साग, सुई आदि। अव्ययों के रूप :- यहाँ, वहाँ, जहाँ, कहाँ, अब, तब, कब, चाहे, मानो, तक, ज्यों आदि। उल्लेखनीय बात यह है कि हिन्दी और उर्दु की तद्भव शब्दावली लगभग एक है।

देशज:-

देशज को देशी भी कहा जाता है देशी का शाब्दिक अर्थ है देश का। जो स्थानीय पदार्थ होते हैं उनकी संज्ञा भी 'देशी' से दी जाती है। जो शब्द विदेशी नहीं हैं, वे देशी कहे जाते हैं। अर्थात् जो शब्द न तो प्राचीन आर्य भाषा से आए हैं और न ही विदेशी हैं, वे देशी कहे जाते हैं।

दूसरा देशज शब्द का अर्थ है देश से या देश में उत्पन्न। यह शब्द पुराना नहीं है। इस भाव को व्यक्त करने के लिए प्राचीन काल से दूसरे शब्द, देशी देश्य ही अधिक चलते थे। इन शब्दों का प्रयोग शब्द ही नहीं 'भाषा' के अर्थ में भी किया जाता था। इन शब्दों का प्रयोग व्यापक अर्थ में न होकर सीमित अर्थ में किया जाने लगा। वर्तमान भाषाविद् देशी के स्थान पर देशज का प्रयोग अधिक करने लगे जिसके भ्रांति से बचा जा सके।

देशी अथवा देशज प्रायः दोनो शब्द शब्दार्थ की दृष्टि से किंचित भिन्न होते हुए भी हिन्दी में समानार्थक हैं जिसमें उस शब्दावली को समाहित किया जाता है जो अन्य प्रायः स्वीकृत कोटिया में नहीं

आती। ऐतिहासिक दृष्टि से भरत के मतानुसार तत्सम और तद्भाव से भिन्न शब्द देशी हैं।

चण्ड के अनुसार संस्कृत और प्राकृत शब्दों से भिन्न शब्दों को देशी माना जाए। संस्कृत में ही सौ से अधिक ऐसे शब्द हैं जिन्हें आर्यभाषाओं से उत्पन्न नहीं माना जा सकता। यह भी माना जाता है कि 'ट' वर्ग युक्त शब्द संस्कृतेत्तर हैं समय पर जो आर्येत्तर शब्द आते हैं ये ही देशी कहे गये। काफी प्रयत्न करने पर भी संस्कृत में 'देशी' शब्द बने रहे। पिशेल के अनुसार देशी शब्दों में कुछ अनार्य शब्द भी आ गए हैं। किंतु अधिक शब्द मूल आर्य भाषा के शब्द भंडार से हैं। जिन शब्दों का संस्कृत के शब्द का संस्कृत के पास कुछ भी सादृश्य नहीं है, 'उनको' 'देश्य' या 'देशी' बोला जाता है। ऐतिहासिक स्रोत की दृष्टि से देशी वे शब्द हैं जो संस्कृत प्राकृत की परम्परा से न आए हो और न सिद्ध किया जा सके। द्रविड तथा मुण्ड भाषा परिवारों से आए शब्द भी देशी ही माने जाते हैं। बोलचाल में विकसीत स्थानीय, अनुकरणात्मक शब्दों को भी देशी ही कहा जाता है। बृहत् शब्द सागर में लगभग पाँच हजार देशी शब्द हैं। जैसे : ठाट, ठठरी, ढोक, अटकल, ऊटपँटाग, खचाखच, गिचपिच, गिटपिट, घिसपिस, घराँटा, झकझक, टीमटाम, थप्पड, भडास, हल्ला, हिचकी, हुल्लड, झुग्गी, थपेडा, धडाम, फराँटा आदि।

आगत शब्दावली :

अन्य देशों की भाषाओं से आए हुए शब्द विदेशी कहलाते हैं। विदेशी भाषाओं से कुछ शब्द प्राकृत काल में आए, कुछ मध्यकाल में तथा कुछ आधुनिक काल में आए हैं।

पश्तो शब्द :- पश्तो या अफगानी भारोपीय परिवार की भाषा है तथा भारत-ईरानी वर्ग में आती है। अफगाणिस्तान से भारत का संबंध बहुत प्राचीन है। अफगाणिस्तान के कुछ भाग भारतीय राजाओं के अधिकार में भी रह चुके हैं। इसके अतिरिक्त हमारा अधिकांश स्थल-व्यापार उसी रास्ते से होता रहा है। मध्ययुग में अफगानी लोग काफी संख्या में भारत में आए तथा उनके कई सरदारों ने यहाँ अपनी सल्तनतें स्थापित की। इन्हीं कारणों से पश्तो भाषा के शब्द हिंदी में देखने को मिलते हैं। कुछ शब्द इस प्रकार :- पठान, मगरगश्ती, गुण्डा, अचार, तडाक, खराँटा, तहस-नहस, जमालगोटा, अखरोट, पटाखा, डेरा, कलूटा, गडबड, लताड, लुच्चा, नगाडा, हडबडी, हमजोली, अटकल, भडास, इत्यादी। विद्वानों का मत है कि हिंदी में पश्तो भाषा के लगभग १०० शब्द आए हैं।

तुर्की शब्द :- तुर्किस्तान से भी भारत का संबंध प्राचीन है। यह

संबंध धर्म, व्यापार, तथा राजनीति आदि स्तरों पर था। १००० ई. के बाद तुर्क बादशाहों द्वारा भारत में राज्य स्थापना के कारण हिन्दी में तुर्की के बहुत शब्द आए हैं। खिलजी, तुगलक, मुगल बादशाह तुर्क के थे, और उनकी सेना में भी पर्याप्त संख्या तुर्की की थी। हिन्दी भाषा में तुर्की शब्दों की संख्या लगभग १२५ है। वे शब्द हैं :- आका, चाक, कैची, काबू, कुली, खाँ, गलीचा, चिक, तमगा, तमचा, तोप, दरोगा, बावर्ची, बेगम, चम्मच, लाश, सौगात, बीबी, बाबा, चेचक, सुराग, बारूद, नागा, कूच, कूर्क, गनीमत, मुगल, ठाकुर, आदि। तुर्की से हिन्दी में आगत शब्दों में सबसे बड़ी संख्या सेना से संबंधित है।

३. अरबी-फारसी शब्द :- भारत और ईरान के संबंध बहुत पुराने हैं। ईरानी और भारतीय आर्य भाषाएँ एक मूल भारत ईरानी से विकसित हैं। यही कारण है कि अनेकानेक शब्द कुछ थोड़े परिवर्तनों के साथ संस्कृत और फारसी दोनों में मिलते, जैसे :- अभ्र-अब्र, अश्व-अस्व, आपत्ति-आफत, बात-बाद, दश-दह, मास-माह, नम्र-नर्म, छाया-साया। १००० ई. के बाद मुसलमान शासकों के साथ फारसी भारत में आई और उसका अध्ययन-अध्यापन होने लगा। कचहरियों में भी उसे स्थान मिला। हिन्दी में जो फारसी शब्द आए, उनमें काफी शब्द अरबी के भी थे। वस्तुतः ये शब्द फारसी के माध्यम से आए हैं। आज हिन्दी में फारसी शब्दों की संख्या छः हजार है। इनमें से ३५०० शब्द फारसी के तथा २५०० शब्द अरबी के हैं। ये शब्द विषय की दृष्टि से कई प्रकार के हैं।

जैसे :- रोजा, मजहब, कुरान, सुन्नी, शिया, नबी, पैगांबर, सरकार, तहसीलदार, चपरासी, वकील, मुख्तार, मुंशी, खजांची, हाकिम, अदालत, फौज, जमादार, हमला, गोलदांज, पाजामा, कमीज, मोजा, दस्ताना, साफा, मुहल्ला, देहात, शहर, जिल्हा, कस्बा, खत, लिफाफा, पता, अंजीर, बादाम, सेव, मेवा, अंगूर, नाशपाती, किशमिश, पिस्ता, तरकारी, सब्जी, पुदीना, खरबुज, तरबुज, कुल्फी, बरफी, हलवा, जबेली, कलाकंद, बालुशाही, गुलाब जामुन, इत्र, सुर्मा, साबुन, हजामत, आईना, शीशा, कुर्सी, तरकत, बागवान, दर्जी, दलाल, हलवाई, जुलाहा, मकान, बुनियाद, दीवार, दरवाजा, दालान, मंजिल, जीना, बरामदा, तहखाना, हकीम, लब्ज, बुखार, हैजा, लकवा, जुकाम, दवा, मरीज, मर्ज, बीमार।

४. पुर्तगाली शब्द :- भारत में पुर्तगाली लोग बहुत पहले आ गये थे

किंतु हिन्दी प्रदेश से उनका विशेष संबंध नहीं हुआ यही कारण है कि उनकी भाषा से आए शब्द प्रायः बाँगला आदि भाषाओं के माध्यम से हिन्दी में आए हैं। हिन्दी में पुर्तगाली शब्द १०० से कम ही हैं। जैसे, अलमारी, आलपिन, आया, चाय, तम्बाकू, तौलिया, पपीता, पाव, रोटी, पादरी, पिस्तोल, बिस्कुट, बोटल, संतरा, आदि।

अंग्रेजी शब्द :- १८०० ई. के लगभग हिन्दी प्रदेश मुसलमानों के शासन से निकलकर अंग्रेजी शासन के अंतर्गत रहा। सन १९४७ तक भारत अंग्रेजी शासन के अंतर्गत रहा। इसी बीच अंग्रेजी यहाँ की राजभाषा बन गई। पिछले डेढ़ दो वर्षों से हिन्दी भाषिक अंग्रेजी शब्दों का प्रयोग करते हैं कि वाक्य में आधे शब्द अंग्रेजी के होते हैं और आधे हिन्दी के। जैसे : प्लीज, डिस्टर्ब, मत करो। लंच कर रहा हूँ। कोर्स कंप्लीट हुआ। उदा. बस, स्कुटर, ट्रेन, ट्रक, क्रिकेट, कोट, पेन्ट, आई, जनवरी, पोस्टकार्ड, मनीआर्डर, आदि।

६. फेंच शब्द :- कारतूस, कुपन, पिकनीक, मेम, बेसिन, टेबुल, कप, मेयर, मास्टर, मशीन आदि

७. चीनी शब्द :- कीचक, सिंदूर, तसर, लीची, आदि

८. ईरानी :- गंज, तूत

९. डच शब्द :- तुरूप, वम, इस्कुप, आदि

१०. स्पेनी शब्द :- सिगार, सिगरेट कार्फ आदि

११. रूसी शब्द :- जार, सोवियत, टेंगा, बोल्शेविक, समोवार, मेट्रो, कॉमरेड आदि

१२. लैटिन शब्द :- दिनार आदि

१३. जर्मन शब्द :- किंटरगार्डन, वैगन, सेमिनार आदि

१४. आस्ट्रेलियन :- कांगारू, बुमेरांग, आदि

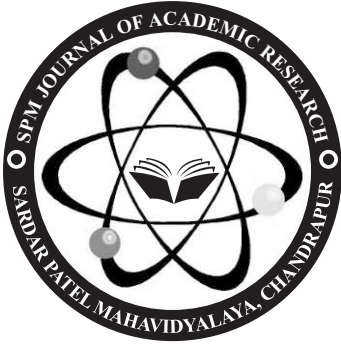
१५. आफ्रिकी शब्द :- जेब्रा, चिम्पैंजी, आदि

१६. जापानी शब्द :- रिक्शा, मेट्रो, कॉमरेड आदि

१७. इटैलियन :- लॉटरी, रॉकेट, पिओनो, वायलिन, ओपेरा, कार्टून, लावा, मलेशिया, स्टुडियो आदि।

संदर्भ ग्रंथ

- हिन्दी साहित्य कोष - डॉ. महेन्द्र कुमार मिश्र
- परिष्कृत हिन्दी व्याख्यान - डॉ. कपूर
- भाषा विज्ञान - डॉ. भोल्लानाथ तीवारी
- प्रयोजनमूलक हिन्दी - डॉ. पुरुषोत्तम वाजपेयी

नारी चेतना पंक्ति : पंतजी के संदर्भ में

सुधांशु गौर रॉय और शैलेंद्र कुमार शुक्ल
हिन्दी विभाग
सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपुर

सारांश

नारी कों सिर्फ एक खिलौना न मानकर उन्हें अपने-आपमें स्वतंत्र तथा स्वावलंबी बनने का साहस देना चाहिए। इन विचारों से पता चलता है कि पंतजी छायावाद की कल्पना लोक से निकलकर यथार्थवाद के जगत में उन्मुक्त हुआ है। यथार्थवाद की धरातल में आकर पंतजी जीवन के प्रति दृष्टिकोण को वास्तविकता के रूप से देखने लगे। जीवन के नवीन मूल्य को स्थापना करने के लिए पंतजी ने सामाजिक जीवन का यथार्थ चित्रण किया है, जिससे कि नवीन चेतना का अवधारणा स्थापित हो सके और जीवन के वास्तविकता को नजदीक से देख सके। भारतीय नारी में मानवता की भावना कूट-कूट कर भरी है और पूरे संसार में भारतीय नारी इस भावना को आगे बढ़ा सकती है।

बीज शब्द : सृजीत, यथार्थवाद, वास्तविकता, प्रगतिशील, सामर्थवान, जागृत, सशक्त।

प्रस्तावना :

‘ग्राम्या’ काव्य-संग्रह में कवि कल्पना को त्यागकर यथार्थ की रोषनी की ओर जाने लगे। ग्रामीण महिलाओं को शिक्षा की व्यवस्था तथा उस शिक्षा से उनकी नैतिक जिम्मेदारी का अभ्यास इस संग्रह में किया गया है। गाँवों की अवस्था का वर्णन करते हुए कवि कहते हैं कि इस दुखभरी और निराशापूर्ण वातावरण में भी कहीं-न-कहीं आशा की ज्योति लिए हुए स्त्रियाँ बैठी हुई हैं, जिससे उनके जीवन से निराशा रूपी बादल हट जाए और आशा की पहली किरण दिख जाए। द्विवेदीयुगीन कविता में नारी का रूप करुणा तथा दया की भावना है पर छायावाद में नारी का रूप उग्र है। नारी को यथोचित सम्मान की भावना छायावादी कवियों द्वारा ही हुआ। द्विवेदीयुगीन कविता में विधवा स्त्रियों का चित्रण किया गया है तथा उनको अनाथाश्रम में रखकर उनको भरण-पोषण देने की बात कही है, लेकिन वही छायावादी में उन्हें पुनर्विवाह करने पर जोर दिया जाता है। एक युग से दूसरा युग आते-आते विचारों में यह परिवर्तन दृष्टिगोचर होता है।

मातृभूमि के लिए अपने प्राण तक न्यौछावर कर देने वाली नारी हमारे भारतवर्ष में कम नहीं मिलेंगे। सैकड़ों नारी तथा महिला ऐसी हैं जो अपनी मातृभूमि के लिए खुद को समर्पित कर दी हैं। पुरुषों के साथ-साथ नारियों में भी समर्पित की भावना कूट-कूट कर भरी होती है, पर स्त्रियों को अनुकूल वातावरण के अभाव में इस ज्वाला को बुझा देना पड़ता है। धीरे-धीरे नारियों में स्त्री स्वतंत्र का भाव जागृत होने लगा तथा। राष्ट्रीय चेतना का भाव बढ़ने लगा। पंतजी की सामाजिक भूमिका अत्यधिक प्रखर रहा है। सामाजिक विचार को प्रखर करते समय हमारे विचारों का आधार परिवर्तन या प्रगतिशील होना चाहिए, अगर विचार प्रगतिशील होगा तो हमारा सामाजिक संबंध भी प्रगढ़ होगा। इसी प्रखर विचारों के मूल में नारी-स्वतंत्रता ही दिखाई देती है। अपने काव्य में वे नारी स्वतंत्र का पूर्ण रूप से समर्थन किया है तथा इनके पोषण करनेवालों का विरोध किया। नारी को पोषण, अत्याचार से मुक्त कराने के लिए पंतजी हमेशा प्रयत्नशील रहे हैं। पंतजी जानते थे कि नारी-मुक्ति में ही हमारी स्वच्छ स्वतंत्र है।

पंतजी के मन में नारी के प्रति अटूट श्रद्धा, भक्ति, स्नेह विद्यमान हैं तथा उनके दयनीय दृष्टांत देखकर पंतजी के हृदय करुणा से भर जाते हैं। प्रकृति में पंतजी नारी की झलक देखते हुए कहते हैं -

“जिसकी सुंदर छवि उशा है

नव वसंत जिसका श्रृंगार

तारे हार-किरीट सूर्य षषि

मेघकेष, स्नेहाश्रु, तुशार

मलयानिल मुख वास जलाधि मन

लीला लहरों का संसार।”.....४

उक्त पद्यांश से पता चलता है कि पंतजी नारी का वर्णन तो किया ही है, इसके साथ-साथ नारी के हर एक छवि को प्रकृति में देखा है। नारी के उदात्त और सामर्थवान रूप पंतजी के काव्य में उद्घृत किया गया है। परिस्थितिनुसार पंत के विचारधारा में काफी परिवर्तन आता गया और इसके परिणाम स्वरूप उन्होंने नारी का उद्धार तथा विकास के लिए हमेशा प्रयत्नशील रहे। ग्रामीण जीवन में अभावों से भरा हुआ, गरीबी से त्रास्त, अशिक्षा, अंधविश्वास आदि से जकड़ा हुआ समाज-व्यवस्था में नारी का दैनंदिन अवस्थाओं के बारे में बताया है। नारी को पहले हिन दृष्टि से देखा जाता था किंतु साहित्यकारों के प्रयासों से यह भावना कमजोर पड़ता गया। विशेष रूप से छायावादी कवियों का प्रयास इसमें असाधारण रहा है। स्त्रियों को इन हीन दृष्टिकोण वाले समाज से निकलने का प्रयास इन छायावादी कवियों ने विशेष रूप से किया है।

निष्कर्ष :

इन कवियों में खास करके पंतजी की भूमिका सरहनीय रहा है। पंतजी ने प्रकृति के हर रूप में नारी को देखने का प्रयास किया तथा इन्हीं के प्रयासों के माध्यम से नारी चेतना प्रत्येक कवियों का एक प्रतीक बन गया। सिर्फ पंत ही नहीं सम्पूर्ण छायावादी काव्य में नारी का एक महत्वपूर्ण भूमिका रहा है। छायावादी कवि नारी को एक बल था षक्ति मानकर लोगों की चेतनाओं को जागृत की तथा इन चेतनाओं के माध्यम से नारी एक सशक्त दृष्टिकोण को अपनाकर अपना विकास कर सकें छायावादी कवियों के माध्यम से भले ही स्त्रियों को कोई मंजिल नहीं मिली, किंतु आगे के साहित्यकारों के लिए एक राजमार्ग दिखाई देने लगे।

संदर्भ ग्रन्थ सूची

१. पंत ग्रन्थावली भाग-१,
कविता क्रमांक - ११, कवि सुमित्रानंदन पंत।
२. सुमित्रानंदन पंत - प्रो. सदानंद प्रसाद गुप्त।
३. निराला काव्य की छवियाँ, लेखक - नंद किशोर नवल।
४. सुमित्रानंदन पंत का परवर्ती काव्य, लेखक - डॉ. सुमन कँवर।
५. पंत का उत्तर, काव्य - मीरा श्रीवास्तव।
६. पंत सहचार, संपादक - अशोक वाजपेयी।

हुंडा बळी - एक ज्वलंत समस्या

प्रिती बाबुराव वानखडे आणि उषा खंडाळे

गृहअर्थशास्त्र विभाग

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपुर

सारांश

हुंडा बळी हा विषय निवडण्याचा उद्देश असा आहे की , हुंडाबळी ही समाजातील गंभीर समस्या बनत आहे. आणि त्या विषयी समाजातील लोकांची मानसिकता बदलणे आवश्यक झाले आहे. हुंडा या प्रवृत्ती मुळे कितीतरी मुलींना आत्महत्येला प्रवृत्त व्हावे लागते. आणि मुलींच्या आई वडीलांची मानसिक कुंचबना होते. त्यांना वेगवेगळ्या प्रकारचा मानसिक त्रास सहन करावा लागतो. म्हणुन समाजातील लोकांचा मुलीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण बदलण्याची जरूरी आहे. आणि या समस्येवर प्रकाश टाकणे आवश्यक आहे.

बीजशब्द :-

कौमार्ये , भौतिकवादी , गतजन्माचे , शरणागती , तत्वज्ञान , सक्षम , रक्षति , वार्धक्ये.

प्रस्तावना :-

“पिता रक्षति कौमार्ये भर्ता रक्षति यावैनं पत्रो रक्षति

वार्धक्ये न स्त्री स्वतंत्र मर्हति ॥”

अर्थात्

पिता बालपणात, पती यावैनकाळात, आणि मुलं वृद्धावस्थेत स्त्रीची रक्षा करतात. स्त्री ही कधीही स्वतंत्र असू शकत नाही. प्रकृतिन स्त्रीला कोमल बनविले आणि पुरुषांना बली. या बळाच्या आधारावर आणि आपला स्वाथ साधण्यासाठी तो नहेमीच स्त्रीवर अत्याचार करित असतो भारतात चालत आलेल्या अनेक प्रथेपैकी हुंडा प्रथा आधुनिक काळातील भारतीय समाजाच्या विवाह संस्थेला लागलेला एक कलंक आहे. केवळ हिंदु समाजच नव्हे तर जैन, मुस्लीम इत्यादी समाज सुद्धा हुंडा प्रथेमुळे त्रस्त आहे.

वराला हुंडा देउन लग्न करण्याच्या पद्धतीमुळे एक नवीन समस्या निर्माण झाली आहे. हुंड्यासाठी नवविवाहीतेला जाळुन टाकल्याचा, विहीरीत ढकलून दिल्याचा, आत्महत्येसाठी प्रवृत्त केल्याच्या, सासु, नणंदा, पतीने वधुला जीवे मारल्याच्या घटना वृत्तपत्रातून आपण रोजच पाहतो. विशिष्ट रक्कम, धन किंवा काही वस्तु दिल्याशिवाय मुलीचा विवाह करणे आज अशक्य झाले आहे.

भौतिकवादी तत्वज्ञानाच्या प्रभावातून हुंडा पद्धतीचे प्रस्थ आधुनिक काळात अधिकच वाढले आहे. त्यामुळे मुलगी जन्माला येणे हेच एक संकट समजले जाते. मुलगी म्हणजे कुटुंबाची आपत्ती आणि गत जन्माचे पाप आहे. असे मानले जाते आज सुद्धा स्त्रीला समाज व्यक्ती म्हणून किंमत देत नाही. तिच्याकडे आजही पुरुषाच्या उपभागाचे साधन म्हणून पाहिले जाते.

पूर्वी वधूपिता आपल्या मुलीला कलात्मक व सुशोभित वस्तु दागिने भेट म्हणून देत असत. परंतु हीच प्रथा वरिष्ठ वर्गातून हळुहळु सामान्य वर्गापर्यंत येउन पोहोचली तेव्हा तिचे विकृत स्वरूप समोर येऊ लागले. आज वरपक्षाकडून वधुपक्षाची केली जाणारी अडवणूक व पिळवणूक, हुंड्यासाठी घेण्यात येणाऱ्या बटैका, त्यातून होणारी सौंदर्याची यातना समस्या अधिक तिब्र व विकृत होत गेल्याचे दिसून येते.

उद्दीष्टे :-

१) हुंडा पद्धतीला आडा बसण्यासाठी जनजागृती करणे

२) स्त्रियांना समाजात एक व्यक्ती म्हणून मानाचे स्थान मिळावे या साठी प्रयत्न करावे

३) चळवळीच्या माध्यमातून हुंडा प्रथेला पायबंद घालण्यासाठी जागृती करणे

४) जागृती विषयक अनेक कार्यक्रमातून महिलांचा सहभाग वाढविणे

५) स्त्री - शिक्षणातून महिलांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे.

६) भारतीय समाजाला हुंडा पद्धतीविषयी जी मानसिकता निर्माण झाली आहे. तिला बदलविणे गरजेचे आहे.

७) यवकांच्या मनावर महिलांविषयी आदर व समानतेचे तत्व रुजविणे

८) महिलांना सक्षम करणे

गृहित कृत्ये -

१) ग्रामीण भागातील स्त्रिया या परंपरावादी आहेत.

२) हुंडा पद्धती ही महिलांच्या व समाजाच्या अशिक्षित पणामुळे मोठ्या प्रमाणात फोफावत आहे.

३) हुंडा पद्धती ही समाजाला पोखरून टाकणारी प्रथा आहे.

४) यवकांनी हुंडा पत्रेला विरोध करायला हवा. व त्याविषयी जागृत निर्माण करायला हवी.

५) हुंडा पद्धतीशी निगडित प्रथा, परंपरा, नष्ट करायला हवा.

६) हुंडा पद्धती ही समाजाला लागलेली किड आहे.

७) खोटी प्रतिष्ठा मिळावी म्हणून हुंडा पद्धती वाढत आहे.

८) हुंडा पद्धतीमुळे स्त्री जातीने मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते.

९) तसेच समाजाची हानी होते.

१०) हुंडा पद्धती ही समाजातून समळू नष्ट करायला हवी.

हुंड्याची कारणे :-

१) हुंडा पद्धती ही एक सामाजिक प्रथा आहे. हुंडा दिला आहे किंवा घेतला नाही तर अलिकडे ते कमी प्रतिष्ठेचे लक्षण समजले जाते.

२) वधूपिता जितका जास्त हुंडा देईल तितका त्यांचा सामाजिक दर्जा श्रेष्ठ मानल्या जाते

३) भारतीय हिंदु समाजात परंपरेने स्त्रियांना दर्जा हा कनिष्ठ मानण्यात आला आहे.

४) नवविवाहीत वधु - वरास नव्यानेच संसाराची उभारणी करावयाची असल्यामुळे वधु वरास मदत म्हणुण हुंड्यांची रक्कम किंवा गृहउपयोगी वस्तु दिल्या जातात

५) मुली जर दिसायला चांगल्या नसतील तर कुरूपतचो मोबदला म्हणुण हुंडा हे समिकरण समाजालाही मान्य असते

६) हुंड्याची रक्कम मिळविण्यासाठी किती खर्च झाला याचा हिशोब वधु पित्यासमोर ठेवुन खर्चाची प्रतिपुर्ती म्हणुण हुंड्याची मागणी घालतात.

७) आजही परंपरेप्रमाणे मुली पित्यांच्या संपत्तीतील वाटा मागत नाही परंतु सासरचे लोक त्यांना तसे करण्यास भाग पाडतात.

हुंड्याचे दुष्परिणाम :-

१) सातत्याने नवनवीन मागण्या वधुपित्या समोर ठेवल्या जातात. न रूचनारी न झेपणारी अवास्तव स्वरूपाची वधु पित्याची छडवणुक केली जाते.

२) कमी हुंडा मिळाला म्हणुण तिच्यावर पाशवी अत्याचार केला जातो. तिला ठार मारले जाते, जिवंत जाळले जाते.

३) हुंडा पश्चेचा एक अनिष्ट परिणाम म्हणजे भ्रणहत्या होय.

४) आई वडीलांच्या मानसिकतेत चिंतेत हुंडा पश्चेमुळे वाढ होते.

५) मुलीचे आर्थिक परावलंबन व हुंडा दिल्या शिवाय मुलींचे लग्न होत नाही म्हणुण आपल्या मुलीला चांगले स्थळ मिळवुन दने तिचे जीवन सुखी करावे या वेड्या आशेपोटी जास्तीत जास्त हुंडा देउन आपल्या मुलीचा विवाह लावुन देतात.

६) मुली जन्माला आली म्हणजे तिच्या विवाहाचा हुंडा द्यावा लागतो म्हणुण आज मुली जन्मा आधीच गर्भजल परिक्षण तिची हत्या केली जाते.

७) हुंडा पद्धतीमुळे एक प्रकारे गुणहेगारीत उत्तजेन मिळते. मुलींच्या लग्नमध्ये हुंडा द्यावा लागतो, म्हणुण पालक जास्तीत जास्त पैसा मिळवुन शिल्लक टाकण्याचा प्रयत्न करतात.

हुंडाबळी घटनेतील टप्पे :-

१) विवाहानंतर नववधु पतीगृही यत्ने, तवेहा आरंभी तिचे गोड कौतुक केले जाते. आणि याच काळात हुंडा कमी दिल्याबद्दल असंतोष जाहीर केला जातो यात महिलांची भुमिका (सासु वैगेरीची) महत्वाची आहे असते.

२) दसुन्या अवस्थेत तिला पैसे मागण्या संबंधी तगादा लावला जातो. पत्र, फोन करून पैसा पाहीजे हे केला नाही तर प्रत्यक्षात

जावुन ये.

३) तिसऱ्या अवस्थेत वर पक्षाच्या लोकांची धन लालसा वाढत जाते ते पुन्हा:पुन्हा पैशाची मागणी करतात आणि जेव्हा मागणीची पुर्तता होत नाही तेव्हा नववधुला अन्यप्रकारे छडतात शारीरिक मानसिक रित्या भयंकर त्रास दिला जातो. उपाशी ठेवणे शिव्याशाप दिणे, मारणे असे क्रूर प्रकार चालतात

४) जेव्हा त्रास पराकोटीला पोहोचतो आणि त्यावेळी नववधु पैसा आणण्यासंबंधी प्रतिसाद देते नाही. सर्व सहन करते ते पाहून तिला जाळण्याची योजना तयार केली जाते आणि त्या पन्नाणे जाळले जाते.

हा अमानुषतेचा विभिन्न प्रकार म्हटला जातो.

हुंडा प्रतिबंधक उपाययोजना

१) हुंडा पद्धतीचे दुष्परिणाम पाहिल्यास हुंडा पद्धती ही समाजाला लागलेली किड आहे.

२) १९८३ च्या हुंडा प्रतिबंधक कायद्यासनुसार हुंड्याच्या गुन्ह्या करिता जामिन दिला जात नाही.

३) गुणहेगारास ५ वर्षांचा कारावास आणि १५ ००० /- (पंधरा हजार रुपयाचा) दंड आकारला जातो.

४) हुंड्याची मागणी करण्यास कमीत कमी व जास्तीत जास्त दोन वर्षांची शिक्षा व १०००० /- (दहा हजार रुपये) पर्यंत दंड होवु शकतो.

५) समाजात वर्तमानपत्रे, मासिक, दुर्चित्रवाणी इत्यादीच्या माध्यमातुन तसेच हुंडा विरोधी चर्चासत्रे, भाषणे, वक्तृत्व स्पर्धा, प्रदर्शन, सभा सम्मेलन इत्यादी कार्यक्रमाने आयोजन करणे आवश्यक आहे.

६) मुला - मुलीनी वडिलधाऱ्यांच्या बंधनात न राहता स्वतःच्या जोडीदार स्वतःच निवडता असल्यास हुंड्याचा प्रश्नच उदभवत नाही.

७) यवुक यवुतींना हुंडाविरोधी आंदोलन करून जनजागृती केली तर हुंड्याचा समस्येचे निराकरण होण्यास फारसा वेड लागत नाही.

८) लग्नात समारंभात कमी प्रमाणात खर्च करणे आवश्यक आहे. ही पण ठोस उपाययोजना होय.

निष्कर्ष :-

या संशोधनावरून आलेल्या अनभुवातुन असे निष्कर्ष काढ

शकतो की , हुंडाबळी मुळे नववधुच्या पित्याच्या कुटुंबाचे अपरिमीत नकुसान होते. त्यांची हानी होते. कुटुंबातील मुलीला ते मुकतात. प्रचंड प्रमाणात मानसिक ताण - तणाव सहन करावा लागतो. हुंडाबळी समस्येचे निर्मुलन करण्यासाठी मुलीला स्वावलंबी व शिक्षीत केले पाहिजे. अन्यायाचा प्रतिकार करण्याचे संस्कार केले पाहिजे.

भारतीय दंड विधान कलम ३०४ (ब) अन्वये हुंडाबळी हा फौजदारी गुन्हा ठरला आहे. जो ह्या हुंडाबळीसाठी जबाबदार असेल त्याला कमीत कमी सात (७) वर्षे आणि जास्तीत जास्त आजन्म कारावासाची तरतुद ह्या कलमात आहे.

सभा सम्मेलनातनु शाळा महाविद्यालयातुन यावर चर्चा झाली पाहिजे प्रस्तुत प्रश्न सोडविण्यास मदत होऊ शकते १९७५ नंतर स्त्री मुक्तीवाद चळवळीच्या प्रभावामुळे महाराष्ट्रात नवी स्त्री चळवळ आकार घेवु लागली आहे. महाराष्ट्रात स्त्रीवादी जाणीवा समोर ठेवुन चळवळीची बांधणी केली जात आहे.

महाराष्ट्र शासनाच्या गुन्हे अन्वेषण विभागाने २०००- ०१ या वर्षातील महाराष्ट्रातील महिलांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे आकडे प्रकाशित केले त्यात दर आठवड्यात ८० बलात्कार , १०० पेक्षा जास्त महिलांच्या सासरच्या मंडळीकडुन छळ , तर वर्षभरात ३६२ हुंडाबळी , १२०७ महीलांच्या आत्महत्या आणि महीलासंबंधीच्या १३५८२ गुन्ह्याची नोंद केली आहे. हुंडा प्रथेला पायबंद घालण्यासाठी ठोस पावले उचलणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सुची

- १) भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या भाग-१ - डॉ. बी. एम. कन्हाडे
- २) भारतीय समाज प्रश्न आणि सामाजिक समस्या-डॉ. भा. कि. खडसे
- ३) महिला शोषण और मानवाधिकार - सुधारानी श्रीवास्तव , आशा श्रीवास्तव.

व्यक्तिमत्वातील विविधता - एक निरिक्षण - भाग - २

श्वेता शिरीश गुंडावार
गृह अर्थशास्त्र विभाग
सरदार पटेल कॉलेज, चंद्रपुर

गोषवारा

मुलांच्या व्यक्तिमत्वात असणा-या विविधतेची कारण मिमांसा जाणून घेतल्यावर चांगल्या व्यक्तिमत्वाचा निर्मितीकरीता कोणते गुण घातक व कोणते गुण पोशक यांचा विचार करून चांगले व्यक्तिमत्व घडविण्याकरीता टाळावयाचे घटक, कार्य, कारणे तसेच चांगले व्यक्तिमत्व घडविण्यासाठी जे जे घटक कारणीभूत ठरू शकतात किंवा चांगल्या व्यक्तिमत्व घडविण्यात कुटुंबाती ज्या घटकांची भूमिका महत्वपूर्ण ठरते जसे, कौटुंबिक वातावरण, कुटुंबातील सदस्य संख्या, कुटुंब पध्दती, जेश्ठ किंवा कनिश्ठ अपत्य या सगळ्यांची भूमिका कधी असायला हवी याबाबत एक दृष्टिक्षेप.

बीजशब्द :- अंतर्मुख, पोशक, द्वंद्व, मुल्यशिक्षण

गृहित कृत्ये

- १) घरातील लहान अपत्य हट्टी असते.
- २) घरातील मोठे अपत्य शांत व लाजाळू असतो.
- ३) कुटुंबाच्या आर्थिक व सामाजिक वातावरणाचा मुल्यांच्या व्यक्तिमत्वावर

परिणाम होत असतो.

- ४) गर्भवतीच्या मानसिक स्थितीचा मुलांचे व्यक्तिमत्व घडविण्यात मोठी भूमिका असते.
- ५) शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्वाचा प्रभाव पडतो.

उद्देश :-

- १) मुले हट्टी का बनतात जाणून घेणे
- २) मूले हट्टी बनण्यामागची कारणे दुर करण्याचा प्रयत्न करणे.
- ३) मुलांचे चांगले व्यक्तिमत्व घडविण्यासाठी आवष्वक वातावरण कोणते ते जावून घेणे.
- ४) मुलांचे चांगले व्यक्तिमत्व घडविण्यात जबाबदार असणा-या घटकांची भूमिका स्पष्ट करणे.

प्रस्तावना :-

शुध्द बीजापोटी फळे रसाळ गोमटी', या उक्तीप्रमाणे व्यक्तिमत्वावर अनुवंशीकतेचा प्रभाव दिसून येतो. पण पूर्णतः व्यक्तिमत्व हे अनुवंशीकतेवर अवलंबून असते का हयाचा विचार करावाच लागतो.

वाढती महागाई व वाढत्या गरजांना तोंड देण्यासाठी पालकांना नोकरी करणे अपरिहार्य होत आहे. बदलत्या जीवनपैलीमध्ये पालकत्व यषस्वीरीत्या निभावून नेणे ही खरोखरच तारेवरची कसरत आहे. त्यातच विभक्त कुटुंब पध्दतीमुळे घरातील वडीलधा-या माणसांचा सहवास व संस्कार मुलांना मिळनासा झाला आहे. अषा गुंतागुतीच्या कठीण परिस्थितीत पालकत्व व्यवस्थितरित्या पार पाडून मुलांचे व्यक्तिमत्व सुदृढ करण्यासाठी पालकांनी उपलब्ध वेळेत बालकांषी सुसंवाद साधने आवष्यक असते. आजची मुले ही देशाचे भावी नागरीक आहे. आदर्ष नागरिक बनविण्याकरीता पालक बालक संबंध सुदृढ असणे गरजेचे असते.

मुले ही अनुकरणशील असतात त्यांच्या सभोवताली असणा-या व्यक्तींच्या स्वभाव व वागणुकीचा मुलांच्या व्यक्तिमत्वावर त्यांच्या स्वभावावर परिणाम होत असतो. घरातील वडीलधारी व्यक्ती इतरांषी कषा पध्दतीने बोलतात. घरातील व्यक्तींचे एकमेकांषी कसे संबंध असतात. एकमेकांविशयीचा आदर मोठयांच्या व्यक्तिमत्वातून निदर्षित होत असतो आणि यातूनही मुलांचे व्यक्तिमत्व घडत असते.

ज्या घरांमधून मुलांवर संस्कार करतांना त्यांना दिले जाणारे मुख्य शिक्षण हे वडीलधा-यांच्या व्यक्तिमत्वातून प्रतिबिंबित होत असते अषा घरांमधील मुले मुख्य शिक्षण आत्मसात करतात त्याचे प्रतिबिंब मुलांच्या वागणुकीत आपल्याला दिसत असते. पण ज्या घरात मुलांना मूल्य शिक्षणाचे धडे दिले जातात पण वडीलधारी मार्फत ती मूल्ये पायदळी तुडवील्या जात असतील तर मुलांच्या व्यक्तिमत्वावर त्याचा विपरित परिणाम झालेला निदर्षनास येतो जसे, मुलांना खोटे बोलू नये असे सांगितले जाते व पालक मुलांना सांगतात फोनवर सांग की बाबा घरी नाहीत. यांचा वाईट परिणाम मुलांच्या व्यक्तिमत्वावर होत असतो व मुले ही खोटे बोलणे षिकायला लागतात.

आई वडील घरातील वडीलधा-यांना मान देत असतील, त्यांच्याषी प्रेमाने वागत असतील, त्यांची दखल घेत असतील, त्यांना वेळ देत असतील तर मुलेही त्यांचे अनुकरण करतांना दिसतात व त्यातूनच घरातील वातावरण आनंदी, समाधानी निर्माण होते. परंतू जर घरातील वडीलधा-यांकडे आई वडीलच दुर्लक्ष करीत असतील तर मुले ही तसेच करतात परिणामी घरातील वातावरण, दुःखी, असमाधानी, निर्माण होते व त्याचा विपरित परिणाम मुलांच्या व्यक्तिमत्वावर होत असतो असे लक्षात येते. कौटुंबिक वातावरणासोबतच आर्थिक व सामाजिक वातावरणाचा देखिल मुलांच्या व्यक्तिमत्वावर परिणाम होतो. आर्थिक स्थिती ब-यापैकी असल्यास मुलांमधील आत्मविष्वास बळावलेला दिसून येतो व त्या आत्मविष्वासाच्या बळावर मुलांमधील निर्णय षक्ती विकसित होत असते.

मुलांना काय सांगावयाचे आहे हे जाणून न घेता आपले मत, इच्छा त्यांच्यावर लादल्यास मुले अंतःमुखी बनतात, असे निरिक्षणात आले. अषा अंतःमुखी मुलांच्या मनात विचाराचं द्वंद्व सुरु असते आणि त्याचा उद्रेक झाला की मुले पालकांच ऐकेनासे होताना दिसतात म्हणून वेळीच याकडे लक्ष देणे आवष्यक असते असे दिसून येत आहे.

जी मुले हट्टी असतात अषांना नकार पचविण्याची सवयच नसते. मुले नकार आल्यास विध्वसंक वृत्ती किंवा आत्महत्येकडे वळलेले दिसतात म्हणून लहानपणापासूनच मुलांना नकार पचविण्याची सवय लावणे मुलांच्या उज्वल भविष्याच्या दृष्टीने चांगले असते परंतू पालकांना वाटतं की आपल्या ज्या ईच्छा पूर्ण

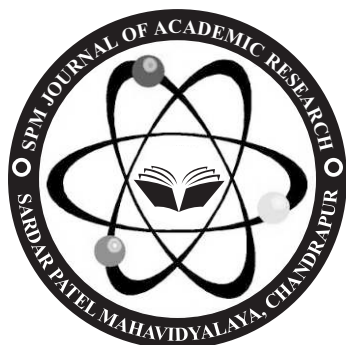
झाल्या नाही त्या सर्व इच्छा मुलांच्या एका मागणी बरोबर पूर्ण कराव्यात अर्थात हे प्रेमापोटी घडून येतं, पण त्याचा विपरित बदल हळुहळु दिसून यायला लागतो. वेळीच हा बदल पालकांच्या लक्षात येणे आवश्यक असते. अन्यथा मुले काहीही करून स्वतःची इच्छा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करीत असतात मग तो मार्ग योग्य असो अथवा अयोग्य मुलांच्या अयोग्य वर्तणुकीचे कौतुक त्यांच्याच समोर इतरांना सांगितल्या गेल्याने मुलांना आपली वर्तणुक योग्यच आहे असे वाटते व मुले अजून अयोग्य मार्गाचा अवलंब करतात. अयोग्य वर्तणूक वेळीच नियंत्रणात आणल्यास, मुलांना ते समजावून सांगितल्यास लहानपणापासूनच योग्य-अयोग्याची जाण त्यांना निर्माण होईल, व त्यांचे भविष्य उज्वल बनेल.

निष्कर्ष :-

आपली मुले देशाची उत्तम नागरिक बनावे असे प्रत्येक पालकांना वाटत असते. सर्वप्रथम पालकच मुलांचे आदर्श असल्याने पालकांनी मुलांना मुल्यपिक्षण देण्यापूर्वी ते स्वतःच्या वर्तणूकीतून व्यक्त होवू द्यावे. मुले हट्टी बनू नये याकरीता लहानपणापासूनच त्यांना हळुहळु नकार पचविण्याची सवय लावल्यास घरातून पिक्षण, नोकरीच्या निमित्त्याने बाहेर पडल्यावर त्यांन इतरांशी जमवून घेण्यास सहजता निर्माण होईल. अयोग्य वर्तनाचे कौतूक न करता वेळीच त्यांचे दुष्परिणाम मुलांच्या लक्षात आणून दिल्यास मुलांना योग्य अयोग्य तेची जाण येईल व त्यातूनच देशासाठी चांगले व्यक्तिमत्व प्राप्त होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) सामाजिक संशोधन पद्धती - डॉ. पु.ल.भांडारकर
- २) विवाह व कौटुंबिक संबंध - त्रिवेणी फरकाडे
- ३) फॅमिली डॉक्टर - डॉ. श्री. बालाजी तांबे
- ४) बालमानसशास्त्र - तेजस्वी सुरेंद्र सावंत
- ५) पालक जागर - Lambore1010@gmail.com

Narco Analysis Test ? - Present Legal Scenario In India

Abhay Butle

S. P. College of Law, Chandrapur (M.S.)

E-mail : abhayjb@rediffmail.com

Abstract

As in present complex society numbers of new criminal activities have grown up and criminals have started using new techniques for hiding and committing crime making it very difficult for investigating agencies to solve these complex cases with traditional methods. One of the consequences is that there is great demand of new technologies in the criminal justice system. Even various experts and committees have also recommended for the use of these technologies. These technologies are not only important for investigating the crimes but also helpful in the tracking out the future criminal activities going to commit by the criminals in the society. Though there is a demand for the use of these techniques but at the same time it raises legal, ethical and some medical issues regarding use and implication of these techniques. Through this article author made an attempt to analyze the issues and some important decisions of Judiciary which greatly affected the criminal justice system in India.

Key Words: Investigation, Criminal justice system, Lie detector, Brain mapping, Narco-analysis Technique.

Introduction :

Narco-analysis has been the most debated topic amongst the legal fraternity, media and common masses. Interrogation is an important aspect of criminal investigation. It plays a major role in investigation whenever there is little or no physical evidence. Police and other investigations depend on interrogation as a principal means of determining facts and technology, the investigation are using the forensic science techniques to exact information from suspects or accused persons.

The term Narco Analysis is derived from the Greek word *narkē* (meaning "anesthesia" or "torpor") and is used to describe a diagnostic and psychotherapeutic technique that uses psychotropic drugs, particularly barbiturates, to induce a stupor in which mental elements with strong associated affects come to the surface, where they can be exploited by the therapist. The term narco-analysis was coined by Horsley. Narco analysis poses several questions at the intersection of law, medicine and ethics. Is the procedure for narco analysis is violating of the rights against self-incrimination, guaranteed under Article 20 (3) of Constitution. It figured prominently in the news recently when it became eye of storm and sparked off the debate when media played tapes of Telgi, accused subjected to Narcoanalysis procedure.

This tests are used to analyses the behavior of the suspect as well as for the purpose of corroborating the investigating officers findings. Narco analysis, as a part of criminal Investigative practice, is the administering of chemical drugs by the police to a suspect or witness in order to extract information from him/her by asking questions while in a drugged state. The object behind such administration of drug, being deprived of power of reasoning and self-control would talk freely and will not be able to manipulate any answer. The underlining theory is that a person can lie only by using his power of imagination thus, when devoid of such power, a person is bound to speak truth.

This procedure is conducted in government hospitals after court order is passed instructing the doctor or hospital authority to conduct the test. This test going

properly in police investigation and has been used in number of high profile cases, including that of Abu Salem, Abdul Karim Telgi, The Hyderabad Bomb Blast, The Nithari Killing, Sadvi Pagya Sing Thakur Case, Dr. Talwar In Aarushi Case, Ajmal Amir Kasab in recent terror attack case.

These days while looking the statistics of crime and strategy of criminals the use of technology in prevention and investigation of crimes become the demand of society but at the same time we cannot exempt from the consequences which could occur while using these technologies. As far as Narco Analysis Test is concerned it is conducted by injecting sodium pentothal in the body of proposed accused or subject. The amount of sodium pentothal varies from person to person but generally it is of 3 grams dissolved in 3000 ml of distilled water and injected with the help and presence of anaesthetist intravenously along with 10% solution of dextrose over a period of three hours. This whole process is controlled by pushing the suspected person into the state of hypnotic trance and monitoring the blood pressure and heart rate continuously.

Narco Analysis from Constitutional & Legal Stand Points Such tests generally don't have legal validity as confessions made by a semi-conscious person is not admissible in court. The court may, however, grant limited admissibility after considering the circumstances under which the test was obtained. The privilege against 'self-incrimination' is a fundamental canon of Common law criminal jurisprudence. Art. 20(3) which embody this privilege read, "No person accused of any offence shall be compelled to be a witness against himself". Subjecting the accused to undergo the test, as has been done by the investigative agencies in India, is considered by many as a blatant violation of Art. 20(3) it was held that to attract of Constitution. The application of Narcoanalysis test involves the fundamental question pertaining to judicial matters and also to Human Rights. The legal position of applying this technique as an investigative aid raises genuine issues like encroachment of an individual's rights, liberties and freedom.

Legally speaking, the constitution of India part III Article 20(3) clearly says no person shall be a witness against himself. The process may declare as a violation of fundamental rights of Constitution. Section 25 of Indian Evidence Act, 1872 says that the confession made by a person under police custody could not be admitted as evidence. It means there would be possibility of non-admissibility of evidence after performing the whole process. Under section 161 of the Criminal Procedure Code the police officer authorized for investigation may ask orally any question to the person aware of facts and circumstances of the case and person shall bound to answer all the question except the questions, answer of which would have a tendency to expose him a criminal charge or to a penalty or forfeiture. Thus the Narco-analysis Test contains both advantages as well as disadvantage features. Law as a guardian of the society needs to be changed in science and technology. Society is dynamic and the crime pattern has also changed over a period of time and technological advancement made the system much more complex and requires this methods. In India the conviction rate is very less and crime rate is very high. The main factor responsible for this gap is poor investigation, which can only be solved through improvement in the investigation and for this reason scientific method like narco test is a must. Various cases like Abu Salem, Nithari case, Arun Bhatt Kidnapping case etc. the Narco Analysis was very much useful in solving the cases. Thus using this method the complex offences can be resolved. On the whole Indian judiciary has consented conditional use of these tests for extracting truth. In fact, some of the laws relating to criminal justice system need amendments so that scientific methods of investigation can become part of the laws thereby they can be utilized for the benefit of the society at large and to have a crime free society. However, defense lawyers and human rights activists viewed that narco analysis test was a very primitive form of investigation and third degree treatment, and there were legal lapses interrogation with the aid of drugs.

Conclusion:-

The right to life is intrinsically connected to the inviolability of the body. Even after when a doctor has to perform a procedure which involves introducing a chemical in human body to perform an operation to cure, the consent of the patient is required.

Thus even in procedures performed for the welfare of a patient of the individual is for any invasion of the body. The introduction of sodium pento that in the body of a person without his/her consent for narco-analysis violates not just the right against self-incrimination but the right to life itself provided under article 21 of the Indian Constitution. It can be said that the judiciary took harmonious construction regarding the use of this process and given interpretation of conditional utilization so that the process absolutely could not be ignored nor it can be used in each and every cases of crime. The judiciary by giving such type of interpretation started protecting the interests of individuals as well as society. Protection from crime and maintenance of law and order is the first priority of every state which is in social interest and at the same time to maintain human dignity and human rights is also the priority of state so the conflict of social interests and individual interests can be regulated by the judiciary.

As in present complex society numbers of new criminal activities have grown up and criminals have started using new techniques for hiding and committing crime making it very difficult for investigating agencies to solve these complex cases with traditional methods. One of the consequences is that there is great demand of new technologies in the criminal justice system. Even various experts and committees have also recommended for the use of these technologies. These technologies are not only important for investigating the crimes but also helpful in the tracking out the future criminal activities going to commit by the criminals in the society. Though there is a demand for the use of these techniques but at the same time it raises legal, ethical and some medical issues regarding use and implication of these

techniques. Through this article we made an attempt to analyze the issues and some important decisions of Judiciary which greatly affected the criminal justice system in India.

Various committees and commissions have issued guidelines for the use of these scientific methods. On the whole Indian judiciary has consented conditional use of these tests for extracting truth. In fact, some of the laws relating to criminal justice system need amendments so that scientific methods of investigation can become part of the laws thereby they can be utilized for the benefit of the society at large and to have a crime free society.

Suggestions :-

- Narco- Analysis test is just means for solving criminal cases, so this test can be taking into consideration in that sense only.
- Well trained Medical protection should be allowed to be appointed for narco analysis test.
- Research should be made for maintaining the side effects of the test.

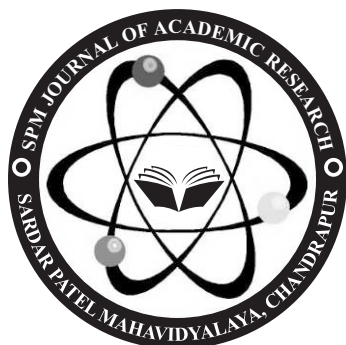
References

Books :

1. The Constitutional law of India, J.N. Pandey,
2. Indian Constitutional law, Prof. M.P. Jain,

Cases:

- M.P.Sharma Vs. Satish Chandra 1954 AIR 300 SC
- Nandini Satpathy Vs. P.L. Dani AIR 1978 Sc 1025

Importance of library and books for society

Sanjay S. Bhuttamwar

Librarian

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

E-mail : Sbhtamwar@gmail.com

Abstract

Library and books play a vital role in learned society. Library is a social institution and imparts service for providing knowledge and information through books, journal, periodicals, and newspapers so on It helps society in enhancing its literacy of education decision making and strategy determination in various sectors. Public library helps common people in transforming illiterate to literate, while academic library helps students, staff in learning their academic syllabus. Library is important source now days to get information through modern information technological tools like computer and internet.

Key Words: Public library, Academic library, Literacy, Academic information, Computer and internet.

Introduction

The library is a place where there is a large collection of books. Libraries are of many types i.e., public, academic, research or special library. Some people are very fond of books and collect them to satisfy their thirst for knowledge. They go to public libraries which are open to all and anybody can go and read the books. Some people like lawyers, chartered accountants, doctors, etc., have to consult many books in connection with their respective professions. So, they have to maintain a special library of their own. While academic institutions from school to higher educational institutions there are academic libraries which consist of collection of academic books as per syllabus and periodicals and other printed resources with computer and internet facilities, which meet the needs of the literatures of academic education giving students of concerned institution.

Sections of a library

Public libraries have got two sections generally. One is the reading-room section and the other is the issue section. In the reading-room varieties of newspapers, weeklies, and monthly magazines are placed on the tables. Anybody can go and read them. A catalogue of books is maintained by the librarian. Everybody can consult this catalog and get any book issued for reading in the reading-room.

In the issue section a list of members is maintained. The members have to pay a small monthly subscription. They have also to pay an initial deposit as a security for the books. Then they can get books for use at home. The rules regarding issue of books for home-use differ from library to library.

Similarly in academic institution there are more number of service section than private library. It has stock room, lending section, cataloguing section, and journal section, reference service section beside Xerox and computer and internet service section.

Benefits of library

A library is a building or a room containing many books for reading and reference. Public libraries have a large collection of books which people can read and borrow as members or subscribers.

The National Library has the largest collection of books of all types and numerous journals. To scholars and researches, it is an indispensable source of knowledge and up-to-date information.

The British council libraries as well as American libraries in various cities in India contain foreign books of various types. They fulfill the academic requirements of student, and also provide mental recreation through novels and story-books. Readers have to renew their membership cards every year.

The importance of library in schools is immense. There should be at least one library in every school, whether it is a primary, secondary or higher secondary school. The school library should be updated regularly. There should be introduction of new version of books at regular intervals. The books that contain the latest information and bases on the latest syllabus should only be kept in the library. When students get ample opportunity to study in a calm atmosphere with appropriate infrastructure, then it will result in better result in the exams.

There is a need of libraries in both cities and villages. In recent times, the issue of Adult literacy has been raised by many. These adults, who want to get themselves educated, can go to these libraries and educate themselves.

In the contest of library, the role and importance of a librarian deserves special mention. Even a small library must have a librarian. The librarian's task is to arrange the books systematically according to subjects in different shelves. He or she makes a catalogue of books and authors alphabetically. Each is given an accession number. There must be a register to record the issues and return of books. In big libraries there are several library assistants to help the librarian. They possess a degree of a recognized institution teaching librarianship.

Modern libraries are computerizing the system of work. Gradually CDs (Compact Disc) may replace voluminous books like encyclopedias. Readers will just touch one or two keys or click the mouse to get the necessary information flashed on the monitor.

It is very important to acquire the habit of regularly

visiting the library. Whatever the teachers teach should be supplemented with library-work. That makes study both sound and satisfactory.

Thus library is a very useful institution. It is not possible for everybody to purchase books on every subject. In the library the same books pass through several hands by rotation. A man can read a large number of books at a very little cost or even no cost. It is a fit place for close and careful study. Here, there is no disturbance and everybody can read with rapt attention. Public library serves these environment and need.

The academic library helps a good deal in spreading knowledge and education. to the students with specific instructions. Many of academic books are so costly that a student of average means cannot purchase them. Students can take benefit from these books by becoming members of the library.

Conclusion

Thus libraries are a centre where knowledge and information are gathered and organized in a systematic way where any user or members can retrieve the information or sources required to meet his/her demand.

Public libraries play a vital role in removing illiteracy of poor people by providing reading materials on freely as well on membership basis. Academic libraries meet the requirements of academic staff and students to teach and study their academic syllabus wise knowledge.

References

1. Library collection of books, public or private; room or building where these are kept; similar collection of films, records, computer routines, etc. or place where they are kept; series of books issued in similar bindings as set."--Allen, R. E., ed. (1984) *the Pocket Oxford Dictionary of Current English*. Oxford: Clarendon Press; p. 421
2. Varna, R., and Barbaric, A. (2007). "Improving visibility of public libraries in the local community: a study of five public libraries in Zagreb, Croatia". *New Library World*, 108 (9/10), pp. 435–444.
3. *Iauyslic1955.org.in*. 3 September 1955.

Retrieved 9 September 2012

आदिवासी साहित्यिकांच्या समस्या

^१मृदुला रायपुरे आणि ^२सुदर्शन दिवसे

^१डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर

^२मार्गदर्शक कला महाविद्यालय, कोरपना, चंद्रपूर

सारांश

साहित्यनिर्मिती ही चिंतनगर्भ प्रक्रिया आहे. गिरीकुहरातला आदिवासी चिंतन करू लागला, बोलू लागला, लिहू लागला. प्रतिभा आणि अनुभव या आधारावर आदिवासी साहित्य निर्मिती करत आहेत. मात्र वाङ्मयीन कसोटीवर पूर्णपणे खरे उतरताना कुठेतरी कमतरता जाणवते. ही कमतरता भरून काढून भविष्यात आदिवासी साहित्य कलात्मकतेच्या व वाङ्मयीन निकषांच्या कसोटीवर खरे उतरावे यासाठी त्यांच्या वाङ्मयीन समस्यांचा परामर्श घेणे अगत्याचे आहे.

बीजशब्द :- आदिवासी जीवन आणि साहित्य, वाङ्मयनिर्मितीतील समस्या.

प्रस्तावना:-

भारतीय आदिवासी जीवन कमालीचे खडतर आहे. भारत देश गणतंत्र होऊन ६८ वर्षे झाली. या दरम्यान या 'लोकांच्या राज्यात 'लोकांचे' किती हित झाले याबद्दल फारसे भाष्य करण्याची गरज वाटत नाही. यापैकीच आदिवासी लोकांचा जर विचार केला तर अल्प प्रमाणात त्यांच्यात परिवर्तन घडून आले आहे. अतिशय संथ गतीने ते विकासाच्या वाटेने लागले आहेत. यामध्ये आदिवासी साहित्याची चळवळ मोलाची म्हणावी लागेल. आदिवासींमध्ये अस्मिता जागृत करणे असो, इतिहासाचा उजाळा असो, विकासाच्या गोष्टी की अन्याय, अत्याचार, शोषण यांची जाणीव असो, हे सर्व शब्दबद्ध करून आपल्या माणसांपर्यंत पोहचविण्याची ही वाङ्.मीन चळवळ आहे. म्हणून कलात्मकतेपेक्षा तिच्यातील सामाजिकत्वाकडे लक्ष देणे अधिक योग्य होईल. भरल्या पोटी लिहिलेलं साहित्य कलात्मकदृष्ट्या सुदृढ असू शकते. पण आदिवासींचे साहित्य हे भूके-कंगालांचे साहित्य आहे. कलात्मकतेची उणीव असली तरी मूल्यगर्भतेने परिपूर्ण असे हे साहित्य आहे. अस्सल जीवनानुभवाचे चित्रण ही आजची कलात्मकतेची कसोटी आहे. त्यावर आदिवासी साहित्य बऱ्याच प्रमाणात खरे उतरते.

साहित्य हा जीवनाचा आरसा आहे. जसे जीवन असेल तसेच त्या जीवनाचे वर्णन करणारे साहित्य असते. आदिवासी ज्या निसर्गात वावरतात त्यातील सर्वच घटक त्यांच्या साहित्याचा विषय होतो. त्यांच्या वाट्याला आलेले सुख, उत्पीडन यांचेही पडसाद त्यांच्या साहित्यावर उमटतात. आदिवासी दुहेरी भूमिकेतून आपली साहित्य निर्मिती करत आहे. एक आपले जीवन जगासमोर मांडणे आणि दुसरे म्हणजे आपल्या समाजाचा विकास. साहित्यातूनच अभिव्यक्ती योग्य प्रकारे होऊ शकते. म्हणून आदिवासी साहित्यिकांनी आपल्या हातात लेखणी घेतली आहे आणि या 'लेखणीच्या तलवारी' ने सारे ते, जे मानवतेला शोभत नाही, कापून काढायचे आहे, अशा प्रेरणेने ते लिहिते झाले आहेत.

प्रस्थापितांना जसे 'लोकांचे' वावडे असते तसेच त्यांच्या साहित्यचेही असते. मग त्या साहित्यातील मौलिकता पाहण्यापेक्षा त्यातील कमतरतेच्या वर्मावर बोट ठेवले जाते. आदिवासी साहित्याच्या बाबतीतही तेच झाले. होत आहे. वाङ्.मयीन निकषांचा हवाला देऊन आदिवासी साहित्यावर टिकेची झोड

उठवल्या जाते. त्यातील कमतरता, अपूर्णता दाखवल्या जाते. आदिवासी साहित्य अपूर्ण आहे, हे खरे आहे. मात्र योग्य दिशा आणि वातावरण लाभल्यास तेही परिपूर्ण बनू शकते. आदिवासी विचारवंत जसे डॉ. गोविंद गारे, भुजंग मेश्राम, इ. यांच्या वाङ्.मयीन भूमिका स्पष्ट आहेत. त्यांनी आपल्या दृष्टीकोणातून आदिवासी साहित्याची चांगली चिकित्सा केली. कधी गोडवे गायले तर वेळप्रसंगी कान उघडणीही केली. आदिवासी साहित्यातील 'कुपोषण' दूर करण्यासाठी शासन पातळीपासून ते व्यक्तिगत पातळीपर्यंत प्रयत्न करावे लागतील. आदिवासी जीवन जसे-जसे बदलेल तसे-तसे त्यांचे साहित्यही बदलेल.

वाङ्.मयनिर्मितीतील समस्या:-

अलिकडच्या दोन-तीन दशकापासून आदिवासी साहित्यिक लिहू लागला आहे. अनेक समस्यांनी घेरलेले जसे त्यांचे जीवन आहे, तसेच त्यांच्या साहित्यनिर्मिती संबंधीही काही समस्या आहेत.

भौतिक गरजांचा अभाव :- आदिवासींची आर्थिक परिस्थिती चांगली नाही. बहुतेकांच्या दोन वेळच्या अन्नाची भ्रांत आहे. जे थोडे बहुत शिकून, नोकऱ्या मिळवून आहेत, त्यांच्या परिस्थितीत थोडा बदल झाला आहे. आणि यातलेच काहीजण साहित्यिकाची भूमिका बजावत आहेत. साहित्यनिर्मितीत आर्थिक घटक महत्वाचा आहे. पुस्तक लिहिणे, त्याचे प्रकाशन करणे यासाठी लगाणारा पुरेसा पैसा आदिवासी साहित्यिकांजवळ नसतो आणि शासन अनुदान देण्यास फारसे उत्सुक नसते. म्हणून साहित्यनिर्मितीच्या प्रक्रियेत खंड पडतो. साहित्याला मंच मिळवून देण्यासाठी जी अधिवेशने होतात ती देखील स्वखर्चाने किंवा काही मंडळांकडून खाजगीरित्या घेतली जातात, त्यामुळे त्यांच्यातही सातत्य नसते. आदिवासी जीवन भौतिक गरजांअभावी अजूनही स्थिरस्थावर झालेले नाही. हीच अवस्था त्यांच्या साहित्याची आहे.

वैचारिक कुपोषण :- साहित्यनिर्मितीसाठी जी वैचारिक पातळी गाठावी लागते ती आदिवासी साहित्यिकात काही अपवाद वगळता त्याची कमतरता जाणवते. भुजंग मेश्राम याला 'वैचारिक कुपोषण' म्हणतात. आदिवासींचे शरीर चांगल्या अन्नाविना जसे कुपोषित झाले आहे, तसेच त्यांचे साहित्यही चांगल्या विचाराविना कुपोषित झाले आहे. साहित्याची जडणघडण वैचारिकतेवर अवलंबून असल्याने आदिवासी साहित्य पाहिजे तसे चिंतनगर्भ होऊ शकत नाही. संपूर्ण जगाला आपल्या

प्रभावाखाली आणू शकत नाही. हे त्यांच्यापुढील मोठे आव्हान आहे.

सामाजिक मागासलेपण:-

भारतीय आदिवासी हा अवर्ण आहे. तरीही त्याला वर्णपद्धतीत खालचा दर्जा देऊन त्याची ओळख निश्चित केली जात आहे. तो जंगलातला 'राजा' प्रगत समाजाच्या घेऱ्यात आला की 'भिकारी' होतो. आदिवासी सामाजिक न्याय, प्रतिष्ठा यांपासून कोसो दूर आहे. प्रस्थापित समाज एक तर त्याला तुच्छतेने पाहतो नाहीतर दयाभावाने. त्यामुळे आदिवासींमध्ये न्यूनगंड निर्माण झाला आहे. आम्ही तुमच्यातलेच आहोत, आम्हाला आपल्यात घ्या यासाठीच बऱ्याच जणांची धडपड चाललेली असते. आपली वेगळी अस्मिता आणि जाणीव बाळगून राहणारे साहित्यिक थोडे आहेत. भाषेची समस्या :- साहित्यनिर्मितीत ही समस्या सर्वात मोठी आहे. कारण भाषा हे साहित्यनिर्मितीचे साधनही आहे आणि साध्यही. आदिवासींच्या विविध बोली आहेत. विशेष म्हणजे त्यांना लिपीही नाही. इतके वर्षे आपल्याच टोळीत राहणे, आपलीच बोली बोलणे याची त्यांना सवय आहे. आदिवासी शिक्षण घेत आहेत. मात्र हे शिक्षण त्यांना अन्य भाषेतून घ्यावे लागते. त्यांच्या बोलीभाषेत समजावून सांगणारे शिक्षकही नाहीत. प्रमाणभाषा शिकतांना अडचणी येतात, त्या बोलतांना अडचणी येतात. म्हणून हवे तसे अभिव्यक्त त्यांना होता येत नाही. भुजंग मेश्राम, उषाकिरण आत्राम या साहित्यिकांनी आपआपल्या बोलीत (गोंडी) जरी साहित्य निर्मिती केली तरी त्याचे भाषांतर करूनच इतरांना समजून घ्यावे लागते. या भाषांतर प्रक्रियेत त्या बोलीचा अस्सलपणा कमी होतो. जे सांगायचे तेच राहून जाते. या आणि अशा कित्येक समस्यांनी घेरलेले आदिवासींचे जीवन आणि साहित्य आहे. त्यावर उपाय शोधले पाहिजे. तोडगा काढला पाहिजे. यावरही आदिवासी साहित्यिक आपले विचार मांडत आहेत, कार्य करत आहे. आदिवासी साहित्यिकांना प्रकाशक सापडत नाही. सापडला तर परवडत नाही. अशा वेळी सधन आदिवासींनी किंवा गटाने मिळून आपले प्रकाशन सुरू करावे असा सल्ला भुजंग मेश्राम देतात. हळूहळू उर्जितावस्थेकडे जात असलेले आदिवासी अनेक प्रलोभनांना बळी पडत आहेत. त्यांना त्यापासून परावृत्त व्हावे लागेल. त्यांच्यातील वैचारिक कुपोषण दूर करावे लागेल. शिक्षण हा त्यावर चांगला उपाय होऊ शकतो वंचितांच्या वाट्याला जे थोडे चांगले दिवस आले ते

शिक्षणामुळे म्हणून आदिवासी समाजांत शिक्षणाचे- उच्चशिक्षणाचे प्रमाण वाढले की त्यांची वैचारिक कुपोषणाची अवस्थाही सुधारेल.

भारतीय संविधानाने आदिवासींच्या विकासासाठी बऱ्याच तरतूदी करून ठेवल्या आहेत. त्यांची अंमलबजावणी करण्यात कसूर होत आहे. मानवतावादी दृष्टीकोनातून आपले कर्तव्य योग्य रित्या बजावले आणि त्या कर्तव्यात कसूर करणाऱ्यास दंड दिला तर परिस्थिती पालटू शकते. आदिवासींकडे पाहण्याचा तुच्छतावादी किंवा दयावादी दृष्टीकोण टाकून मानवतावादी दृष्टीकोणातून पाहिले की अर्ध्या समस्या दूर होतील. भाषेची समस्या मोठी असली तरी दुर्धर नाही. आदिवासींच्या बोलींमध्ये अव्वल दर्जाचे साहित्य आहे. म्हणून त्यांच्या बोलींचे जतन झालेच पाहिजे. यासंदर्भात डॉ. विनायक तुमराम, सुनिल कुमरे अशा साहित्यिकांनी मंडळे स्थापन करून त्यावर काम करत आहेत. शासन पातळीवरही आदिवासींच्या बोलींचा अभ्यास मोठ्या प्रमाणावर व्हायला हवा. त्या वापरात यायला हव्या. नेताजी राजगडकर एका सभेत म्हणाले होते की 'गोंडी भाषा ही मोहेंजदारो-हडप्पा संस्कृतीची भाषा आहे. गोंडी भाषेचा अभ्यास केल्यास संपूर्ण मानवी जीवनाच्या इतिहासाचा उलगडा होऊ शकतो.' या वक्तव्यावर विचार व्हायला हवा. बोलींना प्रमाण भाषेचा जरी दर्जा नसला तरी बोलींमुळेच भाषेचे अस्तित्व टिकून आहे, यात तीळमात्र शंका नाही. म्हणून आदिवासी बोलींचे जतन, संवर्धन झाले पाहिजे. आदिवासींना त्यांच्या बोलीत शिक्षण मिळण्याची तरतूद नली तर त्यांच्या अभिव्यक्तीत अडचण येणार नाही आणि नंतर निर्माण होणारे साहित्य दर्जेदार होईल.

संदर्भ ग्रंथ

- आदिवासी जीवन कथा आणि व्यथा, सुरेश कोडीतकर, सुगावा प्रकाशन पुणे, प्र.आ. २००८
- आदिवासी प्रश्न आणि परिवर्तन, डॉ. गोविंद गारे, अमृत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ. १९९४
- आदिवासी साहित्य आणि अस्मितावेध, भुजंग मेश्राम, लोकवाड्.मयगृह, मुंबई, प्र.आ. २०१४
- अक्षरबोली, भारतीय आदिवासींच्या बोलीभाषा व त्यांचे साहित्य, एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र, ३० मार्च २०१२.

भगवान बुद्धाच्या काळातील जातिव्यवस्थेची स्थिती

विद्याधर बन्सोड

मराठी विभाग

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

सारांश

आज भारतात हजारो जाती व त्यांची पक्की व्यवस्था आपणास दिसून येते. तिचे भयानक स्वरूपही आपणास दिसून येते. जातीभेदाचा उगम आपणास ऋग्वेदाच्या १०/९०/१२ च्या पुरुषसुक्तास आढळतो. ते काही अंशी सत्य आहे. आचार्य धर्मानंद कोसंबींच्या मते वेदकालापूर्वी देखील सप्तसिंधू प्रदेशात आणि मध्य हिंदुस्थानात जातिभेदधर्म देखील अस्तित्वात होता. अहिंसाधर्म देखील होता. आर्यांच्या आगमनामुळे व वैदिक संस्कृतीच्या प्रभावामुळे अहिंसा धर्माला अरण्यवास पत्करावा लागला. बुद्धकाळात काही ठिकाणी काही ठिकाणी गणराज्ये तर काही एकसत्ताक राज्ये अस्तित्वात होती. गणराज्यात यज्ञयागांना उत्तेजन नव्हते तर एकसत्ताक राज्यात यज्ञ-महायज्ञासाठी ब्राह्मणांना इनामे असत. जैन साहित्यातील आचारांग निर्युक्तिच्या पुराव्याप्रमाणे अनुलोम-प्रतिलोम संतती जननामुळे अनेक जातींच्या निर्मितीचा पाया घातला गेला. बुद्धकाळात अस्पृश्यतेचे उदाहरण सापडते. क्षत्रिय, ब्राह्मण, वैश्य, शुद्र या वर्णांबरोबरच चांडाळ, भंगी, कोळी, लोहार, न्हावी, मातंग इ. जाती व दास दासी अशा उदाहरणे सापडतात. अर्थात बुद्धकाळात जातिव्यवस्था अस्तित्वात होती. परंतु आजच्या सारखी भयंकर नव्हती. बापाच्या वर्णाच्या व्यवसायाप्रमाणे मुले व्यवसाय करीत असत. ब्राह्मणांनी जातिभेदाची लागवड मोठ्या प्रमाणात केल्यामुळे कोणत्याही श्रमण संस्थांना तिला उपटून फेकणे अशक्य झाले. भगवान बुद्धाने वर्णव्यवस्था व जातिव्यवस्थेला संपूर्णपणे खोडून काढले. नैतिकदृष्ट्या जातिभेदाची कल्पना निरर्थक असल्याचे स्पष्ट केले.

आज भारतात जातीव्यवस्था अतिशय बळकट झालेली आपण पाहतो. हिंदूधर्माचे ते वैशिष्ट्य आहे. जातीव्यवस्थेचे दुष्परिणाम सुद्धा बघत आहोत. जातिव्यवस्थेमुळे लोकशाहीला धोका निर्माण होण्याची चिन्हे निर्माण झाली आहेत. अनेक महान धर्मसुधारक, जातीव्यवस्थेच्या विरुद्ध लढले. ते नष्ट झाले पण जातीचे काहीच बिघडले नाही. ती अधिकाधिक बळकटच होत आहे. या जातीव्यवस्थेचा जन्म भारतात केव्हा झाला? जातीभेदाच्या उगमाविषयी सांगताना आचार्य धर्मानंद कोसंबी ऋग्वेदातील एका ऋचेचा उल्लेख करतात.

‘ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्ब्राह्म राजन्यः कृत्यः ।

उरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शुद्रो अजायत ॥ ऋ. १०/९०/१२

अर्थात ब्राह्मणाचा जन्म ब्रह्माच्या मुखातून झाला. क्षत्रियांचा ब्रह्माच्या बाहुतून झाला. वैश्यांचा ब्रह्मांच्या मांड्यातून झाला तर शुद्रांचा जन्म ब्रह्माच्या पायातून झाला. आचार्य धर्मानंद कोसंबी म्हणतात, “हिंदुस्थानातील जातिभेदाचे मूळ ह्या पुरुषसुक्ताच्या ऋचेत आहे असे समजले जाते. परंतु ही समजूत चुकीची आहे. वेदकालापूर्वी देखील सप्तसिंधू प्रदेशात आणि मध्यहिंदुस्थानात जातिभेदधर्म देखील अस्तित्वात होता.”^१ आचार्य कोसंबीच्या मते दोन धर्म हिंदुस्थानात होते. अहिंसाधर्म आणि जातिभेदधर्म. आर्यांच्या आगमनामुळे आणि वैदिक संस्कृतीच्या प्रसारामुळे अहिंसाधर्माला अरण्यवास पत्करावा लागला. आर्यांच्या विषयी आचार्य धर्मानंद कोसंबी म्हणतात, “आर्य हा एक शब्द ऋ धातूपासून साधला आहे; आर्य या शब्दाचा अर्थ ‘फिरस्ते’ असा होता. आर्यांना घरेदारे करून राहणे आवडत नसे असे दिसते. बाबीलोनियात यज्ञयागाच्या जागा म्हटल्या म्हणजे मोठमोठ्या मंदिरांची आवारे असत. आणि हरप्पा महिजोदारो या दोन ठिकाणी जे प्राचीन नगरावशेष सापडले आहेत, त्या देखील दाहि लोकांची मंदिरे यज्ञयागाच्या जागा असत असे तज्ज्ञांना वाटते.”^२

या फिरस्त्या लोकांनी दासांसारख्या पुढारलेल्या लोकांचा पराभव केला. दास लहान शहरातून राहत असत आणि या शहरांचे एकमेकांत वैर चालत असे. आता आपण बुद्धकाळाकडे वळूया. या काळात म्हणजे इ.स. पूर्व सहाव्या शतकात, या देशाची राजधानी इंद्रप्रस्थ नगर होते. बुद्धसमकाली तेथे कौरव्य नावाचा राजा राज्य करीत असे, एवढीच काय ती माहिती सापडते. पण तेथील राज्यव्यवस्था कशी चालत होती, याची माहिती कोठे

सापडत नाही. या प्रदेशात बुद्धाच्या संघासाठी एकही विहार नव्हता. बुद्ध भगवान उपदेश करीत त्या देशात जात, तेव्हा एखाद्या झाडाखाली किंवा अशाच दुसऱ्या ठिकाणी मुक्कामाला राहात असत. त्या भागात बुद्धाचे बरेच चाहते होते. त्यापैकी राष्ट्रपाल नावाचा धनाढ्या तरुण भिक्षू झाल्याची कथा मज्झिमनिकायात विस्ताराने दिलेली आहे. तेथे वैदिक धर्माचे फारच वर्चस्व होते. उत्तरापांचालाची राजधानी कम्पिल्ल (कम्पिल्य) होती, असा उल्लेख जातक अट्टकथेत आढळतो. सूरसेन (शूरसेन) याची राजधानी मथुरा (मथुरा) येथे अवन्तिपुत्र नावाचा राजा राज्य करीत होता. वर्णाश्रमधर्मासंबंधाने त्याचा व महाकात्यायनाचा संवाद मज्झिमनिकायातील मधुरसुत्तात वर्णिला आहे. बौद्ध वाङ्मयातील सुतनिपातातील पारायणवग्गाच्या आरंभीच्या वत्थुगाथा आहेत, त्यावरून असे दिसून येते की, अस्सकांचे राज्य कोठे तरी गोदावरी नदीच्या आसपास होते. अवन्तीची राजधानी उज्जयिनी व त्याचा राजा चंडप्रद्योत यांच्या संबंधाने बरीच माहिती आढळते. राजधानी तक्कसिला (तक्षशिला) येथे पुक्कुसाति नावाचा राजा राज्य करीत होता. बौद्ध वाङ्मयात शाक्यकुलांची माहिती विस्तारपूर्वक आलेली आहे. काही भागात बुद्धकाळी गणसत्ताक व महाजनसत्ताक राज्ये होती. ही राज्ये जनताच चालवित असे. परंतु एकसत्ताक राज्यात पुरोहितांचे काम वंशपरंपरेने किंवा ब्राह्मण समुदायाच्या संमतीने ब्राह्मणालाच मिळत असे. मुख्य प्रधानादिकांची कामे देखील ब्राह्मणांनाच मिळत. अर्थात ब्राह्मण एकसत्ताक राज्यपद्धतीचे मोठे भोक्ते झाले. ब्राह्मणी ग्रंथात गणसत्ताक राजांचा नामनिर्देश देखील नाही, ही गोष्ट विचार करण्याजोगी आहे. ब्राह्मणांना गणसत्ताक पद्धती मुळीच पसंत नव्हती. कारण गणराज्यात यज्ञयागांना मुळीच उत्तेजन मिळत नव्हते आणि एकसत्ताक राज्यांत तर महायज्ञे चालविण्यासाठी ब्राह्मणांना वंशपरंपरेने इनामे देत.

आता जातिव्यवस्थेची आढळणारी काही साधने आपणास उपलब्ध होतात. ती म्हणजे जैन साहित्यातील आचारांग निर्युक्ति, अ.१, गाथा २१ ते २७ या ग्रंथामध्ये जातिव्यवस्था कशी निर्माण झाली व वाढली याचे पुरावे सापडतात. ही निरुक्ती भद्रबाहुने रचली आणि तो चंद्रगुप्ताचा गुरु होता अशी समजूत जैन लोकांत प्रचलित आहे. ह्या निरुक्तीच्या आरंभीच जो मजकूर सापडतो, त्याचा सारांश असा. “चार वर्णांच्या संयोगाने सोळा वर्ण उत्पन्न झाले. ब्राह्मण पुरुष आणि क्षत्रिय स्त्री यांजपासून प्रधान क्षत्रिय

किंवा संकर क्षत्रिय उत्पन्न होतो. क्षत्रिय पुरुष आणि वैश्य स्त्री यांच्यापासून प्रधान वैश्य किंवा संकर वैश्य उत्पन्न होतो. वैश्य पुरुष व शुद्र स्त्री यांजपासून प्रधान शुद्र किंवा संकर शुद्र उत्पन्न होतो. ह्या प्रमाणे सात वर्ण होतात. आता ही नववर्णांतरे - १) ब्राह्मण पुरुष, वैश्य स्त्री यांजपासून अंबट्ट (२) क्षत्रिय पुरुष आणि शुद्र स्त्री यांजपासून उग्र (३) ब्राह्मण पुरुष आणि शुद्र स्त्री यांजपासून निषाद (४) शूद्र पुरुष आणि वैश्य स्त्री यांजपासून अयोगव (५) वैश्य पुरुष आणि क्षत्रिय स्त्री याजपासून मागध (६) क्षत्रिय पुरुष व ब्राह्मण स्त्री यांजपासून सूत. (७) शुद्र पुरुष आणि क्षत्रिय स्त्री यांजपासून क्षत्ता. (८) वैश्य पुरुष आणि ब्राह्मण स्त्री यांजपासून वैदेह; (९) शूद्र पुरुष आणि ब्राह्मण स्त्री यांजपासून चांडाळ उत्पन्न होतो. (आचारांग निर्युक्ती, अ.१, गाथा २१ ते २७)''३ आजला अस्तित्वात असलेली मनुस्मृती ही निर्युक्ती पेक्षा फारच अर्वाचीन आहे, तथापि ह्या निर्युक्ती समकाली ब्राह्मण लोक मनुस्मृतीतील नियमांप्रमाणे अनुलोम प्रतिलोम जातींची अशाच प्रकारे व्युत्पत्ती लावण्याचा प्रयत्न करीत होते, असे अनुमान करण्यास मुळीच हरकत नाही. ही अनुलोम प्रतिलोम संततीची पद्धतच पुढे अनेक जाती निर्माण होण्यास कारण झाल्याचे समजते.

वरील सर्व प्रकारच्या राज्यव्यवस्थेमध्ये सामाजिक स्थिती काय होती? जातींची स्थिती काय होती? बुद्धकाळात कोणकोणत्या जातींचा उल्लेख येतो? बुद्धकाळात क्षत्रिय, ब्राह्मण, वैश्य, शुद्र उल्लेख तर प्राधान्याने आढळतात पण काही जातींचेही उल्लेख आढळतात. कोणकोणते ते पाहूया. उदा. आपण बौद्ध वाङ्मयातील चांडालिकेची कथा पाहूया. “बौद्ध वाङ्मयातील चाण्डालिकेची कथा बौद्धधर्मातील समतेची निदर्शक आहे. तापलेल्या ग्रीष्मात भिक्षाटन करणाऱ्या भिक्षू आनंदाला खूप तहान लागते. तो एका विहिरीपाशी जातो. जिथं एक तरुण मुलगी पाणी काढत असते. तो तिच्याकडे पिण्यासाठी पाणी मागतो. ती म्हणते, “मी अस्पृश्य मुलगी आहे. आपणास पाणी देण्यास लायक नाही.” यावर आनंद हसत हसत तिला म्हणतो, “तुझी जात कोणती याच्याशी मला काहीच कर्तव्य नाही. मला तहान लागलीय. पाणी हवंय. ते तू देऊ शकतेस. “प्रथमच आपल्याशी कुणी माणूस म्हणून वागावं, आपल्या हातचं पाणी पिण्याची तयारी दर्शवावी यामुळे ती अस्पृश्य मुलगी अतिशय आनंदित होते. अडीच हजार वर्षांपूर्वीचा काळ! वर्णव्यवस्थेचं कट्टरपणे

समर्थन करणारी समाजव्यवस्था.... शूद्रांची माणूस म्हणून गणतीच नाही.... हलक्या जातीत जन्म घेतलेला म्हणून सदैव समाजाच्या तिरस्काराचा, घृणेचा विषय..... अवहेलना आणि अपमान हेच त्यांचे आयुष्य! वाट्याला आलेल्या ह्या आयुष्याबद्दल तक्रार तर दूरच, पण आपण होऊन, समजून सवर्णांच्या वाटेतून दूर होण्याची सवय लागलेली... अशा वेळी एका चांडाळकन्येकडे पाणी मागणारा भिक्षू आनंद!”४ या उदाहरणावरून त्या काळात अस्पृश्य वसाहतीचे उदाहरण व अस्पृश्यतेचे उदाहरण दिसून येते. अस्पृश्य जातीचे नाव चांडाळ. हा बुद्धकाळात दिसणाऱ्या जातीव्यवस्थेचा पुरावा आहे.

“बुद्धाच्या काळात जातिप्रथा अस्तित्वात होती. चार वर्णांचे उदरनिर्वाहाचे आणि समाजाची व्यवस्था लावून देणारे म्हणून जे व्यवसाय या जातिप्रथेने ठरवून दिले होते ते परंपरेने पित्याकडून पुत्राकडे जात. पुरोहिताचा मुलगा पौरोहित्याचं काम करीत होता, वैश्याचा पुत्र व्यापार करीत होता, क्षत्रिय कुळात जन्मलेला धनुर्विद्येचं शिक्षण घेत होता आणि शुद्राचा मुलगा या तीन वर्णांची हलकी-सलकी कामं करीत होता. या चार वर्णांत त्यांचं वेगळेपण दर्शविणाऱ्या सीमा इतक्या ठळक आणि अनुलंघनीय होत्या की, क्षत्रियानं पौरोहित्य करणं किंवा शूद्रानं लढाईवर जाणं ह्या कल्पना त्यांच्या मनाला शिवूदेखील शकत नव्हत्या. हळूहळू ही जातिव्यवस्था अधिकाधिक घट्ट तर होत गेलीच, शिवाय ही व्यवस्था ईश्वरानं निर्माण केली आहे. असाही समज जनमानसात पक्का करण्यात आला. या व्यवस्थेत सर्व सुविधांचा मानकरी होता ब्राह्मणवर्ग! क्षत्रिय आणि वैश्यांची अवस्थाही बरी होती. पण सर्वात वाईट दशा होती ती शूद्रांची. त्यांना इतर तीन वर्णांची सर्व कामे करावी लागत. समाजात कसलाही अधिकार मात्र त्यांना नव्हता. विद्याधिकार आणि अध्ययन-अध्यापन यांच्याशी त्यांचा दुरुनही संबंध नव्हता. परमेश्वर, धर्मग्रंथ, विद्याध्ययन, यांचा उच्चार तर सोडाच, पण ह्यातलं काही त्यांचा स्पर्श, त्यांची सावली, त्यांचा वावर यांमुळे इतर वर्णांचे पावित्र्य नष्ट होतं म्हणून त्यांची व्यवस्थादेखील गावाबाहेर लावण्यात आली होती, इतकी त्यांची अवस्था दयनीय होती.”५ म्हणजे बुद्धकाळानंतर जातिव्यवस्था अधिकच घट्ट होत गेली. बुद्ध तर, ‘विद्वत्, गुण, उत्कर्ष, मुक्ती हे सगळं कोणत्याही माणसाला प्रयत्नानं साध्य आहे; तिथं जन्मजातीला काडीमात्र महत्व नाही,’ असे म्हणतो.

पालि वाङ्मयात सोपाक नावाचा चांडाळ जातीचा व्यक्ती बौद्ध धम्मात येऊन मुक्ती मिळवताना दिसतो. उपालीसारखा न्हावी भिक्षुसंघात येऊन मोठा अधिकार प्राप्त करतो. 'विनयपिटकाचे' संकलन करण्याचे काम त्याच्याकडे येतं. म्हणजे बुद्धकाळात चांडाळ या अस्पृश्य जातीशिवाय भंगी, न्हावी कोळी, लोहार या जाती दिसतात. बुद्धाचं शेवटचं जेवण एका लोहाराकडे झालेले आहे. बुद्धाचे शिष्य होणाऱ्यांमध्ये "मगधराजा बिंबिसार, कोसलराजा प्रसेनजीत, राणी मल्लिका, दासी खुजुत्तरा, राजपुरोहित कात्यायन, राजवैद्य जीवक, उदार अनाथपिण्डीक, कोडग्रस्त भिकारी सुप्पबुद्ध, गृहिणी विशाखा, गणिका अम्बपाली, ब्राह्मण महाकाश्यप, भंगी सुनीत, चांडाळपुत्र सोपाक, न्हावी उपाली, नंद नावाचा गुराखी, स्वाती नावाचा कोळी, विमला-पूर्णा सारख्या खालच्या जातीतील स्त्रिया, सदाचारी सीलव, डाकू अंगुलीमाल अशी गौतमबुद्धाला शरण जाणाऱ्यांची यादी केली, तर अस लक्षात येतं की, कोणत्याच प्रकारच्या विषमतेसाठी बुद्धाकडे थारा नव्हता."६ आपणास त्या काळात खालच्या जातीच्या मानलेल्या दास-दासी दिसतात. स्त्रियांमध्ये गणिकांचा वर्गही दिसतो. अशा प्रकारे बुद्धकाळात क्षत्रिय, ब्राह्मण, वैश्य, शूद्र असे चार वर्ण दिसून येतात. बौद्ध वाङ्मयात न्हावी, भंगी, कोळी, चांडाळ, मातंग, लोहार या जातींचा उल्लेख येतो. दासदासींचा वर्गही दिसून येतो.

बुद्धकालीन वर्णव्यवस्थेविषयी मंगला आठलेकर म्हणतात. "अडीच हजार वर्षांपूर्वीचा जो बुद्धकालीन समाज होता त्यात वर्णावर्णात आजच्यासारख्या भिंती नसाव्यात; कारण बौद्ध वाङ्मयात जी बुद्धकालीन समाजस्थिती पाहायला मिळते तीत वर्णव्यवस्था होती, पण वर्णव्यवस्थेने चालत आलेले आपापले व्यवसाय सांभाळत लोक सुखसमाधानाने राहत होते असे दिसते. क्षत्रियांना समाजात सर्वाधिक सन्मान होता. राज्याधिकार त्यांच्या हातात होता, तर समाजाचं आध्यात्मिक नेतृत्व ब्राह्मणवर्ग करीत होता. स्वतःच्या जातीचा वृथा अभिमान मिरवणारी उर्मट ब्राह्मण मंडळी त्या काळात होती,"७

अर्थात आज ज्या हजारो जाती आहेत. तेवढ्या जाती बुद्ध काळात नव्हत्या. म्हणजे त्या बुद्धोत्तर काळात निर्माण झाल्या. डॉ. धर्मानंद कोसंबींच्या मते, "शूद्रांची गावकुसाबाहेर वस्ती आहे असे दर्शविणारी सूत्र काही सापडत नाहीत. त्यामुळे गेल्या हजार वर्षात कल्पनाही करता येणार नाही असे जे भयानक, विकृत

जीवन शूद्रांच्या वाट्याला आलं तितकी भयंकर परिस्थिती बुद्धाच्या काळात नसावी असं वाटतं"८ या त्यांच्या मताशी सहमत होता येतं.

वर्णव्यवस्थेला, जातिव्यवस्थेला बुद्धाचे आव्हान :- वर्ण, जातिव्यवस्थेला बुद्धाने पहिले आव्हान दिले. ' ' गी ते त , महाभारतात, मनुस्मृतीमध्ये वर्णव्यवस्थेची जी व्युत्पत्ती सांगितली आहे ती देखील प्रत्येक वर्णाचं स्थान निश्चित करणारी आहे. उदा. ब्राह्मण ब्रह्माच्या मुखापासून, क्षत्रिय बाहूपासून, वैश्य जांघेपासून आणि शूद्र पायापासून निर्माण झाले ही व्युत्पत्तीच शूद्रांचं 'दास्यत्व' स्पष्ट करणारी आहे. विद्यादान, विद्याग्रहण आणि सर्व तऱ्हेचे संस्कार ब्राह्मणाने करावेत, क्षत्रियांनी युद्ध करावीत, वैश्यांनी व्यापार करावे आणि शूद्रांनी या तीन वर्णांचे दास बनून सेवा करावी ही व्यवस्थाच अन्यायकारक होती व विशेष म्हणजे ती मोडून दुसरं काम करण्याची कोणाची प्राज्ञा नव्हती. त्यामुळे हजारो वर्षे शूद्रांना हलकी सलकी कामं करीत वर तुच्छतेची वागणूक सहन करावी लागली. ह्या हजारों वर्षांच्या परंपरेला पहिला शह दिला तो बुद्धाने. बुद्धधम्मातील धम्मपदामध्ये 'ब्राह्मणवग्ग' नावाचं एक स्वतंत्र प्रकरण आहे. ज्यात बेचाळीस सुत्रांमध्ये 'ब्राह्मण्यांची' अत्यंत विस्तृत अशी व्याख्या बुद्धानं केली आहे. चांगल्या समाजाच्या निर्मितीसाठी जात नव्हे, तर श्रद्धा, प्रेम, प्रज्ञा, शील, करुणा अश्या गोष्टींची आवश्यकता असते हे सांगत बुद्धानं या 'ब्राह्मण बग्गात' जातीव्यवस्थेवर अत्यंत कठोर प्रहार केलेला दिसतो वर्णव्यवस्थेला बुद्धानं वारंवार स्पष्ट शब्दांत नकार दिलेला आहे. आपल्या या विचाराला त्याने प्रत्यक्ष दैनंदिन जीवनात कृतीचा आधार दिला. अखेरचं बुद्धाचं जेवणही लोहाराच्या घरी झालेलं आहे. जात आणि चांगुलपणा, जात आणि विद्वत्ता, जात आणि सामाजिक प्रतिष्ठेच्यांची घातली जाणारी सांगड बुद्धाला मान्य नव्हती.

अगुंत्तर निकायामधील सुत्तावरून वरील विषयाला अधिकच दुजोरा मिळतो. पहिल्या वासिष्ठसुत्तात जातिभेद नैसर्गिक कसा नाही हे सिध्द करून दाखविले आहे. दुसऱ्या अस्सलायन सुत्तात ब्रह्मदेवाच्या मुखापासून ब्राह्मण झाले ही कल्पना खोडून काढली आहे. आणि तिसऱ्या एसुकारीसुत्तात ब्राह्मणांना इतर वर्णांची कर्तव्याकर्तव्ये ठरविण्याचा अधिकार कसा पोचत नाही, हे सिध्द

केले आहे. चौथ्या माधुरसुत्तात महाकात्यायनाने आर्थिक आणि नैतिकदृष्ट्या जातिभेदाची कल्पना कशी निरर्थक ठरते, हे स्पष्ट केले आहे. या सर्व सुत्तांचा विचार केला असता असे दिसून येते की, बुद्धांस किंवा त्यांच्या शिष्यांना जातिभेद मुळीच पसंत नव्हता आणि तो मोडून टाकण्यासाठी त्यांनी बरीच खटपट केली. परंतु हे कृत्य त्यांच्या आवाक्याबाहेरचे होते. ब्राह्मणांनी मध्य हिंदुस्थानातच नव्हे, तर गोदावरीच्या तिरापार्यंत जातीभेदाची लागवड करून ठेवली होती आणि तो सर्वस्वी उपटून टाकणे कोणत्याही श्रमण संघाला शक्य झाले नाही''^९ हे आचार्य धर्मानंद कासंबी यांचे मत सर्वाधिक ग्राह्य वाटते. अर्थात बुद्धकाळात जातिव्यवस्था फोफावत होती. ब्राह्मण तिला वेगाने वाढवत होते. तिला रोखण्यात कोणत्याही श्रमण संघाना यश आले नाही. मनुस्मृतीच्या निर्मितीच्या नंतर घट्ट झालेली जातिव्यवस्था तिच्या भयानक रूपात आज आपण बघत आहोत तेवढी तीव्रता बुद्धकाळात नव्हती. आचार्य धर्मानंद कासंबींच्या संशोधनानुसार गुप्तांच्या कारकीर्दीपासून जातिभेद बळावला. हे निश्चित.

संदर्भग्रंथ सुची

- कोसंबी धर्मानंद - 'भगवान बुद्ध' कौशल्या प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती पुनर्मुद्रण २०१२ पृष्ठ १८६.
- तत्रैव पृष्ठ क्र. २१
- तत्रैव पृष्ठ क्र. १९९
- आठलेकर मंगला, 'बुद्ध हसतो आहे'. राजहंस प्रकाशन, पुणे तृ आ. पृष्ठ १७८
- तत्रैव पृष्ठ १७८, १७९.
- तत्रैव पृष्ठ १८६
- तत्रैव पृष्ठ १८४
- तत्रैव पृष्ठ १८६
- कोसंबी धर्मानंद - 'भगवान बुद्ध', कौशल्या प्रकाशन औरंगाबाद. प्र. आ. पुनर्मुद्रण २०१२ पृष्ठ १९६, १९७.

दुराचारी संत आणि तुकारामांचे विचार

संतोष सदाशिव देठे

मराठी विभाग

श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान

महाविद्यालय, राजुरा, जि. चंद्रपूर

वारकरी संप्रदायात संताविषयी लोकांच्या मनात आदरणीय भाव आहे. संत सहवास व संतसवेला विशेष म्हत्व होते. संत ज्ञानेश्वरापासून संत तुकारामापर्यंत सर्व संतांनी लोकांच्या कल्याणासाठी आपल्या मनात कोणताही स्वार्थ न ठेवता अविस्मरणीय कार्य केले म्हणून त्यांना आजही तितकेच महत्व आहे. संतांचे कार्य धर्माचे पालन करणे आणि तो जगामध्ये वाढविणे होय. चांगला संत आपल्या जीवनात मारक नसून तारकच ठरतो. आपल्या जीवनाला उत्तम मार्ग दाखवितात. संत हे समाजजीवाचे सफल अधिकारी असतात असे आपणांस वाटते. खरा संत नेहमी रक्षक बनून तो आपल्या पाठीशी राहत असतो. संत हे दीपस्तंभासारखे असून समाजाला मार्गदर्शन करतात. जगाचे खरे कल्याण करण्याची शक्ती संतांमध्येच असते. संतांच्या उपदेशाप्रमाणे आपण आचरण केले तर आपला मार्ग अधिक सोपा होतो. मानवी कल्याणाच्या दृष्टीने त्यांनी अभंगातून अनुभवाचे सार सांगितले आहे. संतांनी दिलेल्या अनुभवाची अनुभूती होण्याच्या दृष्टीने परिशीलन करणे महत्वाचे आहे. संत तुकारामांनी 'दुराचारी संत' विषयीचे अभंग समजण्याकरिता आपल्याला त्यांची भूमिका समजावून घेणे आवश्यक आहे. 'मराठी कविता: जुनी आणि नवी' या पुस्तकात 'तुकारामाची कविता: काही विचार' या प्रस्तुत लेखात वा.ल. कुलकर्णी यांनी तुकारामाच्या कार्याचा धावता आढावा घेऊन एकाच वेळी विविध आशयाचे पदर उलगडून दाखविले आहे. तुकोबाची अभंगवाणी ही अशी अनेक परस्परविरोधी गोष्टींचे मिश्रण आहे. ती मीतभाषी आहे. तितकीच बोलघेवडी आहे. ती जशी प्रतिभांतून बोलते तशीच प्रतिमांचा यत्किंचितही उपयोग न करता बोलू शकते. ती जितकी अध्यात्मविचारात आणि अध्यात्मानुभवात रंगलेली आहे. तितकीच किंबहुना थोडी अधिकच मानवी व्यवहाराचा अर्थ लावण्यात रंगलेली आहे. तितकी अंतर्मुख तितकीच बहिर्मुखही आहे. तिच्यात जेवढा परखडपणा आहे तितकाच भावनांचा ओलावाही आहे. माणसाचा दंभ, खोटेपणा, दुराभिमान, स्वार्थ, आंधळेपणा इत्यादी बदल त्वेष, क्रोध आहे. तसाच त्यांच्या दुःस्थिबद्दल कळवळा आहे. तुकोबाच्या अभंगवाणीतील परस्परविरोधी भासणाऱ्या ह्या गोष्टींचा समन्वय

साधणे, त्याचा अर्थ लावणे, त्यातून तुकोबाचे व्यक्त होणारे मन डोळ्यापूढे आणण्याचा प्रयत्न करणे ह्यातच तुकारामांच्या अभ्यासाची सार्थकता आहे१

संत तुकारामाच्या काळात दुराचारी संतांचे पीक अतोनात वाढलेले होते. त्यामुळे तुकारामाच्या मनात द्विधा मनःस्थिती निर्माण झाली. संत कोणाला म्हणावे? कोणाला म्हणु नये? असा प्रश्न उपस्थित झाला. दुराचारी संतांचे बाह्य स्वरूप त्यांनी आपल्या अनेक अभंगातून सांगितले आहे. ते अभ्यासल्याशिवाय आपणांस खरे संत व खोट्या संतांचे स्वरूप कळणार नाही. सोंगढोंग करणाऱ्या वेशाधारी, साधु व संन्याशी या दुराचारी संतांचा तुकारामांनी दंभस्फोट केला आहे. संत कसा असावा, ओळखावा हे तुकारामांनी आपल्याच शब्दात अतिशय मार्मिकपणे सांगितले आहे. तुकारामांनी संत कोणाला म्हणावे? या संबंधीचे विचार मांडले आहेत.

गुळे माखोनिया दगड ठेविला। वर दिसे भला लोकाचारी।।
अंतरी विषयाचे लागते पै पिसे। बहिरल्या वेषे भूलवी लोका।।
(३२६५)

तुकारामांनी दुराचारी संत समाजात कसे आचरण करतात ह्यावर अंगुलीनिर्देश केला आहे. दगडाला गुळ माखून ठेवला तर लोकांना गुळ वाटतो. त्याचे खरे अस्तित्व दिसणार नाही. तसेच दुराचारी लोक वरून लोकाचारी वाटत असले तरी त्यांच्या आंतरिक मनात वाईट प्रवृत्तीविषयाचे चिंतन चाललेले असतात. साधुचा वेश घालून, वैराग्याचे सोंग पांघरून लोकांना संत म्हणून फसवित असतात. अशा दुराचारी लबाडांना हरिची खरी सेवा कशी घडेल. ईश्वराची खरी सेवा घडण्यासाठी आंतरिक मन पवित्र असावे लागते. स्वार्थ साधण्यासाठी लोक कधी काय करतील याचा नेम नाही. विविध प्रकारचे सोंग घेऊन किंवा त्यांची लायकी नसतानाही आपण मोठे संत असल्याचे दाखवून स्वार्थ साधतात. आध्यात्मिक क्षेत्रात प्रवेश करून भोळ्याभाबड्या लोकांना फसवणे सोपे असते. आज आपण पाहतो स्वतःच्या जीवनात वर्तनशून्य वागणारे लोक समाजातील लोकांना मार्गदर्शन करीत आहे. मी ईश्वराचा अवतार आहो, माझ्या नावाचा जप करा, गुरू करून घ्या, आमचेच ऐका असे म्हणणारे दुराचारी संत दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे. अशा दुराचारी लोकांची सेवा केल्याने किंवा वागल्याने कसल्याही प्रकारचे सुख आपणांस मिळणार नाही. म्हणून तुकारामांना लोकांना सांगावे लागले. 'ऐसियासी करिता सेवा। काय सुख होय जीवा' (३१७३) तुकारामांच्या काळात काही लोक स्वतःला फार मोठे साक्षात्कारी संत म्हणून मिरवित होते, पण ते खरे संत नव्हते. गारा जरी

हिन्यासारख्या चमकल्या तरी त्या हिन्याची जागा कधीच घेऊ शकत नाही. त्याप्रमाणे संतांचे ढोंग करून देखावा करण्याचा प्रयत्न केला तरी ते खरे संत होत नाही. 'नाव मोठे दर्शन खोटे' अशीच त्यांची पात्रता असते. अशा लोकांच्या जाळ्यात जाऊन आपण त्यांना संत मानत असतो. याप्रमाणे आपल्या सारखे काही लोक वागून शिकार होतील. हे समाजातील प्रत्येक लोकांनी आत्मसात केले पाहिजे.

अतिवादी लावी। एक बोट सोंग दावी।।

त्याचा बहुरूपी नट। नव्हे तो वैष्णव तो चाट।। (३१७४)

या अभंगातून तुकारामांनी दुराचारी संतांचे स्वरूप सांगितले आहे. कपाळावर एक बोट गंध लावणारे व भगवी वस्त्र परिधान करणारे हे लोक बहुरूपी नटासारखेच समजावे. अशा वृत्तीचे बहुरूपी व बहुढंगी लोक समाजाच्या डोळ्यात धुळ फेकतात. हे नाटकी वृत्तीचे लोक विष्णूभक्त नसतात. समाजाला फसविणाऱ्या या लोकांना दृष्ट, उनाड व चावट प्रवृत्तीचेच समजायला हरकत नाही. साध्याभोळ्या समाजाला प्रतिगामित्वाकडे नेणारे, अधोगतीकडे नेणारे हे पाखंडी समाजात अज्ञानाचे बंड माजवितात त्यामुळे ते समाजाला अत्यंत घातक आहे२ अशा लोकांचा समाजाला कुठलाही फायदा नसून, उलट ते समाजाला बोज आहे, घातक आहे. आज आपण समाजात अनेक पोटाथी संत पाहतो. असा अनेक संतांचे उदाहरण आपणांस देता येईल. सुख चैनीत लोळणारे हे संत देणग्या देणारे भक्तगण मिळावे यासाठी अनेक प्रयत्न करतांना दिसतात. बायका-पोरांना खोटा गुरूमंत्र देऊन त्यांच्याकडून पैसा उकरण्याचे काम करतात. मला वाटते त्यात त्यांचा दोष नाही. आपणच याला जबाबदार आहोत. आपल्याला 'कळते पण वळत नाही' अशी आपली स्थिती असते. आपण त्यांच्या धंद्याला प्रोत्साहन देतो. हे कुठेतरी आपण थांबविणे अत्यंत गरजेचे आहे. त्यांचे वागणे, उपदेश हा खोटा असतो. 'न ये नेत्रा जळ। नाही अंतरी कळकळ। तो हे चावटीचे बोल। जन रंजवणे फोल' प्राणीमात्रांचे दुःख पाहून त्यांच्या डोळात असू येत नाही. त्यांच्या अंतःकरणा कळवळा नसतो. हे आपण लक्षात ठेवावे असे संत तुकाराम सांगतात.

मोले घातले रडाय। नाही आसू आणि माया।।

तैसे भक्तिवाद काय। रंग बेगडीचा न्याय।। (४००३)

संत तुकारामांनी वरील अभंगात दुराचारी संतांचे आचरण कसे असते हे अत्यंत मर्मग्राही शब्दात व्यक्त केले आहे. ज्या लोकांना आपण पैसे देऊन रडण्याच निमंत्रण देत असतो. अशा लोकांच्या ठिकाणी माया नसते. त्यामुळे त्यांच्या डोळ्यात अश्रु येत नाही. हे दुराचारी संत अत्यंत दिखाऊपणाची किंवा खोटी भक्ती करीत

असल्याने ती बेगडाच्या चकाकीप्रमाणे खोटीच असते. त्यांचे वासनातृप्तीसाठी केलेले ते एक नाटक असते. काजव्याच्या प्रकाशाने जशी दिव्याची ज्योत पेटविता येत नाही. त्याचप्रमाणे ह्या ढोंगी संताच्या उपदेशाने का साध्य होईल? अशा दुराचारी संतांनी आपल्या गळ्यात माळ घालू नये. सर्वाभूती प्रेम म्हणजे धर्म हे त्यांना कळत नाही त्यांनी विभूती लावू नये. खरी भक्ती केल्याशिवाय भगवी वस्त्रे परिधान करू नये. हे निव्वळ सोंग आहे. धर्माचे खरे सार बाह्य उपचारात नव्हे, तर अंतरंगात असते असे तुकाराम म्हणतात.

अभिमानाचे तोंड काळे। दावी बळे अंधार।।

लाभ न्यावा हातोहाती। तोंडी माती पाडोनि।।

लागलीसे पाठी लाज। झाले काज नासाया।।

तुका म्हणे कुश्चळ मनी। विटंबनी पडिली ती।। (३७७५)

संत तुकारामांनी दुराचारी संताच्या वागण्यावर, स्वभावावर बोट ठेवले असून ज्या मनुष्याच्या अंगी अभिमानरूपी दुराचार असतो त्याची समाजात कशी अवहेलना, फजिती होते हे आपणांस वरील अभंगातून प्रामुख्याने दिसून येते.

तुकारामांनी आपल्या एका अभंगात दुराचारी संताचा दिखाऊपणा कसा असतो हे मार्मिकपणे उघड केले आहे. यावरून आपणास खरा संत हा कसा असू शकतो हे सहजच कळल्याशिवाय राहणार नाही. संताच्या ठिकाणी किंवा सत्पुरुषाच्या ठिकाणी वाणी प्रमाणे कृती करण्याचे सामर्थ्य असले पाहिजे. ३ आज ढोंगी संत आपल्या कृतीप्रमाणे वागत नाही. ते आपल्या स्वार्थासाठी वाटेल ते करतात. त्याला आपण खरे संत म्हणून नये. ज्यांच्या ठिकाणी सर्व भूताबद्दल, भगवद्भाव, क्षमा, शांती असते त्यालाच आपण संत म्हणावे.

नव्हती ते संत धरिता भोपळा। करिता वाकळा प्रावरण।।

नव्हती ते संत करिता कीर्तन। सांगता पुराण नव्हती संत।।

नव्हती ते संत करिता तप तीर्थाटन। सेविलिया वन नव्हती संत।।

नव्हती ते संत करिता माळा मुद्रांच्या भूषणे। भस्म उध्दळणे नव्हती संत।। (२१०२)

कविता केल्याने, हातात भोपळा धरल्याने, गोधळी पांघरल्याने, कीर्तन, पुराण, वेदपठण सांगितल्याने संत होत नाही. तसेच तप, तीर्थाटन, वनात राहिल्याने, माळा व भस्म लाविल्याने खरे संत होत नाही. सात्विक संतांना असल्या बाह्य उपांगाची कधीही गरज पडत नाही. ज्यांच्यात खोट असते ते अशा गोष्टीला वाजवी महत्व देतात. अशा वेळात वावरणाऱ्या लोकांना तुकारामांनी दुराचारी संत म्हटले आहे. अशा लोकांपासून आपण सावध असायला पाहिजे यातच आपले हित आहे.

‘काय या संताचे मानु उपकार। मज निरंतर जागवितो’

(३६५६) संताचे उपकार मी कसे मानु. ते मला सतत जागवतात असे म्हणणारे संत तुकाराम सात्विक संताच्या संगतीने ज्ञानप्राप्ती होते. शोक होत नाही. लोकांत आदर वाढतो आणि दुःखमुक्ती होते. पण खोट्या संताच्या ठिकाणी वरील बाबींचा आपणास अपवादच दिसतो. म्हणूनच संत तुकाराम खरा संत आणि सामान्य माणूस यात फरक करतांना दिसतात. ज्याप्रमाणे आपण दह्यातून लोणी आणि ताक वेगळे करतो, पण दोन्ही वस्तुची किंमत सारखी नसते. आकाशात चंद्र आणि तारांगणा असतात, पण यासारखे मानू नये. पृथ्वीतून हिरा आणि गारगोटी निघते, पण दोघाचेही स्वरूप वेगळे असते त्याचप्रमाणे संत आणि सामान्य माणूस यांना सारखे मानू नये.

दह्याचिये अंगी निघे ताक लोणी। एका मोले दोन्ही मानू नये।।

आकाशाचे पोटी चंद्र तारांगणे। दोहोंशी समान पाहो नये।।

पृथ्वीचिया पोटी हिरा गारगोटी। दोहोंशी संसाटी करू नये।।

तुका म्हणे तैसे संत आणि जन। दोहोंशी समान मानू नये।।

(३३५०)

तुकारामाला खरा संत कसा अभिप्रेत होता. खऱ्या संताचे गुण काय असायला पाहिजे याविषयी त्यांचे विचार अतिशय मर्मग्राही आहेत. भूतदया हाच संताचा धर्म असतो. भूतदयेच्या बाबतीत ते सर्वाना समान मानतात. कुठलाच भेदभाव करीत नाही. सदैव लोकहितासाठी झटतात. खरा संत हा स्वभावाने व मनाने शांत आणि क्षमाशील असतो. त्यांचे मन गंगेप्रमाणे शुद्ध व निर्मल असते तो खरा संत. ‘हिरा ठेविता ऐरणी। वाचे मारिता जो धनी’ (२०५५) हिरा हातोडीचे घाव सहन करतो पण फुटत नाही. याप्रमाणे जो जगाचे आघात सहन करतात. ज्यांच्या अंगी कुठलाही अवगुण नसतो. चंदनाचा प्रत्येक भाग सुगंधमय असतो. तसेच संत हे सर्व बाबतीत श्रेष्ठ व गुणशील असतात. संताच्या अंगी कोणते गुण असावे हे तुकारामांनी सुंदर पद्धतीने वर्णन केलेले आहे.

गंगाजल पाही पाठी पोट नाही। अवगुण तो काही अमृतासी।।

रविदिप कळिमा काय जाणे हिरा। आणिकां तिमिरा नाश होणे।।

कर्पूर कांडणी काय कोंडा कणी। सिंधु मिळवणी काम चाले।।

तुका म्हणे तैसे जाणा संतजन। सर्वत्र संपूर्ण गगन जैसे।। (१९७१)

गंगाजल, रवि, दिप, हिरा, कापूर, अमृत, सागर आणि गगन यांच्यात जशी विविधता आहे. याप्रमाणे संताचे स्वरूप व कार्य असावे. गंगाजलाचे ठिकाणी पाठ, पोट याचा भेद नसतो. रवि, दिप आणि हिरा हे काळोखाचा नाश करतात. कापूर कांडला तर त्यात कणी आणि कोंडा निघत नाही. सागरात काही टाकले तरी

त्यांचे स्वरूप बदलत नाही. आकाश जसे सर्वत्र संपूर्ण भरून आहे. हे खऱ्या संतामध्ये गुण असेल, तर ते संतपदवीस पात्र ठरतात. अन्यथा त्यांना संत म्हणू नये. 'साधू संत येती घरा। तोचि दिवाळी दसरा' संताबद्दल अशी तुकारामाची श्रद्धा होती. चांगल्या संताच्या आचरणामुळे माणसाची ज्ञानदृष्टी उघडते. संत हे जीवनाचे मार्गदर्शक आहे; पण दुराचारी संत हे जीवनाचे मार्गदर्शक असूच शकत नाही. 'मुखी अमृताची वाणी। देह देवाचे कारणी' (२०६२) ज्यांच्या मुखात अमृतासारखे गोड शब्द आहेत व ज्यांचा देह देवकारण झिजत असतो तोच खरा संत होय. ही खऱ्या संताची निशाणी आहे. आज असे संत दुर्मिळ आहे. खऱ्या संताचे गुण आजच्या काळात अजिबात दिसत नाही. संत म्हणण्याची त्यांची योग्यता नाही. असे दुराचारी संत समाजाची प्रतिमा काळी करतात. ते स्वतःच दिशाहीन असेल तर दुसऱ्याला काय दिशा देणार. अशा संतापासून समाजातील लोकांनी दूर राहावे.

तुकारामांनी समाजातील दुराचारी संतावर आपल्या अभंगातून त्यांचे पितळ उघडे करून समाजाला त्यांचे दोष दाखविले आहे. अंगी कोणता अनुभव नसतांना सोंगाचे नाटक करणे स्वहिताचे नसते. बहुरूपे घेऊन नारायणाप्रमाणे नटणारा कितीही सोंगे धारण केले तरी त्याच्या स्वभावात कुठलाही बदलाव होत नाही. तो जसा असतो तसाच राहतो. म्हणून तुकाराम म्हणतात.

अनुभवा वाचून सोंग संपादने। नव्हे हे करणे स्वहिताचे॥

बहुरूपी रूपे नटला नारायण। सोंग संपादून जैसा तैसा॥ (३२३८)
दुराचारी संत पोट भरण्यासाठी निंदा आणि स्तुतीला जवळ करतात. पोट भरण्यासाठी सोंगाचा बोभाटा करतात. मेलेल्या माणसाला शृंगारण्यात काही अर्थ नसतो. कारण त्यात जीव नसल्यामुळे ते सर्व व्यर्थ ठरतात. अशी दुराचारी संतांची सोंगाची बतावणी व्यर्थच ठरते. ज्यांच्या ठिकाणी खरा भक्तीभाव असतो त्यांच्या जीवाला कधीच भय नसते. म्हणून संत तुकाराम म्हणतात 'निंदा स्तुती करती पोट। सोंग दाखवी बोभाट। शृंगरिले मढे। जीवेंवीण जैसे कुडे' (३१९७)

संत तुकारामांनी काही कारण नसतांना लोक वेगवेगळ्या वेशभुषा करून स्वतःला अडकून घेतात. अशा दांभिक संतांना अतिशय महत्वपूर्ण उपदेश केला आहे.

भगवे तरी श्वान सहज वेष त्याचा। तेथे अनुभवाचा काय पंथ॥

वाढवूनि जटा फिरे दाही दिशा। तरी जंबु वेषा सहज स्थिती॥

करोनिया भूमी करिती मधी वास। तरी उंदरास काय वाणी॥

तुका म्हणे ऐसे कासाया करावे। देहासी दंडावे वाळुगेंचि॥

(३२४७)

माणूस वरून वेगळा दाखवितो आणि आतून तो कपटी असतो.

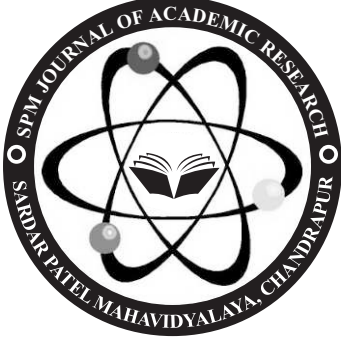
आपण त्यांच्या वरच्या अंगाला भुलतो पण आतील बाजू, कपट जाणून घेत नाही. समाजात भगवे वस्त्र घालणारे पुष्कळ भेटतात. त्यांना आपण संत मानले तर कुत्राही भगव्या रंगाचा असतो त्याला संत का म्हणू नये? जटा वाढवून दाही दिशा फिरणाऱ्याला संत म्हटले तर कोल्हाही जंगलात सतत भटकत असतो मग तो संत होत नाही कां? जमीन खोदून राहणारे संत असतील तर उंदीरही बिळात राहत नाही कां? तो संत होत नाही कां? बाह्य गोष्टीवरून संत ठरत नाही. हे आपण समजून घेतले पाहिजे. असे समाजात होत नाही. याला आपण जबाबदार आहोत. शरीराला तसदी देऊन दांभिकपणा करण्यास काय अर्थ आहे? असा महत्वपूर्ण विचार तुकारामांनी समाजाला पटवून दिला आहे. या विचाराचा आपल्या मनावर थोडाफार परिणाम झाला तर आपण अशा दुराचारी लोकांपासून सावध राहू शकतो. हा विचार आजच्या परिस्थितीला तेवढा महत्वपूर्ण वाटतो. जो मनुष्य समाजातील लोकांचा अज्ञानरूपी अंधार दूर करतो, दुःखितांचे अश्रु बनतो, श्रीमंत-गरीब, जात-पात, दीन-दलित अशा भेदाचे पालन करीत नाही त्याला संत म्हणावे. दुराचारी लोकांना संत म्हणून त्यांचे वाजवी महत्व वाढविण्यात काय अर्थ आहे.

हे दुराचारी संत जगाच्या उद्धाराची भाषा बोलतात. असले दुराचारी संत स्वतःचा नाहीच, पण दुसऱ्याचा काय उद्धार करणार आहे. समाजाला लुबाडणे हेच त्यांचे अंतिम ध्येय असते. त्यांच्या वासना, लोभ, मोह मर्यादित नसतो. अशा मनुष्याला नेहमीच हाव असते. अशा मनुष्याचे संपूर्ण आयुष्य निव्वळ भौतिक सुखाच्या आशेत धडपडण्यात जाते. अशा मनुष्याला त्याच्या जीवनात कधीही शांती व समाधान लाभत नाही. जो मनुष्य लोभ, मोह, वासना, आशा यांच्यात रमत नाही अशा सात्विक मनुष्याचे जीवन कधीही ढळत नाही. तोच मनुष्य आपल्या जीवनात समाधानी असतो. याउलट दुराचारी लोकांच्या वासनांच्या कक्षा नेहमीच रूंदावत जातात. त्यांच्या वासनामुळे समाजात अनिष्ट प्रवृत्ती बळावून अनर्थ संभवित असतो. अशा दुराचारी संताच्या नादी समाजातील जे लोक लागतात ते स्वतःहून आपल्यासाठी विहीर खोदतात. तुकारामांनी समग्र मानवी जीवनाचा मुलगामी विचार करून माणूस खऱ्या अर्थाने माणूस हवा ह्यासाठी त्यांची आंतरिक तळमळ होती. त्यासाठी त्यांच्या जीवनाची सातत्याने वाटचाल होती. नित्यनुतन जीवन जगण्यासाठी चांगल्या गुणाची गरज आहे. 'मला पाहा आणि फुले वाहा' अशी भूमिका नसावी. मनुष्याला सुंदरीतीने कसे जगता येईल हा मोलाचा संदेश त्यांनी आपल्या अभंगातून मानव जातीला दिला. आपले जीवन अनेक स्वप्नांच्या रंगाने रंगवू नका तर दुसऱ्याच्या जीवनातही प्रेमाचे रंग भरणे हे

आपल्या जीवाचे उदात्त तत्व असायला पाहिजे. साधुच्या वेषात फसविणाऱ्या अनेक घटना घडतात. फसविणे अतिशय सोपे आहे. अशा ढोंगी साधु-संतापासून सावध राहण्याची आज खरी गरज आहे. दुराचारी संताविषयी तुकारामांनी आपल्या अभंगातून जे महत्वपूर्ण विचार मांडले ते खरोखरच आजच्या परिस्थितीला तंतोतंत लागू पडणारे आहे असे मला वाटते.

संदर्भ सूची

- १) अभंगगाथा, संपा. स.के. नेऊरगावकर, प्रकाशक
रत्नाकर कुलकर्णी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, तृ.आ.
- २) 'मराठी कविता: जुनी आणि नवी' :
वा.ल. कुलकर्णी, पृ. ९५
- ३) 'संत तुकारामाचा वैज्ञानिक दृष्टीकोन' :
प्रा. वंसत पुरके, पृ. ३८१
- ४) 'मराठी संत साहित्यावर बौद्ध धर्माचा प्रभाव' :
डॉ. भाऊ लोखंडे, पृ. ४३१

आदिवासी कवर जमातीची वैवाहिक जीवन आणि विवाहगीते

सोहन कोल्हया

मराठी विभाग

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

प्रस्तावना

भारतांच्या या पावनभूमीवर वैविध्यतेने नटलेल्या भूमीवर अनेक जातीच्या धर्माच्या, पंथाच्या रंग रूपाचे लोक इथे अतिशय: आनंदाने व सुखाने जीवन व्यतीत करतांना दिसतात. विविधतेत एकता अशी भारत भूमीची ओळख अनादीकाळापासून आहे. तरीही प्रत्येक जातीधर्माचे लोक आपआपल्या जातीधर्माचे सांस्कृतिक वेगळेपण अजूनही जपून ठेवलेली आहेत. त्या सांस्कृतिक जीवनाशी ते बांधिलकी आहेत. म्हणूनच प्रत्येक जातीधर्माचे वेगळेपणही त्यांच्या संस्कृतीतून स्वतंत्र अभिव्यक्त होतांना दिसतात. भौगोलिकदृष्ट्या देशाचे शहरी आणि ग्रामीण असे भाग होतात. त्यातही ग्रामीणमध्ये अतिग्रामीण आणि जंगल दऱ्या-खोऱ्यांच्या वृक्षवेलीच्या खळखळ वाहणाऱ्या झऱ्या किनाऱ्याचे आश्रय घेऊन अजूनही आदिवासी समाज जीवन जगत आहेत.

राज्यात अनुसूचित जमातीच्या यादीत एकूण ४७ जमातींचा समावेश आहे. यात प्रत्येक आदिवासी जमातीची सांस्कृतिक, सामाजिक आणि धर्माचाराची जडणघडण, व्यवहारभाषा, आवडीनिवडी, बोलीभाषा, वेशभूषा विवाहपद्धती इत्यादी भिन्न पद्धतीच्या आहेत. प्रत्येक जमात आदिवासी असली तरी ती आर्थिक सामाजिक, आणि शैक्षणिक विकासांच्या वेगवेगळ्या स्तरावर डौलाने उभी आहे. आज शैक्षणिक विकासाचे जाळे सर्वदूरपर्यंत पोहचल्याने प्रत्येकच आदिवासी समुहात थोड्याफार फरकाने विविधक्षेत्रात बदल होत आहेत. पुर्वीचा भित्रा, बुजरा, मेहनती, स्वाभिमानी, नवख्या माणसांशी सहजासहजी न बोलणारा, शहरी माणसापासून दूर राहणारा, निसर्गावर भरोसा ठेवून जगणारा निसर्गप्रेमी, आपल्याच आनंदात आणि मस्तीत राहणारा आदिवासी समाज आज बदलत असल्याचे दिसत आहे.

बिज शब्द :- सांस्कृतिक कवर जमात, वृक्षवेली, दऱ्या खोऱ्या, आदिवासी

कवर जमातीची पार्श्वभूमी :-

कवर ही आदिवासी जमात भौगोलिक व प्रशासकीयदृष्ट्या व प्राचीन काळी कुरुक्षेत्र या नावानी ओळखल्या जाणाऱ्या प्रांतातील कवर जमातीचा फारशा इतिहास फारसा उपलब्ध नाही. महाभारत आणि रामायण यासारख्या पुराणावरून या जमातीविषयी काही संकेत मिळतात मध्यभारतात अनेक आदिवासी जमाती वास्तव्यास आहेत आणि काही जमाती स्थलांतरीत झालेल्या आहेत. परंतु पौराणिक साहित्यामध्ये ज्या वण्यजंगली जमातीचा उल्लेख आढळतो त्यात कवर जमातीचा सुध्दा समावेश आहे. परंतू इतर जमातीपेक्षा स्वतंत्र व स्वाभिमानी जमातीचा असून कष्टाळुवृत्ती परावलंबित्व न पत्करणारा जमाती आहे कवर ही जमात दक्षिण महानदीतील छत्तीसगडच्या दऱ्या खोऱ्यात राहत होती सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार कवर आदिवासी जमातीची संख्या ३,२७,७१५ होती.

महाभारत राजवटीतील कौरवापासूनच्या संकल्पनावर त्यांचा विश्वास आहे. कवर जमात ही कौरवांची एक शाखा असल्याचे नमूद केले आहे. त्रिवेदी यानी अहवालात 'कवर' ही संकल्पना कौरवापासून निर्माण झाली. रतनपुरचे प्रमूख हैबंशी यांचे ते सैनिक असण्यावर भर दिला आहे. ३ शेतकरी कामगार व अधिक मेहनती म्हणुन स्थानिक कवर जमाती ओळखले जातात जमातीच्या जाणकारांमध्ये अज्ञान असले तरी ही जमात स्वयंभू व स्वतंत्रा असुन मध्यभारतातील मध्यप्रदेश व सध्याच्या छत्तीसगढ राज्यातुन स्थलांतरीत झालेली आहे. यावर सर्व तज्ज्ञांमध्ये एकमत दिसून येते कवर हे अंतर्विवाही गटातील आहेत. त्यांत तन्वर गट हा उमराव म्हणूनही ओळखला जातो, जे की जमीनदाराच्या गटाशी संबंधीत आहे कवर आदिवासी जमात मध्यप्रदेश छत्तीसगढ मधून महाराष्ट्राच्या गडचिरोली गोंदिया जिल्ह्यात वास्तव्यास आहे गोंदिया जिल्ह्यात यांचे प्रमाण सर्वात जास्त प्रमाणात आढळते तसेच चंद्रपूरच्या बंगाली कॅम्प बाबुपेठ भागात, इंदिरा नगर, विठ्ठल मंदिर वार्ड, इत्यादी परिसरात त्यांचे वास्तव्यास असल्याचे दिसून येतात. याशिवाय, छत्तीसगढ, राज्यातील सरगुजट, जमशुर, कोरबा, कवर्धा, रायपूर, दुर्ग, धमतरी, राजनांदगांव, दंतेवाडा तर मध्यप्रदेश राज्यातील शहडोल जबलपूर, भोपाल, तसेच, भिण्ड, जिल्ह्यात कवर आदिवासी जमातीचे पूर्वापार पासून वास्तव्यास असल्याचे दिसून येते, छत्तीसगढ राज्याच्या सरगुजा जिल्हा जेटियर, तसेच महाराष्ट्राच्या चांदा गॅजेटियर मध्ये कवर जमातीचा उल्लेख असुन यांची १९६१ च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्या २,८१२ असुन त्यात १,३७९ पुरुष तर १,४३३ महिला आहेत जिल्ह्याच्या एकुण

लोकसंख्येचा ०.२३ टक्के होते तर संपूर्ण म्हणजेच १०० टक्के कवर आदिवासीचे निवासस्थान ग्रामीण भागातील आहे नागपूर जिल्हा गॅजेटियर मध्ये सुध्दा कवर जमातीच्या उल्लेख असून १९८१ च्या जनगणनेनुसार कवर आदिवासींची लोकसंख्या २५३८ असुन त्यात १३५० पुरुष व ११८८ महिला आहेत ११ थोडक्यात कवर ही आदिवासी जमात भौगोलिक व प्रशासकीयदृष्ट्या मध्यभारत व प्राचीनकाळी कुरुक्षेत्र या नावानी ओळखल्या जाणा-या प्रांतातील आहे कवर शब्द महाभारतातील कौरवांशी निगडीत असल्याने त्यांचे वास्तव्य जंगल दऱ्या खोऱ्यात, ग्रामीण वस्तीत आहे कवर म्हणजेच एक विश्वासु शूरवीर एक विश्वासु सैनिक म्हणुन ओळख असल्याचे आढळुन येतो. यात महत्वाचे म्हणजे महिला वर्ग अतिशय जिद्दी कष्टाळु स्वाभिमानी, व स्वावलंबीवृत्तीच्या असतात म्हणजेच पुरुषापेक्षा परिश्रमाबाबतीत दुप्पट व अव्वल दर्जाच्या असतात. आजही आपण एक दृष्टिक्षेप टाकाल तर अवघड काम करणा-या प्रत्येक महिला ही कवर आदिवासी जमातीच्या आहेत, परंतु सध्या शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार खेडोपाडी पोहचल्यामुळे शिक्षणाचे महत्व लक्षात घेऊन प्रत्येक आदिवासी कवर जमातीतील कुटूंबातील प्रत्येक एक दोन तरुण सदस्य शासकीय व निवशासकीय संस्थेमध्ये कार्यरत आहेत भविष्यात त्यांचे प्रमाण वाढणारच यांत काही शंका नाही.

कवर जमातीची वैवाहिक प्रथा व परंपरा

व्यक्तीला समाजात वावरतांना विशिष्ट प्रकारे वर्तन करावे लागते आणि हे बंधन काही प्रमाणात विवाह संस्थेच्या माध्यमातुन व्यक्तीवर येत असते. कवर जमातीमध्ये विवाह पूर्व लैंगिक संबंधाना मान्यता नाही. यासाठी काही सामाजिक विधी पार पाडले जातात.

मुलगी पाहण्यासाठी घरातील वडीलधारी मंडळी व गावातील एखादी व्यक्ती सोबतीला घेऊन ज्या गावात मुलगी आहे तिथे जातात. मुलीच्या गावी गेल्यावर प्रत्यक्षात मुलीच्या घरी न जाता दुस-या ओळखीच्या घरी थांबुन आपण कशासाठी आलोत याची माहिती देतात. मुलीच्या घरच्या मंडळीकडून होकारार्थी उत्तर मिळाल्यास संबंधीत व्यक्ती आलेल्या पाहुण्यांना मुलीच्या घरी घेऊन जातो. मुलबी पसंत पडल्यास मुलाला मुलगी पहावयास पाठविले जाते. आता मुलबा आणि मुलबी यांनी आपल्या पसंतीनुसार एकमेकांना पाहिले असल्यास घरची मंडळी सोयरीक पक्की करतात. कवर जमातीत मध्यस्थी असल्याशिवाय मात्र पुढील कोणताच विधी पूर्ण होत नाही. यांच्यात मध्यस्थीला 'डिंढार' म्हणतात. कवर जमातीत विवाह मुहूर्त ठरविण्यासाठी

सहसा ब्राम्हणाची आवश्यकता मानीत नाही. कवर जमातीत साधारणतः विवाहाचे प्रचलित तीन प्रकार सद्यः प्रचलीत नाही.

छोटे बिहाव :- आधुनिक काळात ही प्रथा अत्यंत अल्प प्रमाणात असून यात विवाहाचा संपूर्ण कार्यक्रम नियोजित वधूला वराच्या मंडपात आणून केल्या जातो. पूर्वीच्या काळी कवर आदिवासींमध्ये बालविवाहाची प्रथा फार मोठ्या प्रमाणात होती. वधू लहान असल्यामुळे तेव्हा कवर जमातीमध्ये मुलीला 'गवन' ठेवण्याची प्रथा अस्तित्वात होती. गवन म्हणजे विवाहीत मुलीला विवाहानंतर वराच्या घरी पोहचवून देण्यापर्यंतचा कालावधी होय. हा कालावधी ठराविक नसायचा परंतु अलिकडे सामाजिक सुधारणा होवून ही प्रथा नष्ट झालेली आहे.

बडे बिहाव

कवर आदिवासींच्या सामाजिक नियमानुसार आता प्रत्येक कुटुंबात ही प्रथा अस्तित्वात येण्यासाठी नियम करण्यात आले आहे. त्यावर आधारीत कवर आदिवासी जमातीचे विवाह वर्णन खालील प्रमाणे-

साक्षगंध

मुलगा-मुलबी एकमेकांना पसंत पडल्यानंतर मुलाकडील नातेवाईक सोयरीक पक्की करण्यासाठी मुलीकडे जातात. 'डिन्हार' मुलाकडील आलेल्या पाहुण्यांना मुलीच्या घरी घेवून जातात. साधारणतः साक्षगंध विधी सायंकाळी करण्याची प्रथा आहे अंगणात शेणानी सडा-सारवण करून मध्यभागी पारंपारिक रांगोळी काढतात व त्यावर पाट ठेवतात पाटावर 'कासा लोटा' त्यात पाणी टाकून आंब्याच्या पानांनी कलसाप्रमाणे सजवून ठेवतात. बाजुला दोन सुपारी ठेवून त्यांना गौरी-गणेश संबोधतात. नियोजित वर-वधू यांना गावातील जाणकार व्यक्ती उपस्थित सर्व समुदाया समक्ष पूजा करायला लावते. तत्पूर्वी मुलाकडून मुलीसाठी कपडे व इतर साहित्य साडी, ब्लाऊज, रिबीन, तेल, पावडर इत्यादी आणलेले असतात. मुलबी यावेळी मुलाकडून दिलेलेच कपडे परिधान करावयाची प्रथा आहे. पूजा विधी पूर्ण झाल्यानंतर काही कारणास्तव संबंध तुटत असल्यास सामाजिक प्रथेप्रमाणे दंड आकारला जातो कधी-कधी मुलगी पसंत असेल तर एक वर्ष आधी सुध्दा साक्षगंध करून ठेवण्याची प्रथा आहे.

विवाहाचा दिवस ठरविणे

साक्षगंधाच्या नंतर विवाहाचा दुसरा टप्पा म्हणजे विवाह. विवाह कधी कोणत्या दिवशी करावे यासाठी मुलाकडील एक-दोन माणसे मुलीच्या घरी जातात. मुलीचे वडील गावातील काही प्रमुख अथवा गाव लहान असल्यास संपूर्ण गावाला बोलावून विवाहाचा दिवस निश्चित करतात. विवाहासाठी जो दिवस

ठरविला जातो त्या दिवसाला 'दिन बंधाना' म्हणतात.

विवाहाचा दिवस निश्चित झाल्यानंतर नियोजित वर-वधूला आप्तेष्टांच्या गावी जाणे, जंगलात सरपणासाठी जाणे, विहीरीतून पाणी आणणे, तलाव व नदीवर आंघोळीस जाणे अशुभ मानतात. आधुनिक काळात समाजात जागृतीमुळे अशुभ मानण्याची प्रथा काही प्रमाणात कमी होत आहे.

मंडप रचना

कवर आदिवासी प्रामुख्याने दुर्गम भागात वास्तव्यास असल्याने त्यांच्यात विवाह मंडपाची रचना एका विशिष्ट प्रकारची असते. यांच्यात केवळ विवाह मंडप तयार करून सजवून विवाह पूर्ण होत नाही तर विवाह मंडपात लागणारे खांब, मंडपावरील आच्छादन यांना सुध्दा तितकेच महत्त्व आहे. खांब हे वेगवेगळ्या दोन झाडाचे असतात १) मोहाच्या झाडाचा खांब व २ चारोळी झाडाचा खांब.

मोहाच्या झाडाचा खांब

मोहाच्या झाडापासून तयार केलेला खांब हा मुख्य खांब असतो त्याला 'मडवा' असे म्हणतात. याला आणण्यासाठी गावातील माणसे सोबतच अविवाहीत मुले पुजेचे साहित्य एक धोतर, धागा(सुत), सोबत पुरी व वडे नवेद्य म्हणून घेतात. जंगलात गेल्यानंतर अशा झाडाची निवड करतात की, जे झाड जमिनीपासून साधारणतः सात ते आठ फुटापर्यंत सरळ गेलेले असते अशा झाडाची निवड करून झाडाला धोतर गुंडाळून झाडाची विधीवत पूजा करतात. झाड तोडतांना अविवाहीत पाच किंवा सात घाव प्रथम त्या झाडाला एकदाच देतात. त्यानंतर आवश्यक त्या लांबीपर्यंत झाड तोडून घरी आणून विवाह खांब म्हणजे 'मंडवा' तयार करतात.

चारोळीचे खांब

विवाहासाठी लागणारा दुसरा खांब हा चारोळी झाडाचा असतो. याची लांबी साधारणतः दोन ते अडीच फूट पर्यंत असते या खांबाला 'पिला खांब किंवा पिला मांडवा' असे म्हणतात. याच झाडापासून वर वधूला बसण्यासाठी 'पाट' तयार केला जातो. विवाह मंडपाला याच पाटावर वर-वधूला बसवून विधी पूर्ण करतात.

मंडप

मंडपात जांभळाच्या झाडाच्या कोवळ्या फांद्या टाकून विवाह मंडप तयार करतात काही ठिकाणी जांभळाच्या फांद्या विवाहासाठी शुभ संकेत देतात असा विश्वास बाळगतात सध्या वृक्ष तोडीमुळे जंगलाचा -हास होत आहे. त्यामुळे ब-याच ठिकाणी कापडाचा पेंडाल टाकून मंडप तयार करीत आहेत. परंतु

नियम म्हणून कितीही का असेना जांभळाच्या झाडाची फांदी आणायला विसरत नाहीत.

गौर पूजन कार्यक्रम

मंडप पूजनाच्या दिवशी म्हणजेच विवाह विधी सुरू होण्याच्या पूर्वी सायंकाळी वराकडील दोन-तीन माणसे विवाहात मुलाकडून मुलीला द्यावयाचे साहित्य घेवून येतात. यात नवरी मुली करीता साडी, हिरव्या बांगड्या, रिबीन व नवरीच्या आई करीता साठी देण्याची प्रथा आहे. सोबत तांदळाच्या पिठापासून तयार केलेले गोटे 'कुळा' व तेवढ्याच प्रमाणात गुळाच्या वड्या आणतात. ही संख्या निर्धारित म्हणजे १०८ याप्रमाणे असते. आणलेले सर्व साहित्य साक्षगंधच्या कार्यक्रमाप्रमाणे पूजा विधी करून देतात. कवर जमातीत वधू मूल्यांची प्रथा असल्यामुळे वधु पित्याला देण्यात येणारी नगद रक्कम रुपये १४ वधू मूल्य म्हणून देण्यात येते. या रक्कमेला 'सुख' म्हटले जाते. या साहित्या देण्याच्या विधीला 'गौर पुजन' म्हणतात. प्राख्यात समाजशास्त्राचे अभ्यासक हिरालाल आणि रसेल यांनी आपल्या अध्ययनात, वधू मूल्य म्हटले आहे. परंतु ही प्रथा आता अस्तित्वात असल्याचे दिसत नाही.

यावेळी वर व वधू कडील माणसे एकमेकांच्या तोंडात विड्याच्या पानात गूळ टाकून एक दुस-याला भरवून, दुबार (गवताची कांडी) एक दुस-याच्या कानात खोचून व्याही भेट म्हणजेच 'समधी भेट' एक दुस-याला गळा पडुन करतात. मंडप पूजनाच्या दिवशी मांडवाची जागा लिपण्यासाठी 'सुहासिनी' (यांना 'ढेळहीन' म्हणतात) वाजत वाजत गावाच्या बाहेरील माती आणतात. सोबत वर - वधूचे भाऊजी, अविवाहीत मुले, मुली असतात, रूढी प्रमाणे जमीनीची पूजा अर्चना करून माती खोदण्याचे काम पुरुष मंडळी करतात. स्त्रिया गीत गात पुरुषांना चिडविण्याचा प्रयत्न करतात-

तोला साबर धेरला, तोला साबर धेरला।

नही आवय जी धीरे - धीरे।

तोला माटी कोळेला नही आवय जी धीरे - धीरे।

धीरे - धीरे अपन धोतीला तीर धीरे - धीरे

तोला माटी जोरेला। तोला माटी जोरेला,

नही आवय जी धीरे - धीरे, धीरे - धीरे

अपन कुरथाला तीर धीरे - धीरे

सुहासिनी पुरुषांना चिडवितांना म्हणतात की, तुम्हाला हळू - हळू सबल पकडता येत नाही तेव्हा तुम्ही आपला फेटा/पगडी हळू - हळू ओढा. तुम्हाला माती खोदला येत नाही तेव्हा तुम्ही तुमचा धोतर ओढा. पुढे चिडवितांना म्हणतात की, तुम्हाला हळू-हळू

मातीही उचलता येत नाही तर आता तुमचा शर्ट काढा असे म्हणून चिडवित असतात.

विवाह विधी करीता पाणी

सुहासिनी विवाह मंडप लिपण्याकरीता व हळद भिजविण्यास तलाव किंवा नदीवरून मातीच्या नवीन कळशीत पाणी आणतात. पाणी कळशीत घेण्यापूर्वी त्याठिकाणी दोन कळशीची पूजा करतात. आंब्याच्या पानाचे दोन दिवे तयार करून वर-वधूचे नाव घेवून पाण्यात सोडतात. दोन्ही दिवे पाण्यात दूरवर गेल्यास जीवनाच्या शेवट पर्यंत दोघेही एकमेकांचे सोबती असतील अशी श्रद्धा बाळगतात. परंतु दिवा अर्ध्या दूर पर्यंत सोबत गेला म्हणून विवाह तुटत नाही.

हळदीचा कार्यक्रम

मंडप पूजनाच्या दिवशी वर - वधू असलेल्या खोलीत आपआपल्या कुल देवतांना साक्षी ठेवून विधीवत कच्च्या हळदीने पूजा करतात. याचबरोबर घरात कुल देवतेला प्रथम सात फेरे लावल्यानंतर मुख्य मंडपात हळद लावण्याचा कार्यक्रम होतो. सुहासिनी महिला हळद लावतांना पायाकडून डोक्याच्या दिशेने जाईल म्हणजेच चढत्या पध्दतीने हळद लावतात. सोबतच मुख्य व लहान खांबाला हळद लावतात. वर -व धूला चारोळीच्या झाडापासून तयार केलेल्या पटावरच बसवून हा सर्व विधी करतात. यांच्या पाठीमागे आई, मोठी आई किंवा आजी बसलेली असते. चढत्या पध्दतीने हळद लावण्याचा विधी गीत गात असतात. हळद लावणा-यांपैकी एक-एक वेळा याप्रमाणे विधी सुरू असतांना गीत गात असतात. मधल्या काळात म्हणजे पहिल्यांदा हळद लावणे झाले की, वर-वधूला कडेवर घेवून गीत अथवा दोहा म्हणून नाच गाणे करतात. यातीत एक गीत-

१) एक दल रेंगे हाथी औ घोडा, एक दल रेंगे उंट ॥२॥

मड़वा में नाचे गणेश कुमारी, चमके चारो खुंट ॥२॥

२) चांदी - चांदी के खंबा गडे हे सोना के लगे किवाड,

गा भैया - सोना के लगे किवाड?

हिरा मोती के झुला गडे, हे झुले यशोदा के लाल

हा कार्यक्रम रात्री उशीरा पर्यंत सुरू असतो. नंतर सात वेळेस डाक्याकडून ते पायाकडे येईल अशा पध्दतीने हळद लावल्या जाते. याठिकाणी होणा-या नाच गाण्यामुळे पूर्वी वैवाहिक कार्यक्रम चार ते पाच दिवस चालत असे. आता मात्र त्यात परिवर्तन होत आहे व दोन दिवसात विधी पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करतात. या संपूर्ण विधीवत कार्यक्रमाला 'तेल मायन' म्हणतात.

वर -वधूला आंधोळ घालण्याचा कार्यक्रम विवाह मंडपातच होतो. तत्वपूर्वी आप्तेष्ट आप-आपल्या कुवती प्रमाणे वर -

वधूच्या घरी साडी, धोतर, तांदूळ, दाळ, भाजीपाला सर्वासमक्ष देतात याला 'चिकट' म्हटले जाते.

लग्नातील पोषाख

आदिवासी कवर जमातीमध्ये 'हुंडा प्रथा' अजिबात अस्तित्वात नाही. त्यामुळे त्यांच्यात परंपरने ठरलेले कपडे वधू - वराच्या अंगात बघावयास मिळतात. यात वर साधारणतः धोतर, कुडता, डोक्याला फेटा बांधलेला असतो, गळ्यात 'सुता' (चांदीचा गोल पट्टा) तसेच डोक्यावर बांशिंग बांधलेले असते. बांशिंग दोन प्रकारचे असतात त्यात १. कागदी फुलापासून तयार केलेला व २. शिंदी झाडाच्या पानापासून तयार केलेला असतो. बांशिंग हे प्रत्येकाच्या देवतेच्या पूजा प्रकाराप्रमाणे असतो. त्यामुळे प्रत्येक कवर-वधूमध्ये हा फरक पहावयास मिळता. बांशिंग वापरत असतांना वराच्या देवदवतांप्रमाणे निवड होत असते. तर वधू पिवळ्या रंगाची साडी व बलाऊज परिधान केलेली असते.

ही जमात आर्थिकदृष्ट्या अत्यंत मागास असून यांच्यात 'हुंडा पध्दती' अस्तित्वात तर नाहीच परंतु वधू पक्षाकडून वराला सोन्याची अंगठी वगैरे देखील देण्याची प्रथा नाही. त्याचबरोबर आवडी-निवडीप्रमाणे कपडे सुद्धा मागण्याची पध्दत नाही. त्यामुळे कवर आदिवासींची ही प्रथा आजच्या प्रगत समाजात आदर्श निर्माण करणारी आहे असे म्हणावयास हरकत नाही.

लग्नाचा दिवस

कवर आदिवासीमध्ये पूर्वीपासून सायंकाळी लग्न लावण्याची प्रथा आहे मी आजतागायत चालू आहे. लग्न लावण्याकरीता मुलाकडील सर्व आप्तेष्ट मित्र मुलीच्या घरी जातात. मुलगी ज्या गावाची असेल त्या गावचा 'शिव' आल्यानंतर सर्व व-हाडी मंडळी वाजत-गाजत गावात प्रवेश करतात. मुलीच्या गावातील जी व्यक्ती मध्यस्थीची भूमिका निभावत असतो त्यांच्या घरी थांबतात. वाजविण्याच्या वाद्यात मंजीरा, डमरू, मोहरी, तुळूम, तिरपीळी, डपरा आदिंचा समावेश असतो. सायंकाळी वराला वधूच्या मंडपात नेण्यापूर्वी सार्वजनिक चौकात बसवितात. याच ठिकाणाहून वधूकडील सर्व उपस्थित पाहुणे वराला नेण्यासाठी येतात. वराकडील महिला - पुरुष एका रांगेत उभे होतात. यावळी महिला एक दुसरीच्या गळ्यात साठी ठेवून गळा भेट घेतात यालाच 'समधीन भेट' म्हणतात. आणि पुरुष मंडळी डोक्याला फेटा बांधून पुरुषांना गळा भेट घेतात. याला व्याही भेट तर कवर जमातीत 'समधी भेट' म्हणतात. यावेळी आलेल्या पाहुण्यांना वधू कडील महिला 'गूळ पाणी' देतात. हा एक प्रकारे सत्काराचा कार्यक्रम असतो.

सर्व मंडळीचा याठिकाणी यथोचित सत्कार करून वाजत-गाजत प्रस्थान करतात, याप्रसंगी वर-वधू कडील महिला एकमेकींना चिडवून गाणे म्हणतात व युवक मंडळी बेधुंद होवून नाचतात. चिडविण्याचे गाणे म्हणतात ती अशी -

१) नदिया तीर के पटवा भाजी पटपट करथे रे

आये हे बतरीया टुरी मटमट करथे रे

२) मेच्छा कर कर तोर मेच्छा ये सगा, कर कर तोर मेच्छा, ये सगा कर कर तोर मेच्छा, ये सगा कर कर तोर मेच्छा छोड बंधना के छेदा, ये सगा छोड बंधना के छेदा? ये सगा छोड बंधना के छेदा

३) ऐंठी मुरेरी तोर पागा ये सगा, ऐंठी मुरेरी तोर पागा ये सगा,

ऐंठी मुरेरी तोर पागा ये सगा, माथा दिखे तोर जाता ये सगा,

माथा दिखे तोर जाता ये सगा, माथा दिखे तोर जाता ये सगा,

४) भैसी बरोबर तोर काया, ये समधीन भैसी बरोबर तोर काया

तेर कोती खेलत हावय माया? ये समधीन तोर कोती खेलत हावय माया

५) कौवा बरोबर गोठीमाथस, ये सगा कौवा बरोबर गोठीमाथस,

से सगा कौवा बरोबर गाठीमाथस

बात बन बने लहराथस, ये सबा बात बने बने लहराथस,

बात बन बने लहराथस, ये सबा बात बने बने लहराथस,

उपरोक्त गीत गात, वाजत-गाजत एकमेकांना चिडवत आनंदपूर्ण

वातावरणात वर वधूच्या मंडपात आल्यानंतर विधीवर लग्न सोहळा

पार पडतो. आदिवासी कवर जमातीमध्ये मंगलाष्टके म्हणण्याची

प्रथा नाही. तीन वेळा 'शंकर भगवान की जय' उपस्थित सर्वांनी

म्हणायचे व 'लगीन चऊर (पिवळे तांदुळ/अक्षता) वर-वधू

यांच्यावर टाकतात व तिस-या वेळेस सर्वजण जयघोष केल्यानंतर

विवाह संपन्न झाला असे समजल्या जाते. आता मात्र

जिल्ह्यातील कवर आदिवासी प्रगत समाजाच्या संपर्कात येत

असल्याने विवाहात 'मंगलाष्टके' यांची तयार कॅसेट वाजवून

विवाह पार पाडल्या जातो. परंतु हा प्रकार ज्या भागात सर्वाधिक

प्रगत समाजाचा संपर्क आलेला आहे तेवढ्या पुरताच आहे.

धर्म टिकावन

विवाह विधी झाल्यानंतर वर-वधूला मंडपात खाली बसण्याची

व्यवस्था करून 'धर्म टिकावन' होत असतो. धर्म टिकावी सुरू

होण्याच्या पूर्वी मांडवाला सात फेरे घातल्या जातात यावेळी सुंदर

असे गीत गातात ते असे-

पहिली भांवर आवे एक जुग के, जुगन जुगन गांठी, परगे हो॥

ये हो सुंदर नल हो, जुगन जुगन गांठी परगे हो॥

छुज भांवर आव दुए जीव के

तीज भांवर तीन लोकन हौं पर गे भांवर
आव चौथे के घड़ी पांच भांवर परमेश्वर हो
ये हो सुंदर नल हो जुगन जुगन गांठी परगे हो॥

छटवे भांवर अहो छट मास के

सत भांवर जुग रेखा हो परगे भांवर ये हो परलोक के

जुगन जुगन गांठी परगे हो ये हो सुंदर नल हो ॥

जुगन जुगन गांठी परगे हो, ये हो सुंदर नल हो॥

‘धरम टिकावन’ कवर आदिवासीमध्ये अत्यंत महत्वपूर्ण विधी मानल्या जातो. या दिवशी वर-वधुचे मामा-मामी दोघेही दिवसभर उपवास करतात. मंडपात भांवर म्हणजेच फेरे मारणे सुरू असतांना भांवर गीत गात असतात-

एक भांवर परगे नोनी जांवर जनम के दुलरू के होई हसाहाय

कि ये मोर दाई सिताला बिहावय राजा राम

तीज भांवर परगे नोनी जोही धरम के दुलरू के होई

हसाहाय

कि ये मोर दाई सिताला बिहावय राजा राम

पांच भांवर परगे नोनी भिरी धरम के दुलरू के होई

हसाहाय

कि ये मोर दाई सिताला बिहावय राजा राम

सात भांवर परगे नोनी सातो बचन के दुलरू के होई

हसाहाय

कि ये मोर दाई सिताला बिहावय राजा राम

जेव्हा धरम टिकावन सुरू होती त्यावेळी वर-वधु म्हणजे भाचा-भाची यांचे पाय धुवून पाणी पितात. यामागे अशी कल्पना करतात की, ‘आपल्या हातून काही पाप घडले असेल तर धुवून निघेल ‘याप्रसंगी पाणी पिण्याकरीता ‘फुल कासाचे ताट’ व ‘फुल कासा लोटा प्रत्येक विवाहात पहावयास मिळतो. एवढेच नव्हे तर कवर आदिवासीमध्ये नवरदेव म्हणजेच एकप्रकारे देव मानण्याची प्रथा आहे. याचे कारण असे की, कवर आदिवासींचा मुख्य देव म्हणजेच ‘दुलाहादेव- व यांच्यात नवरदेवाला सुध्दा ‘दुलाहा’ म्हणतात. घरातील प्रमुख देवतेची पूजा-अर्चना करूनच विवाह विधीला सुरूवात झालेली असते. एकप्रकारे नवरदेव हा त्याकालावधीत देवच असतो. म्हणूनच धरम टिकावन सुरू असतांना प्रत्येक जेष्ठ व्यक्ती जरी असला तरी सहसा वराला स्वतःचे पाया पडू देत नाही. यावेळी वर - वधू कडील सोबत बसलेल्या विवाहीत मुली हातात बिजना-(हवा धुकण्याचे साधन) घेवून गाणी म्हणतात ती अशी -

कोण तोला टिके नोनी अचहर पचहर हो।

कोण तोला टिके धेनु गाय हौं कोण तोला टिके धेनु गाय।

कोण तोला बेटी लिली हंसा घोडावा।

भौजी तोला सेंदुर धराय हौं ।

उपरोक्त गीतातून नातेवाईक कोणते साधन टिका लावून वधुला देणार आहेत ते गीतातून सांगण्याचा प्रयत्न करीत असतात.

निष्कर्ष :-

एकूणच आदिवासी कवर जमातीचे लोकसंस्कृती, वैवाहिक जीवनपद्धती ही अत्यंत विलोभनीय आहे यात शंकाच नाही. परंतू आज परिस्थिती बदललेली आधुनिकतेचे प्रभावामूळे काही लोकसंस्कृती लुप्त पावत आहे. त्याकरिता आजच्या सुशिक्षित वर्गांनी या गोष्टीकडे लक्ष देऊन आपली लोकसंस्कृतीचे संवर्धन व संरक्षण कशाप्रकारे करता येईल याची जाणीव निर्माण होणे अगत्याचे ठरेल.

संदर्भसुची

- Rusell H. V & Hiralal' Faribes & Cast of Central Provences of India Vol III
- K. S. Siingh' Tribal inovement in India, Vol.I

गाडगेबाबांचा सामाजिक विचार व कार्य

धनराज डी. मुरकुटे

मराठी विभाग

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

सारांश

संत गाडगेबाबा एक थोर महापुरूष। गाडगेबाबांनी सर्व समाजाला सर्व बंधनापासून मुक्त करण्याकरिता कर्मकांड, अंधश्रद्धा, व्यसनाधिनता, समाधी, साक्षात्कार, लोभ, मोह आणि स्वार्थीवृत्तीपासून समाजाला मुक्त करण्याकरिता गाडगेबाबांनी जीवघेण्या परंपरागत विचारांचा त्याग करून पुरोगामी विचारांचा नवा राजमार्ग तयार केला. समाजाला आसक्तीकडून अनासक्तीकडे, प्रलोभातून प्रबोणनाकडे, अन्यायाकडून न्यायाकडे, हिंसेकडून अहिंसेकडे, अज्ञानाकडून ज्ञानाकडे, अंधश्रद्धेकडून, डोळसश्रद्धेकडे, अनोराग्यातून आरोग्याकडे, दुर्गुनाकडून सद्गुणाकडे, भ्रष्टाचाराकडून शिष्टाचाराकडे, विषमतकेडून समतेकडे, निराशबादाकडून आशावादाकडे, व्यक्तिप्रतिष्ठेकडून व्यक्तिप्रतिष्ठेकडे, विध्वंसाकडून विकासाकडे, दहशतेकडून शांततेकडे घेऊन जात सा-या समाजाला स्वच्छतेचा मंत्र देत, कर्ममय आणि प्रेममय विचार देण्याचे कार्य गाडगेबाबांनी केले.

बीजशब्द : सद्धर्म, सद्भक्ती, क्रांतीदर्शी निर्व्यसन, साक्षात्कार अहिंसा, आरोग्य.

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्रात संत ज्ञानेश्वरांनी वारकऱ्यांच्या मंदिराचा पाया घातला. संत नामदेव, गोरा कुंभार, चोखामेळा, जनाबाई, एकनाथ, सातामाळी यासारख्या संतांनी त्या मंदिराला रूप दिले आणि तुकोबाने मंदिरावर कळस चढविला मंदिराचा कळस चढविला की मंदिराचे काम पूर्ण होत असते, परंतु हे काही दगड, विटाचे मंदिर नव्हे हे माणसाच्या मनाला सद्धर्म्याचे आणि सद्धर्माचे वळण देणारे मानस मंदिर आहे. विसाव्या शतकात याच मानस मंदिरावर मानवतेचा ध्वज फडकविण्याचे कार्य गाडगेबाबांनी केले.

गाडगेबाबा वृत्तीने संत होते, वैराग्यमूर्ती होते परंतु कृतीने क्रांतीकारक होते. परंपरागत रूढींना फाटा देऊन नव्या समाजमुल्याची प्रतिष्ठापना करण्यासाठी झगडणारे समाज क्रांतीचे नेते होते. त्यांच्या अंगावरील चिंध्या-चिंध्याच्या कपड्यात क्रांतीचा संदेश देण्याचे सामर्थ्य होते. म्हणूनचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसारखा क्रांतीदर्शी महापुरूष गाडगेबाबांना समाजक्रांतीचे अग्रदूत म्हणत असत.

गाडगेबाबा रस्ते व मने स्वच्छ करीत

गाडगेबाबा ज्या गावी जात त्या गावी रस्ते साफ करीत, देवळाच्या परीसरात झाडू मारीत वातावरण स्वच्छ करीत आणि रात्री भजनाच्या गोड स्वराने वातावरण बदलून टाकीत. उपस्थित गावक-यांनी असे दृश्य कधी आपल्या गावात पहीले नसल्यामुळे ते प्रसन्न होत. त्यांच्या पाया पडायला धावत पण गाडगेबाबा येथे थांबत नसत लगेच दुस-या गावी निघून जात.

गाडगेबाबा भजनात सांगत आपल्यात किती विषमता आहे. आपण सारी एकाच देवाची लेकरं आहोत पाण आपणच किती जाती निर्माण केलेल्या आहेत आंधळ्या, पांगळ्या, लुळ्या-लंगड्यांसाठी आपण काही केले पाहीजे पशुपक्षांवर दया करण्यास संतांनी सांगून ठेवलेले आहे. अशाच कितीतरी गोष्टी ते बोलून जात आणि मग वारकरी भजन होत.

ग्रामसफाई व सहभोजन

गाडगेबाबा सोबतच्या लोकांना हाती खराटा घेऊन सोबत यायला सांगत. महाराष्ट्रात आणि महाराष्ट्राबाहेर शेकडो संत होऊन गेले परंतु हातात झाडू घेऊन काडीकचरा साफ करणारा आणि सोबतच्या मंडळींना झाडू हाती घ्यावयास लावणारा गाडगे महाराज हा पहिला संत.

गाडगेबाबा ज्या गावात जात, त्या गावातील लोक त्यांना पूढे-पूढे

किर्तन करायचा आग्रह करीत, मुक्काम करायचा आग्रह करीत, बाबांची एक अट असे की तुम्ही सर्वांच्या घरून भाकरी आणून सहभोजन करीत असाल तरच मी कीर्तन करतो, मी आज मुक्काम करतो असे म्हणायचे लोकही तयार व्हायचे आणि सहभोजनाचा कार्यक्रम व्हायचा.

समाजात खोलवर रुजलेल्या रूढींच्या उच्चाटनाची कार्य बाबांनी किर्तनावदारे 'कृतीवदारे' केली आहे.

हुंडा पध्दतीला विरोध

गाडगेबाबांनी आपल्या कीर्तनातून हुंडयाविरुद्ध आवज उठविला. लग्नकार्यात हुंडा देता घेता कामानये असा प्रचार केला. आणि तो कोणी हुंडा घेईल त्यांच्या लग्नाला जाऊ नये बहिष्कार घालावा हुंडयाच्या प्रघाताने दोन्हीही कुटूंबे कर्जबाजारी होतात. नवविवाहितांचा नवा संसार कर्जाच्या उकिरड्यावर चालू करणे महापाप आहे. श्रीमंतीचा खोटा थाट करण्यापेक्षा गरिबाला साजेशा अश्या झुनका भाकरीने तो साजरा करावा. असा प्रचार ते कीर्तनातून करीत. त्यांनी त्यांच्या मुलीचे (कलावती) मुलांचे (गोंविदा) लग्नही अशाच साध्या झुनका भाकरीने साजरे केले होते. गाडगेबाबांनी हुंडा पध्दतीला विरोध केला आणि आपल्या कीर्तनातून हुंडा पध्दतीमुळे होणारे दुष्परीणाम जगासमोर उघड केले गाडगेबाबा हुंडा पध्दतीला विरोध करीत समाजामध्ये सत्य विचार रुजविण्याचे कार्य करीत.

गाडगेबाबांनी हुंडा न घेता अनेकांचे विवाह लावून दिले पूढे त्यांनी सामुहिक विवाहाच्या योजना केल्या.

निर्व्यसनी व्हा

गाडगेबाबांनी आपल्या कीर्तनातून व्यासना विरुद्ध आयुष्याच्या अंतापर्यंत समाजाला उपदेश करीत परिवर्तनशील विचार रुजविण्याचे कार्य करीत होते.

निर्व्यसन हे विकासाचे लक्षण असून व्यसन भकासाचे लक्षण आहे निर्व्यसनाने मनुष्य मनुष्य बनतो तर व्यसनाने मनुष्य पशु बनतो व्यसनाने एकाची अब्रु जात नाही तर घराण्याची अब्रु जाते.

गाडगेबाबा कीर्तनातून दाखला देत.

“ गुजराती दारू पिऊन बंबईत पडला पाहिला का ? ”

“ ब्राम्हण दारू पिऊन कचेरीत पडला पाहिला का ? ”

“ जे जे दारू पितील त्यांचा खाना खराब झाल्याविना साहणार नाही ”

स्माजातील दोन दुष्ये डोळयासामोर उभे करून अज्ञानी

समाजातील लोक दारूच्या आहारी कसे होते आहेत दारिद्र्याचे मूळ कारण दारूच आहे. हे बाबा समाजातील श्रीमंत लोकांचे दाखले देऊन स्पष्ट करीत असत.

गरीब मुलामुलींना शिक्षण

महात्मा ज्योतिबा फुले, समाज क्रांतीचे जनक यांच्या विचारांशी बाबा सहमत होते. त्यांचे विचार बाबांनी आपल्या किर्तनातून समाजापूढे मांडले. महात्मा फुले यांच्याच भाषेत ते लोकांशी कीर्तनातून बोलतात व समाजाला शिक्षणाचे महत्व पटवून देतात. ?

ज्याले विद्या नसेल त्याले खटाप्याचा बैल म्हटल तरी चालेल! आता तरी सुधरा आता तरी मुलाले शिक्षण द्या पैसे नाही म्हणाल तर “ जेवनाचं ताट मोडा हातावर भाकरी खा, बायकोले लुगड कमी भावचं घ्या, इवायाला पाहुणचार करू नका बाबांनी आपल्या किर्तनातून विद्येचं महत्व पटवून दिले”

शिक्षण कार्यासाठी गाडगेबाबांनी जनतेकडून फार मोठं सहकार्य मिळवलं बाबांनी गावोगावी किर्तन करून विनंत्या करून जनतेकडून व श्रीमंत, व्यापारी व इच्छुक लोकांकडून आर्थिक मदत घेऊन शाळा हायस्कूल व आश्रमशाळा अनेक गावोगावी काढल्या वस्तीगृह आदिवासी आश्रम शाळा विद्यालय व महाविद्यालय उघडले.

कुष्ठरोग्यांची सेवा

गाडगेबाबांना कुष्ठरोग्यांविषय कळवळा होता. भ्रमहण काळात असहाय्य अशा कुष्ठरोग्यांचे दर्शन बाबांना झाले होते त्यांच्यासाठी काहीतरी करावे ही मनात तळमळ होती अमरावतीला डॉ. शिवाजीराय पटवर्धन यांचे श्री जगदंबा कुष्ठ निवास आहे. तेथे बाबा वारंवार जात असत रोग्यांसमोर कीर्तन करीत बाबांची अंतीम इच्छा कुष्ठरोग्यांची सेवा करावी अशी होती त्यांनी आळंदीला एक कुष्ठश्रम सुरू केला होता नाशिक येथे श्री. गाडगे महाराज कुष्ठधाम संस्था निर्माण करून त्यांची व्यवस्था श्री ओंकारनाथ सादाशिव जोशी यांचेवर बाबांनी सोपविली.

वृद्धाश्रमाची निर्मिती

निराधार वृद्धांच्या आश्रयासंबंधी इ.स. १९३० च्या सुमारास बाबांच्या मनात विचार आला-आणि त्यांनी पंढरपूरात धर्मशाळेच्या मागील आवारात झोपड्या बांधून वृद्धांना निवारा दिला. कुठल्याही तीर्थांमधून अंध, पंगू, वृद्धांना आणून या वृद्धाश्रमात बाबा त्यांची व्यवस्था करीत असत गृहत्यागानंतर

भटकत असतांना बाबांनी वृद्ध माणसे पाहिली होती. की ज्यांना कुणाच्या तरी सहायायाची गरज आहे अशा कित्येक गरजू वृद्धांची सेवा शुश्रूषा बाबांनी केली एका प्रसंगावरून वलगाव (बाबांची निर्वाणभूमी) येथे वृद्धाश्रम स्थापन करण्यात आला म्हणूनच वंदनीय राष्ट्रसंत म्हणत, “संत श्री गाडगेबाबा मानवतेचे मुर्तीमंत आदर्श होते.

अन्न व वस्त्र दान

जगण्याकरिता अन्न पाहिजे, पण असमर्थपणामुळे ते मिळविता आले नाही तर उपाशी राहावे लागते अशी स्थिती असल्यामुळे आंधळे, पांगळे लुळे, महारोगी लोकांना धोतरे, चादरी, टोप्या, घोंगडी, ब्लॅकेट वेगळे कपडे आणि वाटया, प्याले, कटोरे इत्यादी भांडी दान करण्यात येतात.

गोहत्याबंदी व पशुहत्या बंधी

गाडगेबाबांनी आपल्या किर्तनातून गोहत्याबंदी व पशुहत्याबंदीची मोहिम राबविली शेतकऱ्याने म्हातारे बैल कधीच विकू नये, ज्यांच्यामुळे आपणस हाजारो खंडया धान्य मिळते, खाण्यास मिळते, ज्याने आपल्या घरी जन्मभर कष्ट केले त्याला म्हातारपणी विकणे हा महापाप आहे असे गाडगेबाबा निश्चुन सांगत.

गायी कसाबाला विकता कामा नये गाय कसाबाला विकल्यास तिची एकटीची हत्या होत नाही तर तीच्या पोटी होणा-या जीवांचीही हत्या होते. गायी कसाबाला विकणे हे महापाप आहे असे गाडगेबाबा उपदेश करीत म्हणूनच गाडगेबाबा आपल्या किर्तनातून सुरूवातीला.

गोपाला। गोपाला। देवकीनंदन गोपाला।। गायी पाळा! गायी पाळा! असा संदेश देत अनेक ठिकाणी गाडगेबाबांनी बाजारातून कसाबाच्या हस्ते दर आठवड्यास गायी जात होत्या त्या १९३३ साली तेथील लोकांना उपदेश करून गावक-याच्या मदतीने बंद केल्या.

पशुहत्याबंदी, रेडा बलिदानबंदी, शकरपट, भरवून बैलांना आरूने टोचण्याचा प्रकार गाडगेबाबांच्या उपदेशाने कमी झाला तसेच अंधश्रद्धा दूर करण्याचे कार्य गाडगेबाबांनी केले.

गाडगेबाबांनी अस्पृश्यता निवारण समितीचे प्रचारकार्य १९५०-१९५६ दहा जिल्ह्यात गाडगेबाब मिशनच्या प्रमुख शिक्षण संस्था आश्रमशाळा चोवीस, माध्यमिक शाळा आठ, पोस्ट बेसिक विद्यालय बारा, वसतीगृह पंधरा, प्रमुख धर्मशाळा पंधरा, हिंसाबंधी केलेल्या यात्रांची ठिकाणे सद्युसष्ट येवढे मोठे कार्य

गाडगेबाबांच्या हातून घडले.

निष्कर्ष

संत गाडगेबाबांनी जगाला आपल्या कृतीतून स्वच्छतेचा मंत्र देतात. अंधश्रद्धा जुण्यारूढी वाईट परंपरांना आळा बसतो, ग्राम स्वच्छते बरोबरच मनाची स्वच्छता करतात. निर्व्यसनी व्हावे, गरीब मुलामुलींना शिक्षण द्यावे. गाडगेबाबा आपल्या किर्तनातून शिक्षणाचे महत्व पदवून देतात. कृष्ठीरोग्यांची सेवा, वृद्धांची सेवा, गायीचे रक्षण व आपल्या अमर संदेशातून जगाला मानवतेचा संदेश देतात.

गाडगेबाबांचा संदेश

भुकेलेल्यांना---- अन्न

तहानलेल्यांना ---- पाणी

उघड्यानागड्यांना --- वस्त्र

गरीब मुलामुलींना --- शिक्षण

बेघरांना ---- आसरा

अंध --- पंगू रोगी यांना ----- औषधोपचार

बेकारांना ----- रोजगार

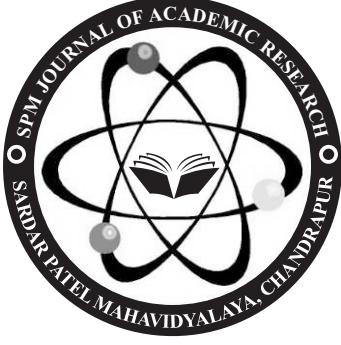
पशु पक्षी मुक्या प्राण्यांना ---- अभय

गरीब तरूण--- तरीणींचे ----- लग्न

दुखी व निराशांना ----- हिंमत

संदर्भ ग्रंथ

- क्रांतिसूर्य गाडगेबाबा, प्राचार्य रा. तु. भगत
- वैराग्यमूर्ती गाडगेबाबा (जीवन व कार्य) प्रा. रघुनाथ कडवे
- संत गाडगेबाबा, व्यक्ती आणि कार्य - प्रा. डॉ. सौ. उषा वेरूळकर
- मानवतेचे पुजारी संत गाडगेबाबा (चरित्र आणि विचारधन) डॉ. उद्धव रसाळे
- संत गाडगेबाबा जिवन दर्शन, प्रा. डॉ. टी. जी गेडाम
- संत गाडगे महाराज स्मारक ग्रंथ - संपादक प्राचार्य रा. तु. भगत

असंभवातून संभवाकडे एक आत्मशोध

पद्मरेखा धनकर

मराठी विभाग

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

सारांश

‘असंभवातून संभवाकडे’ हे डॉ. किशोर मोहरीर यांचे आत्मचरित्र सामान्य माणसाने घेतलेल्या आपल्या आत्मशोधाचे उदाहरण आहे. मराठी वाङ्मय ही संकल्पना प्रचंड व्यापक आहे. कथा, कादंबरी, काव्य, नाटक, ललित, चरित्र, आत्मचरित्र असे विविध प्रकार मराठी वाङ्मयात समाविष्ट होतात. या प्रत्येक साहित्य प्रकाराचे आपले स्वतःचे गुण वैशिष्ट्ये आहेत. प्रत्येक साहित्य प्रकार मराठी माणसावर राज्य करणारा आहे. या साऱ्या प्रकारात आत्मचरित्र हा साहित्य प्रकार आपल्या अंगभूत वैशिष्ट्यांनी लोकांच्या काळजाच्या अधिक जवळ पोहचणारा आहे.

बीज शब्द : असंभव, संभव, आत्मचरित्र, चरित्र, आत्मशोध

प्रस्तावना :-

मराठी साहित्याची व्याप्ती पहाता त्या अंतर्गत येणाऱ्या विविध साहित्य प्रकारांचे आपले स्वतःचे गुणवैशिष्ट्ये आहेत. कादंबरी, कथा, काव्य, चरित्र, आत्मचरित्र याचा अभ्यास करतांना त्यांची वैशिष्ट्ये लक्षात घ्यावी लागतात. असंभवातून संभवाकडे हे डॉ. मोहरीर यांचे आत्मचरित्र आम्मचरित्राच्या कसौटीवर उतरणारे आहे. आत्मचरित्राचा अभ्यास करतांना आत्मचरित्राचे आत्मचरित्र म्हणून साहित्यमूल्य काय? एक कलाकृती म्हणून ती कशी आहे. आणि मानवी जीवनाच्या परिप्रेक्षात तिचे उपयोगिता मूल्य काय? अशा तीन पातळींवर तिचा विचार करावा लागतो.

‘ऑटोबायोग्राफी’ या इंग्रजी संज्ञेला पर्यायी म्हणून मराठीत आत्मचरित्र किंवा आत्मकथा ही संज्ञा वापरली जाते. चरित्र आणि आत्मचरित्र हे पूर्णतः भिन्न आहे. चरित्रात इतिहास असतो. पण कथा ही संज्ञा वेगळी असते. चरित्रात कथा अंतर्भूत असते पण कथेत चरित्र असतेच असे मात्र नाही. आत्मचरित्र म्हणून नेमकं काय असतं. आत्मचरित्रात स्वतः लेखक आपल्या गतजीवनाची कथा स्वतःच निवेदन करत असतो. पण हे निवेदन केवळ निवेदनाच्या पातळीवर नसते तर या निमित्त्याने तो आपला आत्मशोध घेत असतो. वर्तमानाच्या विविध टप्प्यावरून भूतकाळाचा वेध घेत असतो. त्याची स्वतःची या भूतकाळाकडे आणि आपल्या जीवनाकडे बघण्याची विशिष्ट भूमिका यान असते. आपल्या सोबतच स्वजीवनाशी प्रत्याप्रत्यक्षपणे निगडीत असलेल्या व्यक्तींचेही चित्रण आत्मचरित्रकार करत असतो. आत्मशोधक वृत्तीतून तो आपल्या जीवनातील विविध वळणे निवेदन करीत असतो. याशिवाय आत्मचरित्रकाराने हे सारे अत्यंत प्रामाणिकपणे व जसे घडले तसे सत्य लिहावे ही आत्मचरित्र लेखनाचा अलिखित कायदा असतो. या साऱ्या गोष्टींचा विचार करता ‘असंभवातून संभवाकडे’ हे आत्मचरित्र आपल्या सामर्थ्याने सर्वकष उतरणारे आहे.

या आत्मचरित्रात अनेक पात्र आहे. मोठा भाऊ, राम, वहिनी, लहान भाऊ राजू, लहान भावजय, बाबी, उल्हासराव, हरिभाऊ, ठक्कर साहेब, ठक्कर साहेबांची सून अशा अनेक व्यक्तिरेखा असल्या तरी स्वतः लेखक आणि त्यांची आई या दोन व्यक्तिरेखा जास्त महत्वाच्या आहेत.

विपरीत परिस्थितीतही आकांडतांडव न करता अत्यंत संयमाने सतत संघर्ष करत राहणे व पुढची वाटचालकरत राहणे हे लेखकाच्या स्वभावाचे वैशिष्ट्य आहे. वडीलांच्या निधनानंतर एका उनाड पोराने बदललेलं रूप आपल्याला दिसतं. वडीलांचा मृत्यू झाल्यावर वडील लेखकाच्या स्वप्नात येतात. तेव्हा लेखक

कुमारवयात आहेत. आणि वडील स्वप्नात ढसढसा रडतात.

स्वप्नाचा लेखक स्वतः असा अर्थ लावतात की वडील जणूकाही म्हणत आहेत की “आता मी नाही तुझे अपराध माफ करालया. तेव्हा तू आतातरी सुधर” आणि तोच लेखकाच्या जीवनाचा टर्निंग पॉइंट ठरतो.

ड्रायव्हर पासून प्राध्यापकपर्यंतचा प्रवास : हे आत्मचरित्र एका मॅटॅडोअरवर ड्रायव्हर म्हणून काम करत असणाऱ्याने अतीव कष्टाने कधी आईसोबत कैद्यांचे कपडे शिवून कधी वर्तमानपत्राच्या गाडीवर गठ्ठे भरण्याचे काम करून कधी सामान ने आण करण्यासाठी मॅटॅडोअरचा ट्रीप मारून कधी ठक्कर साहेबाकडे ड्रायव्हर म्हणून तर कधी ग्रामपंचायतमध्ये ड्रायव्हर म्हणून काम करता करता प्राध्यापक पर्यंतचा केलेला प्रवास या आत्मचरित्रात आहे.

वैशिष्ट्ये : या आत्मचरित्राचा अभ्यास करत असतांना काही वैशिष्ट्ये लक्षात घ्यावी लागतात.

- १) कधी मॅटॅडोअर कधी जीव कधी कुणाच्या कारवर ड्रायव्हर म्हणून काम करणाऱ्या माणसाने प्राध्यापक पदच नाही तर एका शैक्षणिक संस्थेचा अध्यक्ष होण्यापर्यंतचा खरतड व अतिशय कष्टकारण प्रवास म्हणजे हे आत्मचरित्र आहे.
- २) एका उत्कृष्ट अशा खेळाडूच्या परिश्रमाची ही कथा आहे.
- ३) एका समृद्ध नटाने व कलावंताने केलेली नटेश्वराची आराधना म्हणजे ही कथा आहे.
- ४) एका उत्कृष्ट राजकारणपटूची ही कथा आहे.
- ५) नियतीने सतत मार्गात काटे पसरले तरी नियतीशरण न जाता सतत जीवनमार्ग चालत राहणाऱ्या मुशाफिराची ही कथा आहे.
- ६) लेखकाचा आव न आणता एका सदस्य माणसाने प्रामाणिकपणे मांडलेली कैफियत ही कथा आहे.
- ७) आईला सर्वस्व मानणाऱ्या तिच्या कष्टाची जाणीव असणाऱ्या पुत्राने आईप्रती व्यक्त केलेली ही कृतज्ञता आहे.
- ८) मैत्रीसाठी सर्वस्व देणाऱ्या मित्राची ही कथा आहे.
- ९) समृद्ध जीवनाची वाताहात व अतीव कष्टाने पुन्हा समृद्धीकडे केलेली ही वाटचाल आहे.

आईची व्यक्तिरेखा : या आत्मचरित्रात आईची व्यक्तिरेखा अतीशय ठसठशीत व सर्वव्यापी आहे. राष्ट्रभाषा समितीचे जळगाव येथील अध्यक्ष असणाऱ्या एका कर्तबगार पुरुषाची ती अर्धांगिनी आहे. लेखकाने हे पुस्तक आईंना अर्पण करून आईबद्दलची कृतज्ञता व्यक्त केली आहे. पती निधनानंतर आपली मुलं, संसार अत्यंत कष्टाने आणि स्वाभिमानाने हा माऊली

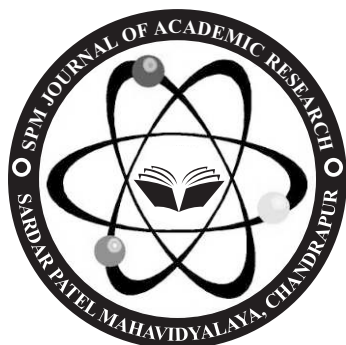
सांभाळते.

घरची आर्थिक परिस्थिती इतकी वाईट की शेजारच्या बंगाली स्कुलमधल्या शिक्षकांना भेटून आपल्याकडून चहा घेण्याची विनंती आई करते, चहा तयार करण्यासाठी केटली विकत घ्यायला तिला घरातील पितळीब विकावा लागतो. होस्टेलवर राहणाऱ्या मुलींसाठी ती डबे तयार करते. कैद्यांचे कपडे शिवून देते. पुढे महिला आर्थिक विकास महामंडळाच्या मदतीने कलेक्टर ऑफीसमध्ये टीस्टॉलचे काम स्वीकारते. हे सारं करत असतांना लेखकाला शिक्षणासाठी उद्युक्त करते. अशी अत्यंत तेजस्वी आणि स्वाभिमानी आई या आत्मकथेचा आत्माच वाटते.

सारांश : या आत्मचरित्राचा अभ्यास करतांना एका सर्वसामान्य माणसाची कुठलाही आव न आणता त्याने मांडलेली स्वतःची प्रामाणिक कैफियत आहे असे मी म्हणून आत्मचरित्रात लेखक आपला आत्मशोध घेत असतो. जीवनाकडे बघण्याची त्याची दृष्टी विकसित होत जाते. परिस्थितीशी संघर्ष करतांना लेखक भविष्याचा वेध घेत गेलेय आपले तत्व आपली जीवनविषयक सकारात्मक भूमिका तयार करत गेलेय हे या लेखकाचे यश होय. मानवी जीवनाच्या परिप्रेक्षात तिचे मूल्य ठरवतांना हे आत्मचरित्र अत्यंत अनमोल आहे. अनेक लोकांना या आत्मचरित्रापासून प्रेरणा मिळू शकते. हे या आत्मचरित्राचे यश म्हणावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ

- असंभवातून संभवाकडे - किशोर बाळकृष्ण मोहरीर
सेवा प्रकाशन अमरावती

Isolation and Detection of the Enzymes Amylase, Protease and Lipase, Produced by Neurospora Intermedia MTCC 1230 and Rhizosporus Oligosporus MTCC 556

Kumbhare P.H.

Department of Microbiology,
Guru Nanak College of Science, Ballarpur (M.S.), India.
Email: dr.kumbhareph@yahoo.com

Abstract

It has been reported that, the molds, Neurospora intermedia and Rhizosporus oligosporus produce extracellular, amylase, protease and lipase enzymes. Amylase enzyme degrades complex carbohydrates to simple sugar, Protease degrades protein to amino acids and Lipase enzyme degrades lipids to free fatty acids. The molds N. intermedia and R. oligosporus are also widely employed for the industrial production of many commercially valuable products and Oriental foods by solid state fermentation.

*The present study was carried out to detect the production of the enzymes amylase, protease and lipase by the molds, **N. intermedia MTCC 1230** and **R. oligosporus MTCC 556**. To detect the production of amylase, protease and lipase enzymes the selected mold cultures were cultivated on, **Starch Agar** (HIMedia M107), **Skim Milk Agar** (HIMedia M763) and **Spirit Blue Agar** (HIMedia M445) respectively.*

It has been noted that, the mold, N. intermedia MTCC 1230 produce higher amount (++) of the enzymes amylase, protease and lipase whereas R. oligosporus MTCC 556 produce higher amount (++) of protease and lipase but less amount (+) of amylase enzyme.

Key Words : Amylase, Protease, Lipase, Neurospora intermedia, Rhizosporus oligosporus

INTRODUCTION

Fungal food fermentations in the Orient are recognized as the "indigenous or traditional fermentations" which include the very important soy sauce, miso and tempeh. From this traditional food fermentation processes, modern sophisticated enzyme industries and the manufacture of flavoring agents such as monosodium glutamate and nucleotides have been developed (Blain, 1975; Miall, 1983).

Most of the fungal food fermentations are reported to be the Solid State Fermentations (SSF). Most practical substrates used for SSF processes are the starchy materials, grains, cereals, tuber-roots, pulses and oilseeds. Degradation of complex constituents of the solid substrates by extracellular enzymes to simpler compounds becomes a key step in SSF process. Complex carbohydrates, proteins and lipids in solid substrates are degraded to simpler sugars, amino acids and free fatty acids by the extracellular enzymes Amylase, Protease, Lipase etc. released by fungi and enhance digestibility of starting materials (Arasaratnam et al., 2001). Many microorganisms such as bacteria, yeasts and molds are used to prepare Oriental fermented foods however only filamentous fungi can grow to a significant extent in solid substrate. Among the filamentous fungi, *N. sitophila*, *N. intermedia* and *R. oligosporus* have gained practical importance in solid state fermentation.

An investigation was carried out (Kumbhare et al., 2000) to study the biochemical changes occurring in the solid state fermentation of peanut press cake (Oncom) by using the mold cultures, *N. intermedia* MTCC 1230 and *R. oligosporus* MTCC 556. The physicochemical and nutritional property of PPC changes significantly due to solid state fermentation by the molds (Van Veen et. al.,). Major changes in color, flavor, texture, increased digestibility and nutritive value in fermented PPC are brought about by metabolic and enzymatic activities of the cultivated mold cultures (Steinkraus, 1983). It has been noted that the enzymes amylase, protease and lipase produced by the inoculated molds degrade PPC constituents i.e. carbohydrates, protein, lipids and making it more digestible and at the same time more flavorful (Beuchat, 1987; Kovac, 1997).

In our investigation more emphasis was given to study

the activity of extracellular enzymes amylase protease and lipase produced by the selected mold cultures and the biochemical changes occurring in laboratory scale fermentation of peanut press cake (Kumbhare, 2011). The present study was carried out to detect the production of the enzymes amylase, protease and lipase by the molds, *N. intermedia* MTCC 1230 and *R. oligosporus* MTCC 556. To detect the production of amylase, protease and lipase enzymes the selected mold cultures were cultivated on, **Starch Agar** (HIMedia M107), **Skim Milk Agar** (HIMedia M763) and **Spirit Blue Agar** (HIMedia M445) respectively. It has been noted that, the mold, *N. intermedia* MTCC 1230 produce higher amount (++) of the enzymes amylase, protease and lipase whereas *R. oligosporus* MTCC 556 produce higher amount (++) of protease and lipase but less amount (+) of amylase enzyme.

Materials and Methods:

Mold cultures: The mold cultures *N. intermedia* MTCC 1230 and *R. oligosporus* MTCC 556 were selected to detect the production of the enzymes amylase, protease and lipase. These mold cultures were obtained from Microbial Type Culture Collection (MTCC), Institute of Microbial Technology (IMTech), Chandigarh, India.

Mold cultures were maintained by growing on the slants of Potato Dextrose Agar (PDA, HI media MO96), containing (gm./liter.), Potato infusion, 20; Dextrose, 20; Agar, 20; pH 5.5. Mold cultures were stored in the refrigerator at 4°C and sub-cultured monthly.

Culture media and Reagents:

i) **Amylase** production was tested on **Starch Agar** (HIMedia M107) containing (gm/liter.)- Peptone, 5gm; Sodium chloride, 5gm; Yeast extract, 1.5 gm; Beef extract, 1.5gm; Starch, 2gm; Agar, 20gm; Distilled water, 1000 ml; pH, 5.6. **Reagent** - Lugol's Iodine solution (Iodine, 1gm; Potassium iodide, 2gm; Distilled water, 300 ml).

ii) **Protease** production was tested on **Skim Milk Agar** (HIMedia M763) containing (gm/liter.)- Skim milk powder, 28; casein, 5; Yeast extract, 2.5; Agar, 20;

Distilled water, 1000 ml; pH, 5.6. **Reagent** – Trichloro Acetic Acid (TCA)- 10 %, (10 gm of TCA dissolved in 100 ml distilled water).

iii) **Lipase** production was tested on **Spirit Blue Agar** (HIMedia M445) containing (gm/liter)- Casein, 10; Yeast extract, 5; Spirit blue, 0.15; Agar, 20; Distilled water, 1000 ml; pH, 5.6. After sterilization, 10 ml of lipase enzyme substrate i.e. Tributyrin (glycerol tributyrate, HIMedia FD081) was added, mixed and poured in to the sterile petri dishes. **Reagent**: Saturated copper sulfate solution.

The Culture media, reagents and chemicals were obtained from HIMedia Laboratories Pvt. Ltd., Mumbai; S. D. Fine Chem. Ltd. Mumbai and Loba Chem. Ltd., Mumbai (India).

The particular culture media required to detect the production of particular enzyme was prepared as per the given composition and sterilized in the autoclave at 121°C for 15 min. Sterile culture media plates were prepared by transferring sterilized media aseptically into the sterilized petri dishes and allowed to solidify at room temperature. After proper solidification appropriate culture medium was used to cultivate the selected molds to detect the production of particular enzyme.

Production of Amylase, Protease and Lipase enzymes:

A) Detection of amylase production: The production of the enzyme amylase by *N. intermedia* MTCC 1230 and *R. oligosporus* MTCC 556 was detected using the method of Staple (1987).

The mold cultures were cultivated separately on Starch agar medium (HIMedia M107) in Petri plates by streaking with inoculating needle at the center and incubated at 28 ° C for 48hr. One sterilized un-inoculated starch agar medium in petri plate was kept as **Control**. After incubation about 5 ml of Lugol's iodine reagent was added in to the culture plate. The production of amylase enzyme was indicated by clear zone around mold growth against blue background. The results of detected amylase activity are shown in (Table 1), (Fig. A1-A3).

B) Detection of protease production: The production of the enzyme protease by *N. intermedia* MTCC 1230 and *R. oligosporus* MTCC 556 was detected using the method of Staple, (1987)

Mold cultures were cultivated separately on **Skim Milk Agar** (HIMedia M763) in petri plates by streaking loop full culture with inoculating needle at the center and incubated at 28 ° C for 48 hr. One sterilized un-inoculated starch agar in petri plate was kept as **Control**. After incubation about 5 ml of 10% TCA solution was added in to the culture plate. The production of protease enzyme was indicated by clear zone around mold growth against whitish background. The results of detected protease production are shown in (Table 1), (Fig. B1 - B3)

C) Detection of lipase production: The production of the enzyme lipase by *N. intermedia* MTCC 1230 and *R. oligosporus* MTCC 556 was detected using the method of, Seely and van Demark, (1975).

Mold cultures were cultivated separately on **Spirit Blue Agar** (HIMedia M445) in petri plates by streaking loop-full culture with inoculating needle at the center and incubated at 28 °C for 48 hrs. One un-inoculated spirit blue agar in petri plate was kept as **Control**. After incubation about 5 ml of saturated copper sulfate solution was added into the culture plate. The production of lipase enzyme was indicated by the formation of greenish-blue insoluble copper soap with liberated fatty acids around the mold growth against greenish background. The results of detected lipase production are shown in (Table 1), (Fig. C1-C3).

RESULTS AND DISCUSSION

The mold cultures selected to detect the production of enzymes found to produce, amylase, protease and lipase in a variable range when tested on appropriate culture media

Sr. No.	Mold Cultures Tested	Enzyme production detected on appropriate culture media		
		Amylase (Starch Agar- HIMedia M107)	Protease (Skim Milk Agar- HIMedia M763)	Lipase (Spirit Blue Agar- HIMedia M445)
1.	<i>N. intermedia</i> MTCC 1230	++	++	++
2.	<i>R. oligosporus</i> MTCC 556	+	++	++
3.	Control (Un-inoculated)	-	-	-

after 48 hr. of incubation at 28°C.

The results shown in (Table -1), (Fig. A1 – A3, B1 – B3, C1 – C3) revealed that *N. intermedia* MTCC 1230 show higher production (++) of all the three enzymes (Fig. A1, B1, C1), whereas *R. oligosporus* MTCC 556 exhibited higher production (++) of protease and lipase, (Fig. B2, C2) but lower production (+) of amylase enzyme (Fig. B1) (Kumbhare et al., 2000, 2014).

Table 1. Comparison of production of the enzymes Amylase, Protease and Lipase by the molds.

Sr. No.	Mold Cultures Tested	Enzyme production detected on appropriate culture media		
		Amylase (Starch Agar-HIMedia M107)	Protease (Skim Milk Agar-HIMedia M763)	Lipase (Spirit Blue Agar-HIMedia M445)
1.	<i>N. intermedia</i> MTCC 1230	++	++	++
2.	<i>R. oligosporus</i> MTCC 556	+	++	++
3.	Control (Un-inoculated)	–	–	–

Note:(++)=More clear zone - More enzyme production.
(+)=Less clear zone - Less enzyme production
(–) =No zone of clearness - no enzyme production.

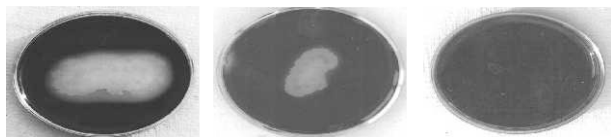

Fig. A1. Amylase production

Fig. A2. Amylase production

Fig. A3. Control

by *N. intermedia* MTCC 1230 by *R. oligosporus* MTCC 556 (Un-inoculated)

Fig.B1. Protease production by *N. intermedia* MTCC 1230 (Un-inoculated)

Fig.B2. Protease production by *R. oligosporus* MTCC 556

Fig.B3. Control

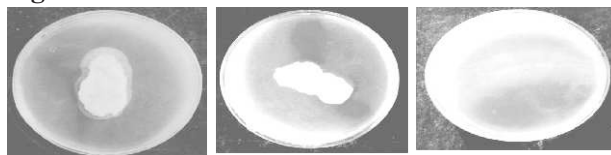

Fig.C1. Lipase production by *N. intermedia* MTCC 1230

Fig. C2. Lipase production by *R. oligosporus* MTCC 556

Fig.C3. Control (Un-inoculated)

These results coincided with those of Wang and Heseltine (1965); Beuchat (1976, 1983) who reported that, *N. intermedia* and *R. oligosporus* as active amylase, protease and lipase enzyme producers. They further noted that *R. oligosporus* produce more amounts of protease and lipase enzymes but less amount of amylase enzyme, whereas *N. intermedia* produce more amount of amylase enzyme but less amount of lipase enzyme. Arasaratnam et al. (2001) reported the production of Glucoamylase (Amyloglucosidase EC 3.2.1.3) and acid protease (EC 2.4.23.6) by *R. oligosporus*. Metabolic activities of amylase, protease and lipase enzymes cause degradation of carbohydrates, proteins and lipids respectively, resulting in to the formation simple sugar, amino acids and fatty acids during solid state fermentation of Peanut Press Cake (Quinn et al., 1975; Kovac, 1997).

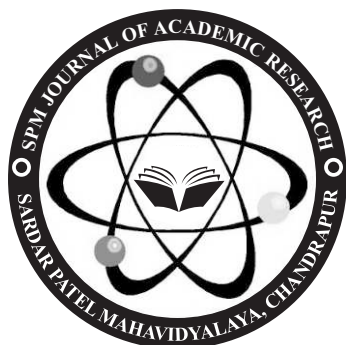
Conclusion

Our results concluded that, the metabolic activity of the enzymes amylase, protease and lipase produced by inoculated mold cultures enhance flavor and digestibility in solid state fermentation of Peanut Press Cake (Oncom) due to the release of specific simple sugars, amino acids and free fatty acids.

References

1. Arasaratnam, V and Mylvaganam, K et al. (2001), Glucoamylase production by *A. niger* in SSF with Paddy husk as support. Jr. Food Sci. Techno. **38**(4), Pp. 334-338.
2. Beuchat L. R. (1976), Fungal fermentation of peanut press cake. Jr. Economic Botany. **30**, Pp. 227-234.
3. Beuchat L. R. (1983), Indigenous fermented foods. Biotechnology of food and feed production with Microorganisms. Verlag Chemie Weinheim **Vol. 5**. Pp. 477-528.
4. Blain J. A. (1975), Industrial enzymes production Filamentous fungi **Vol.1**, Edward Arnold Publisher London. Pp. 193-211.

5. Kovac, B. (1997) Use of the mold *Rhizopus oligosporus* in food production. Food technology and Biology, National Academy Press, Washington DC, USA.
6. Kumbhare P. H. and Khandwekar P. V. (2000), Biochemical studies on “Oncom”, Orient fungal food fermentation. Jr. of Microbial World. **Vol. 3 No. 1**, Pp. 31-35.
7. Kumbhare P. H. (2011). Utilization of peanut press\cake for the production of protein-rich Food, Oncom and Acid protease, a commercially valuable enzyme. Jr. of Microbial World. **Vol.-13**, No.1, Pp. 44–49
8. Kumbhare P. H. (2014). Analysis of Nutritive Value of Peanut Press Cake fermented by *N. sitophila* NCIM 899 and *R. oligosporus* NCIM 1215 International Jr. of Researches in Biosciences, Agriculture and Technology (IJRBAT). **Issue-2 Vol.-II**, Pp. 272–280.
9. Miall, L.M. (1983) Historical development of the fungal fermentation Industry. Filamentous Fungi. Edward Arnold Publisher, London **Vol.1**. Pp.104-121
10. Quinn M.R. and Beuchat L.R. (1975), Functional property changes resulting from fungal fermentation of Peanut flour. Jr. of Food Science. **40**, Pp-475-478.
11. Seely H.W. and van Demark, P.J. (1975). Microbes in action, A laboratory manual of Microbiology. Freeman and Co. San Francisco.
12. Staple D. G. (1987), Introduction to microbiology. MacMillan Education Ltd., New York.
13. Steinkraus, K. H. (1983), Industrial application of Oriental fungal fermentation. Filamentous fungi. Edward Arnold Publisher London. **Vol. IV**. Pp.171-190.
14. Van Veen, A. and Graham D. (1968), Fermented peanut press cake. Jr. Cereal Science Today. **13**, Pp.96-99.
15. Wang H.L. and Heseltine, C.W. (1965), Studies on extra cellular proteolytic enzymes of *R. oligosporus*. Canadian Jr. of Microbiology. **11**, Pp. 727-732.

Study of Physical Properties of Soil Affected by Coal Mining Activities Near Gouring OPC in Chandrapur Dist. of Maharashtra

Varsha C. Thakare

Department of Physics

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

E-mail : varshathakre72@gmail.com

Abstract

Coal is the most important and abundant fossil fuel in India. India ranks third in world coal production. The study area (Gouri Deep OCP) is located at Ballarpur in Chandrapur district of Maharashtra and run by Western Coal Field Ltd. India. The present study has been undertaken to assess the physical impacts of mining activities on the adjacent area. The soil samples of seven different sites near Gouri were analyzed for physical properties like soil moisture, pH, bulk density, conductivity, particle density, and porosity. Inconsistencies were found in the above soil parameters. This variation may be due to the various mining activities and subsequent coal transportation in the nearby area. Above parameters at some locations show more or less variation which indicates contamination of soil due to mining activities. This study may prove essential for reclamation and effective land management for agriculture use.

Key Words : Coal mining, soil pollution

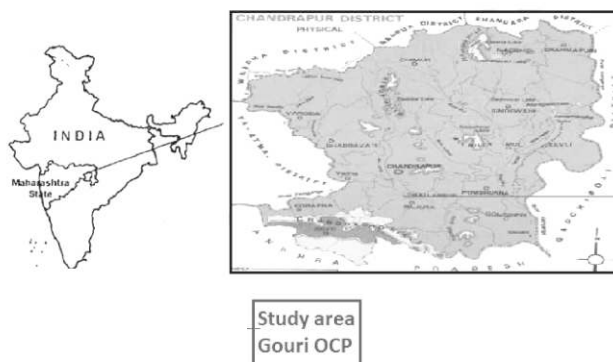
Introduction:

Environmental pollution has now reached a crisis point in world. Industrial sector is one of the point source of pollution in addition to those mining activities that affect the environment. Coal mining in general and open cast mining in particular may lead to severe environmental degradation. Lack of proper planning and negligence of regulation, has caused appreciable amount of environmental degradation and ecological damage to water, air and soil [1]. Paradoxically from an environmental point of view coal mining is a major habitat transforming activity which as number of detrimental environmental consequences namely soil erosion, acid mine drainage and increased sediment load as a result of abandoned and unreclaimed mined land. Beside, considerable amount of solid waste piled in the form of huge overburden dumps, destruction and degradation of forest and agriculture land and discharge of effluents from mines into nearby water bodies, noise pollution, mine fires and occupational health hazards are some of the other associated problems that have adverse environmental impact. Continuous monitoring of these lands is therefore essential for their effective reclamation and management. The upper most cover of the soil of mining area is contaminated with fine and coarse coal dust which is almost about two to five inches thick and unsuitable for the cultivation and agriculture crops. In view the above background the present investigation have been under taken to study impacts of coal mining on physical properties of soil. This subject has been studied by many researchers [2,6].

Study area:

The Chandrapur district of Maharashtra state is one of the mineral rich district with huge reserves of high

grade iron and coal. Chandrapur district is situated in the eastern part of Maharashtra state, in 'Vidharba' region and is located between 19.30° N to 20.45° N latitude and 78.46° E longitudes. Physiographically, the district is situated within the Wainganga and Wardha river basins. Coal reserves in Chandrapur taluka alone are estimated to be 1,22,70,00.000 tonnes. There are total 35 working WCL coal mines in the district. Gouri deep OCP is one of the WCL mine in Chandrapur district. The proposed rated capacity of this mine is of 0.4 mtpa from mining area of 356.11 ha [7,8].

Materials and methods:

The study of soil physical properties has been done between different seven sites at different distance around the project area. From each site sample was for 0-30 cm depth were collected using a stainless steel shovel. Soil samples were stored in plastic bags, properly packed so they were air dried and carefully brought to laboratory for different soil study. A freshly packed soil samples are used for determining soil moisture while the rest samples were are dried in paper plates at room temperature for determining remaining parameters. Soil pH and Ec values were determined in sole past extract using a pH-meter and conductivity Bridge. Bulk density, Particle density and porosity of soil were measured.

Result and Discussion:

The physical properties of soil at different seven sites around the project area are shown in given table 1.

Table1: Physical properties of soil moisture, pH, bulk density, conductivity, particle density, porosity and texture at different seven sites around the project area.

Site	Physical properties							
	pH at 28°C	Moisture (%)	E.Conductivity ds m ⁻¹	Bulk density (gm/cc)	Particle density gm/cm ³	Porosity (%)	Sand (%)	Silt (%)
Site 1	9.4	32	0.24	1.28	2.21	60.46	61.52	4
Site 2	8.2	77	0.14	1.11	2.12	58.82	55.52	20
Site 3	8.2	34	0.10	1.25	2.13	53.03	63.52	4
Site 4	8.3	22	0.14	1.27	2.49	59.13	85.52	2
Site 5	8.3	58	0.06	1.29	2.17	52.39	65.52	8
Site 6	8.1	57	0.17	1.34	2.10	52.83	53.52	8
Site 7	8.3	44	0.16	1.23	1.97	50.17	59.48	4

Bulk density: Changes in soil bulk density affect a host of other properties and processes that influence water and oxygen supply. The present study revealed that the bulk density of the soil varies significantly between the sites as shown in the table 1. The calculated bulk density for different sites and adjoining areas are site 1 (1.28), site 2 (1.11), site 3 (1.25), site 4 (1.27), site 5 (1.29), site 6 (1.34), and site 7 (1.23). The bulk density was found to be highest at site 6 (1.34) while it was found lowest at site 2 (1.11).

Porosity: Soil porosity is redundant in some respects, but a separate measure of the ratio of non-capillary and capillary porosity may be a sensitive indicator of management-induced physical change that leads to water and air imbalance. The present study porosity ranged from 60.46% to 50.17%

Electrical Conductivity: Electrical conductivity has a measure of ion concentration and the potentially negative effect of salinity on the osmotic potential (i.e. water relation) and nutrient imbalance is primarily use

in agricultural soils. its application to forest soils is usually limited to very specific circumstances (e.g. Reclamation of mine soils) where highly concentrated soil solution are known or suspected to inhibit forest growth and productivity (Burger et al., 1994). The present study electrical conductivity ranged from 0.24 to 0.16 ds.m⁻¹. High electrical conductivity value in soil is due to the concentration of salt in the soil.

Texture: The soil texture percentages for different sites are represented in Table 1. The maximum sand percentage of texture is 85.52% and minimum is 53.52% while the maximum and minimum percentage of silt and clay are 2-20% (silt) and 12.48-46.48% (clay). The percentage of sand fraction was found to be higher while the percentage of silt and clay was comparatively found in low range. The soil texture of the restored mine site came out to be sandy as they have high percentage of sand type. The soil texture is dominated by sand with a smaller fraction of clay and silt. The low content of silt and clay was found in the sampling sites which may be due to the presence of coal, stones or rock forming materials.

Moisture: The maximum moisture content was found 7.7% at site 2 and the minimum moisture content was 2.2% at site 4. Moisture content in a fluctuating parameter which is influenced by the time of sampling height of slope of soil stone content amount of organic carbon, texture and thickness of litter layers on the soil. Overburdens soil was reported to be as low as 2.3% (maiti el. Al 2002). Maiti and ghose (2005) reported average field moisture content of all the soil was 5%.

pH: The pH scale goes from 0 to 14 with pH 7 as the neutral point. As the amount of hydrogen ions in the soil increases the soil pH decreases thus becoming

more acidic. From pH 7 to 0 the soil is increasingly more acidic and from pH 7 to 14 the soil is increasingly more alkaline or basic. The pH classes of soil sampling were found ranged from 8.1 to 9.4, Hence more alkaline or basis. The average pH for soils under all types of land use ranged from medium acid to neutral. The greater range in pH of forest soils indicates a greater range of rainfall in that area.

Conclusions

The study area (Western coal field Gouri Deep OCP) is located at Ballarpur in Chandrapur district of Maharashtra. The soil samples of seven different sites near Gouri were analyzed for physical properties like soil moisture, pH, bulk density, conductivity, particle density, and porosity. Inconsistencies were found in the above soil parameters. This variation may be due to the various mining activities and subsequent coal transportation in the nearby area. Above parameters at some locations show more or less variation which indicates contamination of soil due to mining activities. This study may prove essential for reclamation and effective land management for agriculture use.

References

- Dhar, B.B, Rolterdem, Environment Management and Pollution Control in Mining Industry (1993).
- Singh, T.B. and Singh, D., Indian J Environment and Ecoplan, 8(1), 69-74 (2004).
- Ghose MK, Kundu NK.(1999). Probable impact on land due to open-cast coal mining. Journal of Environ Std Policy.2(2).87-96.
- Wadhate. S. R, Yenke. M.K.N, Choudhri, M.D, Pokale.W.K (2006) Impact of mining activities on soil. Journal of environment science and Engg 48(2) 81-96.
- Chitade A. Z. International Journal of Engineering Science and Technology Vol. 2(12), 2010, 7171-7176.
- Manasah A. K., International Journal of Biodiversity and Conservation Vol. 7(2), 2015, 57-80.
- Environmental Status and Action Plan for control of Pollution at Chandrapur.
- No. J- 11015/179/2014 IA II(M), Government of India , Ministry of Envirnmemt, Forests and Climate Change IA-II (Coal Mining) Division.

चंद्रपूरच्या धम्मक्रांतीनंतर ग्रामीण दलित वस्तीतील महिलांचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाचे अध्ययन

कल्पना एम. कवाडे

एस. आर. एम. कॉलेज ऑफ सोशल वर्क
पडोली, चंद्रपूर

प्रस्तावना

भारत देश स्वतंत्र होण्यापूर्वी तसेच जागतिक मानवअधिकाराचा जाहीरनामा तयार होण्यापूर्वी मानवाचे संपूर्ण अधिकार निसर्गतः प्राप्त असतात ते कोणीही हिरावून घेऊ नये. जन्माने सर्व मानव हे सारखेच आहेत. त्यांना जीवन जगण्यामध्ये कूटलीही उच्चनिच्यता बाळगू नये हा मानवी मूल्यांचा मानवतावादी विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जगापूढे मांडले होते. डॉ. आंबेडकरांनी स्वतः अस्पृश्यतेच्या दाहक गुलामीचे चटके सहन केले होते म्हणून त्यांना जातिव्यवस्थेच्या गुलामीची जाणीव होती आणि त्यांनी त्या गुलामीविरूद्ध शोषित लोकांमध्ये जाणीव निर्माण करण्यासाठी सामाजिक गुलामीविरूद्ध लढा पुकारला. शेकडो वर्षांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक गुलामीविरूद्ध संघर्ष करणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे महानायक होते. डॉ. आंबेडकरांनी केवळ राजकीय नव्हे तर सर्वकष गुलामीच्या विरूद्ध संघर्ष केला होता. ही बाब प्रत्येक भारतीयाने लक्षात घेतली पाहिजे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रीयांच्या सक्षमीकरणासाठी अनेक कार्य केले. कारण भारतीय स्त्रीयांना पूरातन काळापासून दुय्यम स्थान देऊन तिच्यावर अनेक बंधने लादण्यात आलेली होती. त्यामध्ये दलित स्त्रीयांवरचे बंधने अन्याय, अत्याचार अस्पृश्यता, अपवित्रता, असमानता, रूढी-परंपरेचा पगडा यासारखे कठीण जीवन त्यांना जगावे लागत असे, परंतु १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्मातरांची दीक्षा दिली. या धम्म क्रांतीमुळे दलित स्त्रीयांमध्ये अनेक परिवर्तन घडून आलेले आहे. धम्मक्रांतीतील यावर्षी ६० वर्ष पुर्ण होत आहे. तसतसे डॉ. बाबासाहेबांचे विचार, तत्वज्ञान, साहित्य यांचे महत्व दिवसेंदिवस वाढत आहे समाजाला नविन प्रेरणा, चैतन्य आणि उर्जा निर्माण करीत आहे. त्यांचे तत्वज्ञान आणि कार्य हे भारतीय समाजाला प्रेरणादायक आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय समाजात मूलभूत परिवर्तन घडवून आणण्याच्या दृष्टीने विशेष प्रयत्न केले आहेत. त्यांनी भारतीय

समाजाला नवीन दृष्टी दिली. समाजातील दलित, शोषित, पीडित समाजाला जागृत करण्यासाठी त्यांनी तत्वज्ञान दिले. डॉ. आंबेडकरांनी आपले संपूर्ण आयुष्य नव्या भारताच्या जडणघडणीसाठी दीडशे वर्षांच्या गुलामीतून भारत स्वतंत्र व्हावा, असे त्यांना वाटत होते. पण त्याचबरोबर शेकडो वर्षांपासून सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक गुलामीमध्ये खितपत पडलेला दलित, शोषित, पीडित समाजासुद्धा स्वतंत्र झाला पाहिजे. ही त्यांची इच्छा होती. म्हणून त्यांनी देशातील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक गुलामीविरुद्ध बंड पुकारले होते. त्यांचे हे सामाजिक सांस्कृतिक आणि धार्मिक गुलामीविरुद्धचे स्वातंत्र्ययुद्ध इंग्रजांच्या राजकीय गुलामीपेक्षा अधिक महत्वाचे होते. इंग्रजांच्या राजकीय पारतंत्र्यांमध्ये असलेल्या भारतीय लोकांना राजकीय गुलामीची जाणीव होती. परंतु सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक गुलामीमध्ये असलेल्या लोकांना आपल्या गुलामीची जाणीव नव्हती. उलट आपण धर्माचे पालन करतो. दलित, आदिवासी आणि इतर मागासलेल्या लोकांनी आहे त्याच परिस्थितीत राहणे, हाच त्यांचा देशातील धर्म आहे, असे त्यांना वाटत होते म्हणून देशातील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक गुलामीच्या संदर्भात फारसे बंड कुणी केले नव्हते.

बीज शब्द : धम्मक्रांती, दलित वस्ती, सामाजिक, सांस्कृतिक परिवर्तन
संकल्पना :-

दलित - “दलित म्हणजे कष्टकरी जनता, कामगार, भूमिहीन शेतमजूर, गरीब शेतकरी, अनसूचित जाती-जमाती भटक्या जमाती, आदिवासी.” - नामदेव ढसाळ
“दलित म्हणजे वर्ण व्यवस्थेला आणि तिच्या समग्र वैचारिक व्यवस्थेला उध्वस्त करू बघणारा, दलित म्हणजे हे जग आणि जीवन नव्याने मांडू बघणारा, दलित म्हणजे या युगाने ज्याचे हात प्रज्ञावंत, प्रलयकारी केलेले आहेत आणि ज्याच्यासाठी आधुनिक शास्त्रे आणि शास्त्रे उपलब्ध करून दिलेली आहेत तो असा वर्तमानातील क्रांतीकारी अर्थ सांगून पुढे बाबूराव बागूलांनी या अर्थात अतिव्याप्तता आणली आहे. ते म्हणतात - या आपल्या दलितांच्या व्याख्येत अमेरिकेतील काळा, गोरा, तांबडा, आफ्रोएशियायी देशातील काळा-गोळा-पिवळा येतात.” - बाबूराव बागूल

धम्मक्रांती :-

संशोधनातील अध्ययनात धम्मक्रांती म्हणजे १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर येथे दिक्षाभूमीवर डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकर यांच्यासह लाखो दलित स्त्री-पुरुषांनी आपले स्वइच्छेने धर्मांतर केले. इतक्या मोठ्या संख्येने धर्मांतर होण्याची जगातील ही एकमेव धर्म परिवर्तनाची क्रांती होय. म्हणून धर्मांतराच्या परिवर्तनालाच धम्मक्रांती या अर्थाने अध्ययनात उपयोग केला आहे.

उद्देश (Objective) :

- १) ग्रामीण दलित वस्तीतील महिलांचा सामाजिक दर्जाचा अभ्यास करणे.
- २) ग्रामीण दलित वस्तीतील महिलांमध्ये झालेले सामाजिक परिवर्तन जाणून घेणे.
- ३) ग्रामीण दलित वस्तीतील महिलांमध्ये झालेले सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या घटकांचा अभ्यास करणे.

उपकल्पना (Hypothesis) :-

- १) ग्रामीण दलित वस्तीतील महिलांचा सामाजिक दर्जा उंचावला आहे.
- २) ग्रामीण दलित वस्तीतील महिलांमध्ये लोकशाही आधुनिकीकरण, सांस्कृतिकरण इत्यादी घटकांचा आणि सामाजिक परिवर्तनाचा सहसंबंध आहे.
- ३) ग्रामीण दलित वस्तीतील महिलांमध्ये दलित साहित्य संगीत, कला यांच्यामूळे सांस्कृतिक परिवर्तन झालेले आहे.

संशोधनाचे क्षेत्र :-

प्रस्तुत संशोधन हे चंद्रपूर जिल्ह्याकरीता मर्यादित आहे. चंद्रपूर जिल्हा हे संशोधनाचे क्षेत्र आहे. संशोधनाचे विश्व चंद्रपूर जिल्ह्यातील संपूर्ण १५ तालुक्यातील एकूण १६६० खेडेगाव असून या गावात राहणाऱ्या ग्रामीण दलित वस्तीतील महिला या संशोधनाचे विश्व आहे.

नमुना निवड पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनामध्ये नमुना निवड पद्धतीचा वापर दोनदा केला जाणार आहे. एकदा गावाची निवड करतांना आणि दुसऱ्यांदा उत्तरदाते/एककाची निवड करतांना.

प्रस्तुत संशोधनात संभाव्यता नमुना निवड प्रकारातील साधा यादृच्छिक नमुन्यातील लॉटरी तंत्र पद्धतीचा वापर करून गावाची निवड करण्यात येईल. चंद्रपूर जिल्ह्यात १५ तालूके आहेत आणि १५ तालूके मिळून १६६० गावे आहेत. प्रत्येक तालुक्यातून ६ गावांची निवड करण्यात येईल. प्रत्येक तालुक्यातील गावाची संख्या आणि येथे राहणाऱ्या ग्रामीण दलित महिला हे संशोधनाचे विश्व राहिल.

विश्वाची संख्या निश्चित नसल्यामुळे यानंतर संशोधनात

गैरसंभाव्यता नमुना निवड प्रकारातील सहेतूक नमुना निवड पध्दतीचा वापर करून प्रत्येक गावातून ५ एककांची निवड करण्यात येईल. ५ एकक हे महिला उत्तरदाते राहतील व त्यांचा वयोगट २० ते ५० वर्षे राहिल.

प्रस्तुत संशोधनात प्रत्येक गावातून ५ एकक याप्रमाणे ६ गावातून ३० महिला उत्तरदाते म्हणून निवडल्या जातील. म्हणजेच प्रत्येक तालुक्यातून ३० ग्रामीण दलित महिलांची निवड करण्यात येईल. यानुसार चंद्रपूर जिल्ह्यातील १५ तालुक्यातील एकूण ४५० ग्रामीण दलित महिलांची नमुना म्हणून निवड करण्यात येईल.

तथ्यसंकलन पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधनात मुलाखत अनुसुचिता वापर करून माहिती गोळा करण्यात आलेली आहे.

धम्मक्रांतीमूळे सामाजिक परिवर्तन घडून आले या विधानाशी सहमती दर्शविणारी सारणी

अ. क्र.	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
1	पुर्णतः सहमत	197	43.77
2	सहमत	244	54.33
3	अनिश्चित	08	1.77
4	असहमत	00	00.00
5	पुर्णतः असहमत	01	00.23
		450	100.00

धम्मक्रांतीमुळे दैनंदिन जीवनात/राहणीमानात झालेले सामाजिक परिवर्तन दर्शक सारणी

अ.क्र.	पर्याय	परिवर्तन झाले
1	बोली भाषेत बदल	344 (76.44)
2	धार्मिक रूढी, परंपरा जोपासण्यात	282 (62.67)
3	पूजा-पाठ करणे	278 (39.56)
4	प्रार्थना करणे/सामूहिक वंदना	278 (61.78)
5	व्रतवैकल्ये पाळणे/वर्षावास	234 (52.22)
6	उपवास करणे	255 (56.67)
7	दान करण्याच्या पध्दतीमध्ये	272 (60.44)
8	वेशभूषा / पेहराव/अलंकार /खाणपान यामधिल बदल	271 (60.22)
9	सण, उत्सव, समारंभ साजरे करणे (विवाह, नामकरण, गृहप्रवेश)	265 (58.89)
10	दलित साहित्याची आवड, बुध्द व भिमगीते	277 (61.56)
11	अंधश्रद्धेवरील विश्वास	248 (55.11)
12	देवावरील विश्वास हिंदू देवदेवता नाकारल्या	263 (58.44)

संशोधनाचे निष्कर्ष :-

- १) दलित महिलांमध्ये धम्मक्रांतीमूळे त्यांच्या जीवनमानात परिवर्तन झालेले दिसून येते.
- २) धम्मक्रांतीमूळे सामाजिक दर्जा सुधारला, समाजात, कुटुंबात भेदभाव दुय्यमतेची वागणूक तसेच कौटुंबीक अत्याचाराचे प्रमाण कमी झाले.
- ३) दलित महिलांच्या राहणीमानात, बोलीभाषेत सुधारणा झाली.
- ४) जुन्या रूढी, प्रथा, परंपरा, अंधश्रद्धा कमी झाल्यात.
- ५) परंपरागत व्यवसायाची बंधने कमी झालीत वर्णभेदावरून चाकरी नाकारता आली.
- ६) दलित महिलांमध्ये दलित साहित्य, संगीताचा प्रभाव दिसून येतो.
- ७) बौध्द धर्मानुसार आचरण करतात आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव दिसून येतो.

संदर्भग्रंथ सुची

- १) आंबेडकर बी. आर. (२००४)- दलितांचे शिक्षण सरिता प्रदिप गायकवाड प्रकाशन, नागपूर
- २) कूलकर्णी पी. के. (२०१२)- दलितांचे आणि आदिवासींचे समाजशास्त्र डायमंड पब्लिकेशन, पूणे
- ३) कोसारे एच. एल. (२०१२)- विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास नेहा प्रकाशन, नागपूर
- ४) गोखले द. न. (२००६) - डॉ. आंबेडकरांचे अंतरंग, मौज प्रकाशनगृह खटाववाडी गिरगांव, मुंबई

- ५) मनोहर यशवंत (२००५) -
समाज परिवर्तनाची दिशा धम्मभूमी प्रकाशन, यवतमाळ
- ६) साने गीता -
भारतीय स्त्री जीवन
मौज प्रकाशन गृह, गिरगाव मुंबई.
- ७) मुळ जाधव सुशिला-
भगवान बुद्ध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
आणि भारतीय स्त्री
कौशल्य प्रकाशन, हुडको औरंगाबाद
- ८) मुन मिनाक्षी (२००२) -
फूले आंबेडकर स्त्री चळवळ
समता प्रकाशन, नागपूर
- ९) मासिक लोकराज्य -
१६ एप्रिल १९९० माहिती व
जनसंपर्क महासंचालनालय
महाराष्ट्र शासन मुंबई

भारतीय समाजव्यवस्थेत आदिवासींच्या चळवळीचे योगदान

रणधीर साठे

समाजशास्त्र विभाग

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

प्रस्तावना

माणसांची भ्रमती संपल्यानंतर तो कोठे ना कोठेतरी स्थिर होऊ लागला. निश्चित अशी उदरनिर्वाहाची साधने लाभल्यानंतर माणसाच्या आयुश्याला स्थिरता लाभली. जगाच्या कोणत्या ना कोणत्यातरी भूभागावर त्याने आपले पाय रोवले. काहींनी निसर्गाचे वरदान लाभलेल्या मोजक्या लोकवस्तीची खेडी पसंत केली तर काहींनी उद्योगधंद्यामुळे षहर संपन्न केली, पण काही भूमिपुत्रांनी या सर्व लोकवस्ती पासून दूर दुर्गम असलेल्या डोंर कपाऱ्यात, नद्यानाल्यात, कडेकपाऱ्यांत तळ ठोकला. 'धरतीची लेकरे' म्हणून ज्याचा सर्वार्थाने उल्लेख करता येईल अशा आदिवासी समाजाने निसर्ग सानिध्यात आपली दुनिया थाटली. नैसर्गिक पर्यावरणात राहणाऱ्या आदिवासींना कोणी 'जंगलचे राजे' म्हणतात तर कोणी त्यांना 'भूमिपुत्र' मानतात. रिसले, लॅस्सी, एलवीन, मार्टिन त्यांना 'अगदी प्राचीन' किंवा 'अगदी मुळचे रहिवासी' (Aborigines) म्हणतात. हटननी त्यांना 'आद अगर आदिवासी असे नामाभिधान केले आहे. डॉ. धुर्ये त्यांना 'तथाकथीत मुळचे रहिवासी व मागासलेले हिंदू म्हणतात. भारतीय राज्यघटनेत त्यांचा उल्लेख अनुसूचित जमाती असा केले आहे.'

अनेक नावांनी ओळखल्या जाणाऱ्या आदिवासींना जाणून घेण्याचे प्रयत्न कोणी मनापासून करीत नाही. उलट त्यांच्या विशयीचे गैरसमज तरे खोलवर रूचलेले इतर कोणत्याही समाजापेक्षा हा समान गौण व निकृष्ट आहे. वा हा समाज म्हणजे अगदी मूळच्या रहिवाष्यांचा आहे. अषातऱ्हेने गैरसमज स्पष्टपणे दर्शवितात की, त्यांना जाणून घेतले गेले नाही. पण ज्यांनी त्यांना जवळून न्हाहाळले आहे त्यांना ही प्रतीती आली की त्यांच्याकडे काही आदर्श बाबी आहेत. लीपी नसलेल्या त्यांच्या बोली भाशेत वाङ्मय नाही हे खरे; पण कला, ज्ञान, लोककथा नृत्ये, म्हणी व वाक्प्रचार हे सौष्ठव त्यांच्या भाशेला लाभलेले आहे. उदनिर्वाहाची भ्रांत असलेल्या सामूहिक जिवन परीपूर्ण आहे. रक्तसंबंधाना विशेष महत्व देणारे हे आदिवासी सामूहिक जिवनात वैयक्तिक आकांक्षा डोक्यावू देत नाही. दोन घराण्यांना एकत्र बांधणारा दुवा म्हणून ते विवाहाकडे पाहतील; तर सामूहिक जिवन गुण्यागोविंदाने असावे म्हणून धर्माचरण रितीरिवाज इत्यादीचे पालन कटाक्षाने करतील, स्वैर जीवन तर त्यांना संमत नाही म्हणून तर त्यांच्या जिवनाचा समतोल कधी ढळत नाही. उलट रानटी व रांगड्या आदिवासींचे भावविष्व संपन्न झाले आहे.

संपूर्ण जंगलात आदिवासींची लोकसंख्या ३० अब्जाचा घरात जाईल. घनदाट जंगले नद्या-नाले डोंगरकपारे, आडवळणीची एकाकी बेटे, यामध्ये त्यांचा वापर असतो. गुहा हे निवासस्थान बहुसंख्याचे, त्यात प्रगती म्हणजे गवताचे, बांबुंची व मातीची घरे आज आदिवासींच्या परगण्यात दिसून येतात. निसर्गामध्ये उपलब्ध असणाऱ्या साधनांवर गुजराण करणारे आदिवासी जीवनाच्या प्रारंभीक अवस्थेत आहे. एका बाजुने औद्योगिक समाजाची संपन्नतेकडे घोडदौड चाललेली दिसते. दुसऱ्या बाजुने प्रारंभिक अवस्थेत जगणारे आदिवासी दुर्दैवाच्या फेऱ्यात रूतून बसलेले दिसतात. अजुनही दगडाची व लाकडाची अवजारे ते वापरतात. दोन वेळेला पोटभर भाकरी न मिळण्याचा षापच जणू आदिवासींना मिळाला आहे.

जंगलातील वस्तुचा उपभोग हे 'जंगलचे राजे' आज मुक्तपणे घेवू शकत नाहीत. जंगलविशयक कायद्याने त्यांच्या कष्टात भरच पडलेली दिसते. मुद्राप्रधान अर्थव्यवहार विशयक अज्ञान व एकूण अगतिकता यांचा गैरफायदा व्यापारी, महाजन, सावकार, दलाल, जमीनदार यांनी उठविला आहे. जमिनीचे हस्तांतरण तर बिना दिक्कतपणे करून आदिवासींना देणोघडीला लावण्याची अनेक

उदाहरणे आहेत. महाराष्ट्रात वारली जमातीत कित्येक पिढ्या सावकाराच्या घरी कर्ज फेडण्यासाठी राबत असतात.

सारांश : केवळ भाकरीचा प्रश्न सोडविण्यासाठी आदिवासींना आपल्या संपूर्ण जीवनाची किंमत मोजावी लागते. गडचिरोलीत माडिया गोंडांनी जंगलातील पषू, माकडे, लांडगे, कुत्री इत्यादी आपल्या पोटाच्या वणव्यात संपवून टाकलेले आहेत. व्यापारी लोकांना आदिवासी म्हणजे आपली राखीव कुरणे वाटतात. त्यांना कळसुत्री बाहुलीप्रमाणे मन चालेल तेव्हा गायला लावतात, नाचायला लावतात त्यांच्या तंत्रमंत्राचा कलाकौषल्याचा बाजार मांडतात व आपण स्वतः पैसे कमावतात. मात्र आदिवासी जिवंतपणी मरण यातनाच भोगात असतो. हा त्यांचा लढा सातत्याने जिवंत राहण्यासाठी चाललेला आहे. म्हणून तर त्यांची होत असणारी अमानुश लूट अगदी असहाय्यतेने ते पाहत असतात.

महत्वाचे शब्द : आदिवासी, चळवळ, जंगल, जमीन, समाज
वेठबिगारी व कर्जबाजारीपणा :-

सर्व जगातील आदिवासींमध्ये आढळून येणारा हा एक क्रॉनिक प्रश्न आहे. पैशाच्या अर्थव्यवस्थेने त्यांच्या बंदीस्त व स्वतंत्र जीवनावर सरळ सरळ आक्रमण केले आहे. त्यांच्या अज्ञानाचा पुरेपूर फायदा व्यापारी, महाजन, सावकार व दलाल यांनी उठविला आहे. त्यांच्या अडचणीच्या काळात त्यांना कर्ज देवून त्यांच्या जमिनी गिळंकृत केल्या आहेत. आगतिक व असहाय्य असलेल्या आदिवासींना वेठबिगारी म्हणून राबविले जाते. गुलामांच्या वाटयाला येत असलेले लहानसे स्वातंत्र्यही त्यांना लाभत नाही. ही पध्दत किती खोलावर रूजलेली आहे हे आदिवासींनी या पध्दतीला दिलेल्या विविध नावावरून दिसते. आंध्रप्रदेशामधील कोया दोंरा, कोंडा टेड्डी त्या पध्दतीला 'गोती, वेटी', बिहारमधील कोरवा, मुईचा त्याला 'कमला' गुजरातमधील दुबळा असणारी 'दाळी' महाराष्ट्रातील ठोटकोळी, कातकरी, वारली, भिल्ल या पध्दतीला 'वेठबिगार' म्हणतात.

या वेठबिगार पध्दतीचा परिणाम आदिम जीवनावर झालेला आहे. वेठबिगारी हा कळसुत्री बाहुलीप्रमाणे मालकाची कामे बिनातक्रार करीत असतो. त्याला स्वतःचे मत नसते. पिढ्यां पिढ्या विनामोबदला त्याने सावकारांचे उंबरठ झिजववायाचे असते. इतकेच नव्हे तर त्याला त्याचे सर्वस्व गमवावे लागते त्याचे वैयक्तिक जीवन वैयक्तिक राहत नाही. त्याची बायको मुली

बहिणी यावर त्याचे नियंत्रण राहत नाही. आपल्या कर्जफेडीसाठी त्यांची त्याला विक्री करावी लागते. जमीनदार व सावकार त्यांचा उपभोग निलाजरेपणे घेत असतात. त्यांना वेष्ट्या व्यवसायालाही प्रवृत्त केले जाते. त्यातूनच या निसर्गपुत्रीमध्ये गुप्तरोगाची लागण मोठ्या प्रमाणात झाली आहे. वेठबिगारीवर कायदा करून हा प्रश्न सुटत नाही हे स्पष्ट झाले आहे. विलक्षण उदासीनता व स्वार्थी पोखरलेल्या आपल्या समाजातील हा घटक सतत उपेक्षित राहिला आहे.

विकास योजनाचे निर्घृण आक्रमण :-

प्रगत समाजाचे आक्रमण या ना त्या कारणासाठी होत जाते पण त्यामुळे कित्येक हजार वर्षांची आदिम संस्कृती नष्ट होत आहे, याने कोणाचे चित्त विचलीत होत नाही. कोलंबियाच्या सिएरा नेवाडा या दुर्गम भागातील आरूआका व कोगुई आदिवासींनी युरोपियन वसाहतवाद्यांनी हाकून लावले आहे. 'मेरी हुआना' या अमंली झुडपांची लावण करण्यासाठी तेथील आदिवासींना हूसकावून लावण्यात येते. पनमातील रखायत्री इंडियन्सना पनामा भाग रिता करावा लागला. कारण तेथील तांब्याच्या प्रचंड साठ्याकडे जगाचे लक्ष वेयाले गेले, फिलीपाइन्सच्या डोंगराळ भागातील बंटुक व कलींग टोळ्या तेथील जलविद्युत प्रकल्पामुळे देशोधडीला लागल्या आहेत.

या भाऊबंदासारखीच दुर्दैवी कहानी भारतीय आदिवासींची आहे. डहाणू-उंबरगावचा वारील, खनदेष्ठातील भिल्ल, चंद्रपूर बस्तरचा माडिया, दंडकारण्यातील गोंड, सिंहभूम-संथाळ परगण्यातील संथाळी, भोटीया, नागा, अहोमा आदि आदिवासी हे देशोधडीला मिळत आहे. जंगलातील वस्तूवर हे आदिवासी आज गुजराण करतात. या प्रकल्पामुळे पहिला आघात आपल्या परंपरा जतन करणाऱ्या आदिमांवर होणार आहे व दुसरा आघात नैसर्गिक संपत्तीवर होणार आहे. बांबू, साग, षिलवी, ऐन, बीज, तेंदू आदि झाडांच्या नासधुसिमुळे चंद्रपूरमधील बल्लारपूर कागद गिरणी व बिडो उद्योगधंदे धोक्यात येणार आहेत. इतकेच नव्हे तर, जंगली प्राण्यांचे जीवित मृत्यूच्या खाईत ढकलले जाणार आहे.

आदिवासींच्या समस्यांकडे विचारवंतांचे लक्ष वेधले आहे हे एक सुचिन्ह आहे. श्री. बाबा आमटे यांनी गडचिरोलीत पाच हजार माडिया गोंड यांचा काढलेला मोर्चा प्रचंडच म्हणावा लागेल. लालषाम षाह या त्यांच्या नेत्याने आपल्या बांधवांना ऑस्ट्रेलियातील आदिवासींचा संहार कसा झाला हे सांगून 'खोटा

विका व पृथ्वीचे होत असणारे निर्दालन' याविरोधी आवाज उठविला पाहिजे. हे ठरविले. या मेळाव्याने विचारवंत, राजकारणी व आदिमांना एकत्र आणले होते. त्यातून आदिवासींच्या प्रश्नांसंबंधी काही हल होईल व विकास कार्यांना मानवी स्पर्श लाभेल. विकास प्रक्रिया सुरू करतांना समाज उध्वस्त होण्याच्या प्रक्रियेत सुरवार होत असेल तर ती विकास फसवी आहे. मॉनियर म्हणतात त्याप्रमाणे "प्रगतीच्या वाट्यालीत तुमच्या योजनांसाठी घेतलेल्या कडक योजनांनी कोणाच्याही वाट्याला यातना येता कामा नयेत. इतकेच नव्हे तर उन्नतीसाठी फार मोठी किंमत द्यावी लागणार नाही."

जंगलचे कायदे :-

आदिवासींचा सखा सोबती जंगल आहे, हे विसरून चालणार नाही. जंगल हेच त्यांचे घर व जंगल हेच त्यांचे उपजीविकेचे साधन आहे. कंदमुळे, फळे, मुळे, मध आदी वस्तुंची चलती आदिवासीजवळ नेहमी असावयाचीच. निसर्गाच्या सान्निध्यात राहणाऱ्या आदिवासींना जिवनविशयक दृष्टिकोन, धर्मविशयक कल्पना, जादुटोणा, मंत्र-तंत्र आदी जंगलाने घडवलेला आहे. निसर्ग व आदिवासी यांच्यामधील जिवाळ्याचे नाते जंगलाने निर्माण केलेले आहे. जंगलासंबंधीची कोणतीच बंधने नसल्याने आदिवासी जंगलचे अनभिहित राजेच होते. पण जंगलविशयक कायद्यांनी आदिवासींची नाळ जंगलापासून तोडल्यासारखीच झाली आहे. १९ व्या शतकाच्या मध्यानंतर प्रगत समाजाचे आक्रमण जंगलावरही होऊ लागले आहे. त्याचे आर्थिक स्वातंत्र्य संपविण्यात जंगलचे कायदे व जंगलचे सरकारी अधिकारी जबाबदार आहेत. या कायद्यात बळी पडणाऱ्या आदिवासींचा विचार कोणीच करीत नाही यामुळे आदिवासी जंगलातला असंतोश खदखंदतो आहे. कंत्राटदार, महसूल व जंगल अधिकारी जमिनदार यांच्या दडपशाहीने आदिमांच्या मनात वैफल्यची भावना प्रकर्षाने निर्माण होत आहे.

जंगलचे कायदे करून जंगल अधिकाऱ्यांना अमर्यादीत अधिकार लाभलेले आहे. त्यांनाच कायद्याचे सर्व तऱ्हेने संरक्षण लाभले आहे. आदिवासींवर अन्याय करणारा व त्याचा अक्षरः पिळवणूक करणारा जंगल कंत्राटदारही आहे. तो स्वतः करीत असलेल्या प्रचंड जंगलतोसाठी धूर्तपणे आदिवासींचा बळी घेत असतो. कायदेसुद्धा मानवाचे नैसर्गिक हक्क व इतिहास दुर्लक्ष्य शकत नाही. हे खरे आहे की, संपत्तीच्या प्राण्यांचा व वनस्पतीच्या

दृष्टिकोनातून जंगलाचे महत्त्व जंगलखात्याने जाणले आहे. पण या संपत्तीचा षोध स्वतः तेथील रहीवाषांनीच घेतला पाहिजे. कायद्याने संपत्तीला अवास्तव महत्त्व देतानाच तेथील रहिवाषाच्या कल्याणाकडे कानाडोळा करता कामा नये.

सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या :-

याही प्रष्नाचे स्वरूप मोठे व आदिवासी जिवनावर दूरगामी परिणाम करणारे आहे. आदिवासींची जगण्याची जिद्दही नाहीशी होत आहे ही धक्कादायक वस्तुस्थिती आहे. छोटा नागपूरमधील 'हो' लोकांनी आपल्या रितीरिवाजांचा त्याग केला. आपल्या इतर भाईबंदाना दुरावत प्रगत समाजापासून हे लोक दूर राहिले. त्यातूनच त्याच्यात विलक्षण न्युनगंडाची भावना निर्माण झाली. त्यांच्या जिवनात हैदोस घातला तो धर्म प्रचारकांनी. आदिवासींच्या फरपटीकडे सान्या जगाचे लक्ष त्यांनी बेघले. हे जरी खरे असले तरी आदिवासींचे एकजिनसी जीवन धर्मातराने संपले या बाबी आदिवासी ख्रिस्ती आदिवासी तर काही हिंदू आदिवासी म्हणून ओळखल्या जावू लागले.

प्रगत समाजाच्या संपर्काने काही अनिष्ट प्रथा त्यांच्या जीवनात षिरलेल्या आहेत. त्यांच्या अधःपतनाची ती सुरवात आहे. बालविवाह प्रथा, जबरदस्त वधुमूल्या घेण्याची रीत, स्त्री-पुरूषांच्या संबंधविषयी सकुचीत वृत्ती त्यांच्या समाजास येऊ लागल्या आहेत. प्रेमाइतकी चांगली व महत्वाची बाब दुसरी कोणतीही नाही असे ते मानीत. त्यामुळे विवाहपूर्व व विवाहबाहय संबंधाकडे त उपहासाने पाहत नसत. पण आदिवासींनी त्यावरही पाणी सोडले. सगळ्यात चिंतनीय बाब म्हणजे त्यांची संस्कृती जिवंत ठेवण्याचे महत्तम कार्य करणारी युवागृहे आज नामषेश होत आहेत. आदिम जिवनावर धर्म व जादु यांचा प्रभाव केवळ अनन्यसाधारण आहे. अलौकिक षक्तींशी संबंध प्रस्थापित करून ते सर्व प्रष्नांचे उत्तर मिळवीत असत. जन्म, मृत्यु व मानवाचे अस्तित्व व त्याच्या वाटयाला येणारे सुःख-दुःख हे अलौकिक षक्तीच्या इच्छेने ठरत असते. ही त्यांची धारणा असल्याने अनेक संकटांना सामोरे जाण्याची ताकद व मानसिक उभारी त्यांना मिळत असे. पण प्रगत समाजाच्या संपर्काने त्यांच्या जिवनातील धर्म व जादुचे महत्त्व संपू लागले. त्याविषयी त्यांच्या मनात संश्रम निर्माण होऊन त्यांच्यात विलक्षण मानसिक षोकळी निर्माण झाली आहे. आदिवासी जीवनाचे असे कोणतेही क्षेत्र राहिले नाही की ज्यावर प्रगत समाजाची पावले उमटलेली नाहीत. पण त्यातून सर्वदृष्टीने

बलाढय असणारा समाज आदिवासी गिळंकृत करीत आहे. हिंदू समाजाच्या संपर्काने आदिमांच्या सांस्कृतिक जिवनात बदल होत आहेत. पण या बाबतीत ख्रिस्ती मषिनरी अधिक षध्दतषीर पावले फार पूर्वीपासून टाकत आहे. आज पन्नास टक्के नागांचे व मिझोंचे, विस टक्के मुंडाचे व ओरायन्सेच धर्मांतर झालेले आहे. त्यांच्या ख्रिस्तीधर्माच्या स्वीकाराने त्यांच्या पुराणकथा, श्रध्दा, व्रतवैकल्ये, लोकगीत, म्हणी आदी उखडून निघत आहेत. आदिवासी समाजातील सामाजिक एकजिनसीपणा झपाट्याने नाहीसा होत आहे.

स्वतःच्या स्वार्थापायी आधुनिक समाज आदिवासींवर निर्घृण आक्रमण करीत आहेत. जंगलाची लांडगेतोंड करताना त्यांच्या संस्कृतीवर गाढवाचा नांगर फिरवल्या जात आहे. गुंडांच्या साहाय्याने त्यांना हुसकावून त्यांच्या जमिनीचे अपहरण मोठया प्रमाणात केल्या जात आहे. सारांष, औद्योगिकरण व आधुनिकीकरण हे आदिवासी समाजाला षाप ठरत आहेत. देशाचे जिवनमान वाठवव्याच्या प्रयत्नात आदिवासींचा वंषसंहार होत आहे. विविध प्रकल्पासाठी आदिमांच्या निवासाची मोडतोड बिनदिबकतपणे केली जाते. पण त्यांच्या पुनर्वसनाचा विचार गंभीरपणे कोणीच करीत नाही. विविध ठिकाणी विखुरलेल्या व अन्नासाठी वनवन फिरणाऱ्या आदिवासीचे वाली कोणीच नाहीत. त्यांची स्वस्थता संपलेली आहे. अस्वस्थतेचा वणवा धुसमत असतो.

आदिवासी अस्वस्थता :-

आदिवासींचे प्रष्ण डोंगराएवढे मोठे आहेत. पण ते सोडवण्यासाठी कोणी मनःपुर्वक प्रयत्न केलेच नाहीत. ही वस्तुस्थिती विशाद निर्माण करते. ब्रिटिष राज्यकर्त्यांनी आदिवासींना जाणीवपूर्वक दूर ठेवले. ख्रिष्चन मषिनरी व प्रषासक जमीनदार व सावकार यांनाच केवळ आदिवासींशी संपर्क साधने सम्मत होते. इतरांना मज्जाव केला गेला होता. इतकेच काय, देशातील राश्ट्रीय चळवळीनेही आदिवासींना लक्षात घेतले नव्हते. खरे म्हणजे इंग्रजाविरोधी आदिवासींनी षस्त्र सर्वप्रथम उचलेले होते व स्वातंष्याच्या चळवळीत आदिवासींना फार मोठा त्याग केला होता यांची नोंद इतिहासकारही घेत नाही. संधाल व मुंडा आदिवासींनी १८५५-५६ साली ब्रिटिष वसाहतवादाविरोधी रक्त सांडले होते. संधाल व मुंडाचे बंड मोडून टाकण्यासाठी ब्रिटिषांनी आपले बळ पणाला लावणे भाग पाडले. कित्येक हजार संधालीचा त्यात बळी गेला. ब्रिटिशांविरोधी दंड ठोकणे हे साभाव्य काम नव्हते. त्यामध्ये

संथालाच्या मनुष्य षक्तीची हानी झाली. पण उद्रेक स्पष्टपणे दर्शवितो की आदिवासीवरील अन्याय व पिळवणूक यांनी कड गाठली होती. प्रचंड असंतोशपणे पेटलेल्या संथालांनी कानु व सिध्द मूर्मु सरकार यांच्या नेतृत्वाखाली जून १८५५ रोजी सरकारी नोकर, जमीनदार, सावकार व ब्रिटीष सरकार यांच्याविरोधी लढा उभा केला. संथालींना नामोरहम करण्यासाठी ब्रिटीषांना आपले अफाट सैन्यबळ वापरावे लागले. आदिवासींनी केलेले हे बंड एवढे प्रचंड होते की ब्रिटीष सरकार काही काळ तरी हादरून गेले होते. या बंडाची नोंद कार्ल मार्क्सनी घेतली होती. प्रसिध्द कवी रवींद्रनाथ टागोरांनी संथाली नेतृत्वाची पाठ थोपली होती. हा लढा संथाल हटणे क्रमप्राप्त हेते विजय कोणाचा? हा प्रश्न येथे महत्वाचा नाही. पण अन्याय व पिळवणूक यांचा कडेलोट षेवटी आदिवासींसारख्या षांतताप्रेमी लोकांना षस्त्र हिंसाचाराला व प्रवृत्त करतो. ब्रिटीषाविरोधी त्यांना पेटून उठल्याचे कारण कोणते हे लक्षात घेतल्यास आज आदिवासींना ज्या प्रश्नांनी घेरले आहे. त्यांचा विचार करणे, हे राश्ट्रीय कर्तव्य वाटेल. संथालाच्या आक्रमकतेचे कारण हे होते की त्यांना जिवाहून प्रिय असलेली जमीन जमीनदार धुर्तपणे बळकावत होते. जमीन म्हणजे केवळ उदरनिर्वाहाचे साधन असे ते मानीत नाहीत. पण जमीन पूर्वांणी संपर्क ठेवल्याचे एक साधन आहे, अशी त्यांची श्रध्दा आहे. त्यामुळे त्यांच्या जमिनीवरील आक्रमण हे त्यांच्या भावविष्वावरील आक्रमण होते व आहे.

मुंडा आदिवासींनी ब्रिटीषांना अषाच कारणासाठी घेरले होते हेही लक्षात घेतले पाहिजे. १९ व्या षतकाच्या पूर्वार्धापर्यंत सरकाराच्या आधिपत्याखाली मुंडा षांततेने व समाधानाने जिवन व्यतीत करीत होते. पण षेजारच्या हिंदू राज्यकत्यांच्या वाढत्या प्रभावाने मुंडा लोकांनी हिंदू चालीरीतींचा स्विकार केला. पण प्रगत समाजाने आपले मोहजाल पसरवित त्यांच्या जमिनी गिळंकृत केल्या. त्यांतच इ.स. १८०६ साली ब्रिटीष राज्यकर्त्यांनी जमिनदारांना पोलीसबळ वापरण्यास परवानगी दिली. साहजिकच जमिनदारांचे अत्याचा वाढू लागले. यातून मुंडामध्ये बदला घेण्याची प्रवृत्ती बळावली. परंतु आधुनिक षस्त्रांसमोर मुंडांचा लढा हतबल ठरला. पण पिळवणूक व आर्थिक कोंडमारा अती झाला तर काय होऊ षकते ते मुंडांच्या लढ्यावरून स्पष्ट होते.

नाग व मिझो आदिवासींचे बंड हे वेगळ्या कारणासाठी होते. त्यांचे दारिद्र्य व मागासलेपण हे इतर आदिवासींप्रमाणेच आहे.

त्यांच्या स्वतःच्या संस्कृतीचा अभिमान अजूनही क्षणभर झालेला नाही. श्री अल्मेचीनां ओ नावाचा नागनेता म्हणतो त्याप्रमाणे "डोंगरामध्ये आदिवासींच्या गरजा कोणत्या आहेत हे कळून न घेणे व प्रत्यक्ष आदिवासींबद्दल पुरेढी माहीती नसणे, हेच आजच्या संघर्षाचे कारण आहे."

नाग लोकांप्रमाणे भिझोरममधील लुषाई लोकांच्या अवस्थेची कारणे, सांस्कृतिक, सामाजिक व राजकीय आहेत. भारत सरकारच्या दक्षतेने या दोन्ही जमातींची वेगळी भाषा आज थंडवलेली आहे. दोन्ही राज्यामध्ये त्यांच्याच लोकांचे राज्य चालू आहे. त्यामुळे बहुसंख्य नागा व मिझो यांच्यातील विरोधाची धार बोथट झाले आहे. पण या आंदोलनावरून एक बाब स्पष्ट होते की, भारतासारख्या विविधता असणाऱ्या देशामध्ये सक्तीचे समिलीकरण निष्चितच धोकादायक आहे. प्रगत समाजाचे होत असणारे आक्रमण हे त्यांची संस्कृती संपवणार आहे. ही त्यांच्या मनातील भावना अवास्तव नाही.

राजकीय पक्षांचे योगदान :

स्वतंत्र्यानंतर देशातील राजकीय पक्ष आदिवासींना संघटित करण्याचा प्रयत्न सतत करीत आहेत. महाराश्ट्रातील वारलींना एकत्र आणून त्यांच्या अन्यायांना संघटीत तोंड फोडण्याचे काम यषस्वीरीत्या कम्युनिस्ट पार्टी करीत आहे. आंध्रमधील कोरापूर जिल्यातील आदिवासीही कम्युनिस्टांच्या झेंड्याखाली ऐक्रीत येत आहे. अलीकडे कम्युनिस्टांच्या अतिरेकी गटातही नक्षलवादी चळवळीत आंध्रप्रदेशातील साओरा व इतर आदिवासी जमातीही सामील झाल्याचे दिसून येते. या आदिवासींना दारिद्र्याच्या खाईत लोटणारे जमीनदार, कंत्राटगार, सावकार, महाजन व सरकारी अधिकारी आदि लोक या आदिवासींच्या हल्याचे लक्ष आहे. नक्षलवादी चळवळ ही मूलतः आदिवासींसाठी नाही पण त्यामध्ये आज आदिवासी सामील होतात ही चिंतेची बाब निष्चितच आहे. हे लढे व त्याच्या चळवळी हे स्पष्ट करतात की, आदिवासी आता अधिक अन्याय सहन करणार नाही. रक्तपिपासू व स्वार्थी प्रस्थापितांविरोधी हा त्यांचा लढा अखंडपणे चालू रहणार आहे. इतकेच नव्हे तर हा लढा अधिक व्यापक करण्याचेही प्रयत्न होत आहेत. यामध्ये रंजलेले व गांजलेले सर्वच समाविष्ट करून या लढ्याचे क्षितीज रूंदावण्याचे प्रयत्न होत आहे.

आदिम संस्कृती की विकास :

आदिवासींवर होत असणारे चहुबाजुचे आक्रमण व त्यांच्या

जागृतीचे जाणीवपूर्वक प्रयत्न यामुळे आदिवासींच्या प्रश्नांकडे साऱ्याच लोकांचे लक्ष वेधले गेले आहे. पण प्रश्न आहे तो हाच की आदिवासीचे प्रश्न सोडवायचे कसे ? त्यांची केवळ भौतिक प्रगती करून प्रगत समाजात त्यांना सामील करून घेण्याने त्यांचे प्रश्न सुटतील का ? त्यांच्या वेगळ्या पारंपारिक सांस्कृतिक जिवनाचे वेगळेपण कसे टिकणार ? त्यांच्या सांस्कृतिक जीवनाला धक्का न लावता त्यांची उन्नती करणे शक्य आहे का ? या सर्व प्रश्नांची उत्तरे शोधली पाहिजेत.

मध्य प्रदेशातील आदिम विष्वात रंगून गेलेल्या फादर व्हेरिअर एहवीन यांनी आदिम समाजाला प्रगत समाजापासून पूर्ण वेगळे ठेवावे, हे मत मांडले. त्यांच्याकरीता स्वतंत्र विभाग स्थापावेत. त्याला ते 'राष्ट्रीय उद्यान' म्हणतात. या विभागात इतरांनी ढवळाढवळ करावयाची नाही. प्रगत समाजाच्या संपर्काने आदिम जीवनात वादळी समस्या निर्माण होतात. प्रगत समाजाच्या हिंदूच्या संपर्काने त्यांच्या समाजात अनिष्ट प्रथा आणल्या. म्हणून एहवीन यांना आदिम समाज प्रगत समाजापासून अलग ठेवण्याखेरीज पर्याय नाही असे वाटते.

श्री एल्वीन यांनी हा सुचविलेला उपाय कालबाध्य ठरतो. इतकेच नव्हे तर आधुनिक काळात कोणताही समाज एखाद्या बेटासारखा राहिल, असे वाटत नाही. अलगतचे धोरण हे प्रतिगामी स्वरूपाचे आहे. आदिम समाजाला जाणिवपूर्वक दूर ठेवल्याने त्यांच्या निकोप प्रक्रियेत गती मिळेल. जगातील अनेक संस्कृतीचा विकास अनेक संस्कृतीच्या मीलनातून झाला आहे. हे ऐतिहासिक सत्य विसरता कामा नये.

डॉ. धुर्वे व ठक्कर बाप्पा यांनी 'सामिलीकरणाचे धोरण' हिरीरीने मांडले. राष्ट्रीय ऐक्याच्या दृष्टीने भारतीय समाजापासून आदिमांना अलग ठेवणे हे ही एक भयंकर उपाययोजना आहे. आदिम जर अलीप्त ठेवले तर ते अधिक दुर्लक्षित होतील. आदिमांच्या चालीरीती हिंदू चालीरीतींशी मिळत्या जुळत्या आहेत. त्यामुळे भारतीय समाजात आदिमांनी मिसळून जाणे केव्हाही श्रेयस्कर आहे पण खोलकर विचार करता सामिलीकरणाने आदिमांचे प्रश्न सुटतील पण आदिम जीवन संपुष्टात येईल हे नाकारता येत नाही. प्रगत समाजाशी संपूर्णपणे अभिनतव साधून त्यांचे स्वस्त संपविणे हेही योग्य नाही. त्या दृष्टीने हा एक रानटी उपायच होईल.

हे दोन्ही उपाय टोकाचेच म्हटले पाहिजे. आदिमांना अलग

ठेवण्याने आदिमांचे जीवन जतन होईल पण ते राष्ट्रीय जीवनप्रवाहापासून अलग राहतील. त्याचबरोबर साकमलीकरणाने भारतीय समाजाशी त्यांचे अभिनतव साधले पण आदिवासी जिवनाचे काय ? हा प्रश्न उरतोच.

या जमातीची प्रतीष्ठांमूल्याही बदलत चालली आहेत. जमीन जुमला जनावर, वय व दैवीशक्ती या आधारावर व्यक्तीची प्रतिष्ठा ठरत असते. पण ही मुख्य बदलून शिक्षण, समाजसेवा, राकीय नेतृत्व हे त्याचे आधार बनले आहेत. त्याचबरोबर त्यांच्यातील पारंपारिक नीतीमूल्याही झपाट्याने बदलत चालली आहे. आदिवासींच्या परंपरागत जीवनातही बदल झपाट्याने होत आहेत, हे विचार करण्यासारखे आहे. दळणवळण साधनांची उपलब्धता, औद्योगिकरण व विविध प्रकल्पांचा विकास योजना यामुळे प्रगत समाजाशी संपर्क आदिवासी टाळू शकत नाही पण त्यांचा परिणाम त्यांच्या एकंदर जीवनावर झाला आहे, हेही नाकारता येत नाही.

टॉलकट पार्सन्स म्हणतात त्याप्रमाणे संस्कृती हा एक सामाजिक वारसा आहे. संस्कारांद्वारा संस्कृती पृढील पिढीस शिकविता येत असल्याने संस्कृतीच अभंगत्व टिकते. व्यक्ती व पिढ्या जरी बदलल्या तरी संस्कृती हा सामाजिक वारसा अखंडपणे चालूच राहतो. तेव्हा एखाद्या समाजाचे सांस्कृतिक जीवन संपणे हे कषाचे द्योतक आहे ? समाजाच्या अस्तित्वासाठी त्या समाजाशी संस्कृती जिवंत राहणे आवश्यक असते म्हणूनच आदिवासी समाजाचा विकास घडवून आणतांना त्यांचे सांस्कृतिक जीवन संपणार नाही याची दक्षता घेतली पाहिजे.

सारांश :

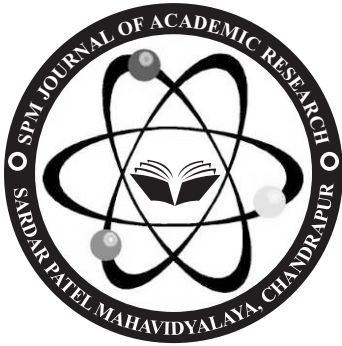
भारतीय जीवनाशी आदिम जीवन मिसळतांना आदिम जीवनपध्दतीला धक्का बसता कामा नये ही दक्षता घेतली पाहिजे. त्यासाठी आदिमांना संरक्षणाची गरज आहे हे प्रा. हटन यांनी मांडलेले मत विचारात घेतले पाहिजे. त्यांचा विकास संरक्षणाच्या छायेतच होणे त्या समाजाच्या अस्तित्वासाठी अगत्याचे आहे. त्यांना संरक्षण दिले तरच ते आपल्या पायावर उभे राहतील, स्वयंपासन करू शकतील व एकूण राष्ट्रीय जीवनाच्या प्रगतीसाठी काही योगदान करू शकतील. त्यांच्यातील अनिष्ट प्रथा, स्थानांतरित घेती, जंगल संपत्तीचा होणारा नाश यासंबंधी त्यांचे प्रबोधन करतानाच त्यांच्या परंपरा, कला, वाङ्मय, भाशा यांचे संरक्षण करणे त्यांच्या दृष्टीने हितकारक ठरणार आहे.

या संदर्भात आदिवासी कल्याण कार्यक्रमांनी निराशा केली आहे विकासाचे जे निकश त्यात दिसून येतात ते सर्व आर्थिक आहेत. भौतिक बदलाला विकास मानून हा कल्याण कार्यक्रम त्यातील मानवी घटकाकडे पूर्ण दुर्लक्ष करता. समाजाच्या विकासात सामाजिक व सांस्कृतिक घटकांनाही महत्व असते, हे वेळीच लक्षात घेणे जरूर आहे. अन्यथा विकास कार्यक्रमाला यांत्रिकी स्वरूप येते व विकास कार्यक्रमातील केंद्रबिंदू 'माणूस' हा गुदमरू लागतो. म्हणूनच आदिवासी विषवात रमलेल्या मानव शास्त्रज्ञांचा सहभाग या कल्याण कार्यक्रमात होणे आवश्यक आहे. विकास कार्यक्रमाच्या वेदीवर मानवी मूल्यांचा बळी घेतला जावू नये. ही मानव शास्त्रज्ञांची आच लक्षा घेतली पाहिजे. म्हणूनच विकास कार्यक्रमाच्या साध्या बरोबरच विचार करणे क्रमप्राप्त आहे. कारण नुसत्या सवलतीच्या वर्शावाने आदिम समाज बदलणारही नाही व आदिम संस्कृतीचे चलनही होणार नाही.

भारतांमध्ये अनेक वंशाचे, धर्माचे लोक जसे राहतात तसेच अनेक संस्कृतीचे राहतात. मुस्लीम, पार्सी, ख्रिश्चन, व हिंदू लोकांना आपल्या जीवनपद्धतीनुसार जगण्याचे स्वातंत्र्य आहे. मग आदिवासींना आपल्या जीवनपद्धतीने मग देण्यात अडचण का वाटावी ? सर्व दृष्टीने दुबळ्या असणाऱ्या आदिवासींना संरक्षणाची गरज आहे. त्यासाठी त्यांच्या मूल्यावर व संस्कृतीवर होत असणारे आघात थांबले पाहिजेत ही जाण देशातील विचारवंतांमध्ये निर्माण झाली पाहिजे. पं.नेहरू म्हणतात त्याप्रमाणे, लोकांनी आपल्या बुद्धीप्रमाणे स्वतः विकास करावा. त्याच्यावर बाह्य मूल्ये लादणे टाळले पाहिजे.

संदर्भग्रंथ

१. डॉ. प्रदिप आगलावे, 'आदिवासीचे समाजशास्त्र' श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर, फेब्र. २०११.
२. डॉ. बि. एम. कराडे, 'आदिवासीचे समाजशास्त्र' पिंपळापूर प्रकाशन नागपूर, २०१४.
३. घनश्याम षहा, 'भारत मे सामाजिक आंदोलन', रावत प्रकाशन जयपूर, २००९.
४. गोविंद गोरे, 'स्वातंत्र्य लढयातील आदिवासी क्रांतीकारक', विद्याप्रकाशन पूणे, २००४.
५. K.S. Singh, "Tribal Society in India" Manohar Publication, Delhi, 1985.

Major Problems of Women Faces in India Society

Jyoti B. Deogirkar

Sardar Patel College, Chandrapur

Summary

The culture and tradition of India is considered as old and great all over the world where people used to worship various female goddesses, saints and poets. India is also a powerful nation and famous worldwide for being the largest democracy in the world however, women backwardness is also very clear in the Indian society because of the social issues, problems and lots of restrictions against women. Women belong to the lower and middle class family suffers more than the women of higher class family. Women in the Indian society generally face problems of sex discrimination, high percentage of illiteracy, female infanticide, dowry system, etc.

Taking birth as a woman in the Indian society can be said as curse for the women. Women in India face lots of social issues and problems all through the life which are big struggle for them right from their beginning of life. Female infanticide is the most common practice of killing girl child in mother's womb in the Indian society. Women in India are considered as burden for their parents and husbands as they think that women are here only to consume money whole life without earning a little bit.

Another common problem for women is sex discrimination which they face from their birth and continues till

their death. Illiteracy, lack of proper education, responsible for household works, rape, sexual harassment at workplace, etc are some big issues for the women in India. However, a lot of positive changes has occurred in the women status as the number of educated people is increasing in the country.

Introduction:-

Women in the Indian society have been considered as inferior than men for many years. Because of such type of inferiority they have to face various issues and problems in their life. They have to go extra miles than men to prove themselves equivalent to men. People in the middle age were considering women as key to destruction so they never allowed women to go outside and participate in the social activities like men. Still in the modern age, women have to face many more problems in their daily life and struggle a lot to establish their career. Still there are many parents who prefer to have only boy baby and allow education to boys only. Women for them are only medium to keep family happy and healthy.

A woman is seen in the society with more intense ridicule sight and become at higher risk of honor killing if she is involved in the love marriage or inter caste love marriage. Women face a lot of challenges because of the existence of patriarchal society, child bearing and family care roles, deep rooted cultural norms, etc in the Indian society. Women in India do not have equal access to autonomy, mobility to outside the home, social freedom, etc than men. Some of the problems faced by the women are because of their domestic responsibilities, cultural and social specified roles, etc.

Data Collection:-

History:-

Social problems are the problems which are created:-

- By the society
- For the society
- Within the society

Our first Prime Minister, Jawaharlal Nehru said, " you

can tell the condition of a nation by looking at the status of its women."

Condition of Indian Women:-

Our country is on the high road of success, but still for a women her life is a battle for survival and dignity from her birth to her death.

Problems faced:-

● Selective abortion and female infanticide :

It is the act of aborting a fetus because it is female. Foetal sex determination and sex selective abortion by medical professionals has today grown into a Rs. 1,000 crore industry (US\$ 244 million). Social discrimination against women and a preference for sons have been promoted. According to the decennial Indian census, the sex ratio in the 0-6 age group in India went from 104.0 males per 100 females in 1981, to 105.8 in 1991, to 107.8 in 2001, to 109.4 in 2011. The ratio is significantly higher in certain states such as Punjab and Haryana (126.1 and 122.0, as of 2001).

● Dowry and Bride burning :

Marriage very often is a financial transaction in India. With economic prosperity our greed has only grown. Rich and poor alike expect to make a small fortune when they get their sons married. Demands are often made on the bride's family with not the least amount of compunction. It is no surprise then that this is one of the main reasons why families prefer to put girls to sleep in the womb. The cavernous greed of the groom's family is sometimes not even satiated with the booty it acquires on marriage and iterative demands are made thereafter. The worst casualty in this is the dignity of the young woman as well as her family. Non fulfillment of demands sometimes spells death for the woman. According to the Indian National Crime Bureau reports there were about 6787 dowry death cases registered in India in 2005, a 46% jump over 1995 level of 4,648, which was 10-fold more than the figure of 400 deaths a year in the 80s.

● Domestic violence :

It is endemic and widespread. Around 70% of women in India are victims to domestic violence according to Renuka Chowdhury junior minister for women and

child development. National Crime Records Bureau reveal that a crime against a women is committed every three minutes, a women is raped every 29 minutes, a dowry death occurs every 77 minutes and one case of cruelty committed by either the husband or relative of the victim.

● **Disparity in education :**

Girl education is another area that is languishing in our country. According to last census held in 2001, female literacy in the country stood at 54.16%, the highest ever. However the figure is still a good 20 percentage points less than that of their male counterpart. The disparity is even higher in rural areas where over 63% or more women remain unlettered.

● **Child Marriages:**

Many people marry their daughters off as children to escape dowry. In rural India, 70% girls are married before 18 and 56% of those married bear children before 19.

● **Inadequate Nutrition:**

One of most understated problems facing the Indian girl child is that of poor nutrition. Girls belonging to the lower middle class and poor families suffer the most. Because of limited incomes it is an unsaid rule that while the male siblings are provided with milk, fruit and eggs, the girl but has to make do with the regular rice and lentil or sometimes even less. It is for this reason that girls are more susceptible to poor health and disease. Various surveys indicate that women's caloric content is about 100 calories (per women per day) less than they spend, whereas men show an 800 caloric surplus intake. Women expend a great deal of energy working inside and outside the house, whereas they often have insufficient food. It has also lead to many cases of Death During Childbirth.

● **Sexual harassment:**

Among the worst countries in crime, India has an abhorrent track record in all forms of sexual exploitation. In homes, on streets, in public transports,

at offices, even on vacations. No place is safe. And the most terrible fall out of this is the lack of self worth and feeling of degradation following the emotional and physical trauma that constant harassment creates. Such is the recurrence of these incidents that Delhi has earned the ignoble nickname of the 'Rape Capital'. While most cases go unreported as it is considered an act that puts one to shame, only 20% of the registered cases for sexual harassment reach actual conviction. In every 10 rape cases, 6 are of minor girls. Every 7 minutes, a crime is committed against women. Every 26 minutes, a women is molested. Every 34 minutes, a rape takes place. Every 42 minutes, a sexual harassment incident occurs. Every 43 minutes, a women is kidnapped. Every 93 minutes, a women is burnt to death over dowry. A shameful plight!!!

● **Domestic violence and status in the family:**

Marital bliss, certainly not. A study conducted in 2004 across spectrum showed that 60-80% women face some sort of abuse or violence in marriage. Worse still, over half the women in India feel this to be perfectly normal. Physical abuse immediately relegates a wife to an inferior status where her main purpose is to serve than to be a partner. A paper published in International Journal of Criminology and Sociological Theory shows that in 2007 there were 20,737 reported case of rape, 8,093 cases of death due to dowry, 10,950 cases of sexual harassment with total crime of 185312. A U.N. Population Fund report claimed that up to 70 percent of married women aged 15–49 in India are victims of beatings or coerced sex.

● **Status of widows:**

The genesis of the problem lies in the culture of our country where a widow is considered worthless and inauspicious. While the practice is on the decline, women who have lost their husbands are still forced to don only white garments and shave their heads etc. They are treated poorly, hardly given proper food and sometimes altogether abandoned as one can witness in the streets of Vrindavan and Varanasi.

- **Military Service:**

Women are not allowed to have combat roles in the armed forces. According to a study carried out on this issue, a recommendation was made that female officers be excluded from induction in close combat arms, where chances of physical contact with the enemy are high. The study also held that a permanent commission could not be granted to female officers since they have neither been trained for command nor have they been given the responsibility so far.

- **Equal pay for equal work:** While there have been several court rulings guaranteeing the right of earning the same pay for the same amount of work, it remains a distant reality in practice. This is particularly true of the unorganized sector especially dealing with manual labour where the Minimum Wage Act norms are often violated. Besides these women get no maternity leave, or proper transportation facilities especially in the night shifts. Unequal pay for the same job happens to be one problem that men sometimes face as well.

- **Property rights:**

While the law of the land enshrines equal property distribution to the family of the deceased in the absence of a will irrespective of the sex, this is again normally just on paper. In practice most families leave daughters out of property rights and payment or dowry is symbolic of the girl's disinheritance vis-à-vis finance. Besides different religions have different takes on the matter.

The statistics testifies to the brutalities afflicted on women folk:

Social Indicator	India	World
Infant Mortality Rate, per 1000 live births	73	60
Maternal Mortality Rate, per 100,000 live births	570	430
Female Literacy, %	58	77.6
Female School Enrollment	47	62
Earned Income by females, %	26	58
Underweight Children, %	53	30
Total Fertility Rate	3.2	2.9
Women in Government, %	6	7
Contraception usage, %	44	56
Low birth weight babies, %	33	17

- **Acid throwing:**

A Thomas Reuters Foundation survey says that India is the fourth most dangerous place in the world for women to live in. Women belonging to any class, caste, creed or religion can be victims of this cruel form of violence and disfigurement, a premeditated crime intended to kill or maim permanently and act as a lesson to put a woman in her place. In India, acid attacks on women who dared to refuse a man's proposal of marriage or asked for a divorce are a form of revenge. Acid is cheap, easily available, and the quickest way to destroy a woman's life. The number of acid attacks have been rising.

- **Honor killings:** Honor killings have been reported in northern regions of India, mainly in the Indian states of Punjab, Rajasthan, Haryana and Uttar Pradesh, as a result of people marrying without their family's acceptance, and sometimes for marrying outside their caste or religion. Haryana is notorious for incidents of honour killings, which have been described as "chillingly common in villages of Haryana". In contrast, honor killings are rare to non-existent in South India and the western Indian states of Maharashtra and Gujarat. In some other parts of India, notably West Bengal, honor killings completely ceased about a century ago, largely due to the activism and influence of reformists such as Vivekananda, Ramakrishna, Vidyasagar and Raja Ram Mohan Roy. In 2010, the Supreme Court of India issued notice in regard to honor killings to the states of Punjab, Haryana, Bihar, Uttar Pradesh, Rajasthan, Jharkhand, Himachal Pradesh and Madhya Pradesh.

Objectives:-

- To study and analyze the major problems women face in Indian society.
- Highlighting the condition of Indian Women's.
- To study number of problems women face.

Hypothesis :-

The research has formulated following Hypothesis in relation to present doctrinal study.

- The major problems of Indian women is Comprehensive nor effectual to aware society in India.
- Due to various modes it is easy to communicate effectively regarding the problems of women's in daily life.

Methodology:**Methods of Collection:-**

I have selected the Primary and Secondary data collection. But most effective methods are direct communicated with the people.

Conclusion:-

Taking birth as a woman in the Indian society can be said as curse for the women. Women in India face lots of social issues and problems all through the life which are big struggle for them right from their beginning of life. Women in the Indian society have been considered as inferior than men for many years. Because of such type of inferiority they have to face various issues and problems in their life. Our country is on the high road of success, but still for a women her life is a battle for survival and dignity from her birth to her death.

It is necessary for us to maintain the dignity, pride and honour of our Indian women's. Who are our mother, our sister, our wife, our daughter. Instead of raising your hands on a women, raise your voice for the respect of your women.

SPM Journal is Peer Reviewed Annual Research Journal for Multidisciplinary Studies various faculties. SPMJ is a quest for identify for institutions and individuals in academics, creative arena, in multidiscipline to explore new frontiers.

Mission & Vision

- To provide momentum to research in the areas like applied, comparative, analytical, survey, translation, quality control and contemporary issues.
- To disseminate research findings in new frontiers of knowledge to readers on wide scale.

Call for Research Paper

- A full text of the research paper having maximum words limit 3000.
- The papers on the areas like applied, comparative, analytical, survey translation, quality control and contemporary issues are welcome.
- The First page should consist of title of the paper, Name(s) of Author(s) with Full Address and E-mail ID should be given. e.g. S.B. Kishor¹ and Ramjan M. Mulani²

¹Department of Computer Science, University of R.T.M. Nagpur University, Nagpur.

²Department of Botany, Seth LU and MV College, Andheri (E), Mumbai 416 810.

- **Abstract** in Italic should not exceeding 250 words. The text should be in Times New Roman type with 12 fonts.
- **Keywords:** Please provide 4-5 keywords which can be used for indexing purpose.
- Text, Acknowledgement
- **References:** Reference list should be alphabetized in the last names of the first author of each research paper.
 - a) **Journal Article:** Kumar, R., Sharma, K., and Agarwal, V. (2005) In vitro Cell Dev Biol-Plant. 41, pp.137-144
 - b) **Book:** Naik, V.N. (1998) Flora of Marathwada, Vol.I, Amrut Publication, Aurangabad, India.
 - c) **Dissertation/Thesis**
 - d) **Journal article on Internet**
 - e) **Conference Proceedings**
 - f) **Book Chapter**
- **Figures and Tables:**
 - a) **Tables:** Tables numbered using Arabic numerals should be given on separate page at the end of manuscript.
 - b) **Figures:**
 - .. Each figure should be given in separate file..
 - .. All figures should be cited in the text in consecutive numerical order.
 - .. Figure parts must be denoted by lowercase letters (a, b, c.... etc)
 - .. Each figure should have concise and informative caption.
 - .. The captions for the figures should be placed at the end of the text in the manuscript file.
- Authors have to send both soft and hard copies of their contribution. It should be computed in MS-Word, Times New Roman font 12 pt, single space in English, and Shreelipi font or Devnagari font 14 pt single spaces in Marathi/Hindi on A4 size paper.
- Please check topographical errors, referencing before you mail your articles to us and retain the copy of your contribution.
- **Decision and Copyright** - Editorial Board's decision will be final. The copyright of all accepted papers will vest with SPM-JAR
- Email ID for Submission and correspondence : spm.sjar@gmail.com

Address for Communication

Dr. R. P. Ingole

Principal and Managing Editor
SPM Journal of Academic Research
Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganj Ward, Chandrapur - 442 402 (M.S.)
Mob: 09422137556 E-Mail: rajesh.ingole@gmail.com

Editorial Communication

Dr. Vijay Wadhai

HOD, Department of Microbiology
Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganj Ward
Chandrapur - 442 402 (M.S.)
Mob. +91 9422137698 E-Mail spm.sjar@gmail.com
www.spcollegechandrapur.ac.in

Dr. S. B. Kishor

HOD, Department of Computer Science
Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganj Ward
Chandrapur - 442 402 (M.S.)
Mob. +91 9850110555 E-Mail s.b.kishor.spc@gmail.com
www.spcollegechandrapur.ac.in

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

SPM-JAR
JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH